Е. М. Ремарк

Ніч у Лісабоні

1

Я жадібно дивився на судно. Яскраво освітлене, воно стояло на Тахо, трохи оддалік пристані. Хоч я пробув у Лісабоні вже з тиждень, та все ще не міг звикнути до такої безтурботності в освітленні міста. В тих краях, звідки я приїхав, у містах ночами було темно, наче у вугільних шахтах, і якийсь ліхтар у темряві здавався небезпечнішим, ніж чума в часи Середньовіччя. Я прибув з Європи двадцятого століття.

Те судно було пасажирським пароплавом, який саме навантажували. Я знав, що воно має відплисти наступного вечора. В різкому сяйві голих електричних ламп на судно вантажили запаси м'яса, риби, консервів, хліба та овочів; робітники переносили на борт багаж, а кран перекладав з берега на палубу ящики і тюки так беззвучно, ніби вони зовсім невагомі. Судно споряджалося в дорогу, як Ноїв ковчег під час всесвітнього потопу. То був ковчег. Кожне судно, що в ті місяці 1942 року залишало Європу, було ковчегом. Повінь наростала. Вона вже давно затопила Німеччину та Австрію і захлеснула Польщу і Прагу; Амстердам, Брюссель, Копенгаген, Осло і Париж уже затонули в ній, міста Італії смерділи нею, і в Іспанії вже не було безпечно.

Узбережжя Португалії стало останнім притулком для втікачів, яким ідеї справедливості, свободи і терпимості були дорожчі за батьківщину і саме існування. Хто звідти не міг досягти берегів обітованої землі — Америки, той гинув. Він був приречений стекти кров'ю в хащах недосяжних для біженців виїзних та в'їзних віз, безнадійних спроб добути дозвіл на перебування в країні та на роботу, в хащах таборів для інтернованих, бюрократизму, самотності, чужого оточення і тієї жахливої повсюдної байдужості до долі поодиноких людей, яка

з'являється внаслідок війни, страху і нужди. Людина в той час була ніщо, чинний паспорт — усе.

В другій половині дня я ходив до казино "Естеріль" з надією виграти. Я ще мав один пристойний костюм, і мене впустили туди. То була остання безглузда спроба пошукати щастя. Дозвіл на наше перебування в Португалії кінчався через кілька днів, і ми з Рут не мали ніяких інших віз. Пароплав, що стояв на Тахо, був^останнім судном, на якому ми ще у Франції сподівалися досягти Нью-Йорка; але квитки на нього були розпродані кілька місяців тому, а нам, крім дозволу на в'їзд до Америки, бракувало ще понад триста доларів на проїзд. Я спробував принаймні роздобути грошей єдино там можливим шляхом — виграти. Це було безглуздо, бо навіть коли б і виграв, то потрібне було ще одне чудо, щоб потрапити на пароплав. Проте розпач і небезпека навчили втікачів вірити в чудо; інакше неможливо й вижити.

З шістдесяти доларів, що ми мали, п'ятдесят шість я програв.

Пристань того пізнього вечора була безлюдна. Та через якийсь час я помітив чоловіка, що безцільно вештався по набережній, а потім зупинився і, так само як і я, вп'явся очима в судно. Я прийняв його за одного з багатьох знедолених, викинутих на берег, і не звертав на нього уваги, поки не помітив, що він спостерігає за мною. Страх перед поліцією не залишає втікача ні на мить, навіть уві сні, навіть коли йому зовсім нема чого боятись, тому я зразу ж, ніби мені надокучило там гуляти, повернувся й поволі пішов з пристані, як людина, котрій нічого боятись.

Невдовзі я почув за собою кроки. Не прискорюючи ходи, я пішов далі, роздумуючи водночас, як сповістити Рут, якщо мене заарештують. До пофарбованих пастеллю будинків, які, наче сонні метелик вночі, стояли в кінці набережної, було ще далеко, і я не міг перебігти до них і зникнути в провулках, перш ніж у мене почнуть стріляти.

Незнайомий наздогнав мене. Він був трохи менший за мене на зріст.

— Ви німець? —-запитав він німецькою мовою.

Не зупиняючись, я похитав головою.

— Австрієць?

Я не відповів. І все дивився на пофарбовані пастеллю будинки, які наближались надто повільно. Я знав, що серед португальських поліцаїв були й такі, що добре говорили по-німецьки.

— Я не поліцай, — сказав чоловік.

Я не повірив йому. Він був у цивільному, але в Європі жандарми в цивільному затримували мене разів шість. Хоч у мене в той час лежали в кишені бездоганні документи, виготовлені в Парижі одним празьким професором математики, в них можна було помітити підробку.

— Я бачив, як ви дивились на пароплав, — мовив незнайомий. — Тому подумав…

Я окинув його байдужим поглядом. На вигляд він не був схожий на поліцая; але жандарм, що останнього разу схопив мене в Бордо, мав такий гідний жалю вигляд, як святий Аазар після триденного перебування в труні, а виявився жорстокіший за всіх інших. Він арештував мене, хоча знав, що німецьке військо через день має бути в Бордо; я б так і загинув, коли б милосердий директор в'язниці через кілька годин її не випустив мене.

— Ви хочете виїхати до Нью-Йорка? — спитав чоловік.

Я промовчав. Мені досить було зробити ще двадцять кроків, щоб мати змогу збити його з ніг, а самому втекти, якщо в цьому виявиться потреба.

— Ось у мене є два квитки на пароплав, що там стоїть, — сказав незнайомий, засовуючи руку до кишені.

Я поглянув на білети. При слабкому світлі важко було прочитати, що на них написано. Проте ми тоді вже досить близько підійшли до будинків. Я міг рискнути зупинитись.

— Що все це означає? — запитав я португальською мовою, з якої знав кілька фраз.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів чоловік. — Вони мені не потрібні.

— Вони вам не потрібні? Як це розуміти?

— Мені вони вже не потрібні.

Я дивився на чоловіка, не розуміючи його. Здавалося, він таки справді не поліцай. Щоб затримати мене, йому не було потреби вдаватись до таких незвичайних трюків. Але ж якщо квитки на пароплав були справжні, то чому він сам не міг скористатися з них? І навіщо він пропонує їх мені? Мене ніби почала трясти лихоманка.

— Я не можу купити їх, — зрештою пояснив я по-німецьки.

Вони коштують силу грошей. В Лісабоні, певно, є багаті емігранти; вони заплатять вам за них стільки, скільки ви заправите. Ви помилились адресою. У мене немає грошей.

— Продавати я не хочу, — сказав чоловік.

Я знову поглянув на білети.

— Вони справжні?

Замість відповіді незнайомий подав їх мені. Білети зашелестіли в моїх руках, як нові гроші. Вони були справжні. Мати їх — означало врятуватись від загибелі. Навіть коли б я і не міг скористатися ними через відсутність у нас американських віз, можна було б потім, завтра до полудня, спробувати роздобути хоч які-небудь візи або принаймні продати квитки. Це могло забезпечити нам шість місяців життя. Я не знав, що й думати про того чоловіка.

— Я вас не розумію, — сказав я.

— Ви можете взяти їх собі, — відповів він. — Задарма. Завтра в першій половині дня я залишаю Лісабон. Я ставлю лише одну умову.

Я опустив руки. Чуття підказувало мені, що тут щось не так.

— А саме? — запитав я.

— Мені б не хотілося лишатись у цю ніч на самоті.

— Ви хочете перебути ніч зі мною?

— Так. До завтрашнього ранку.

— І це все?

— Це все.

— Більше нічого?

— Більше нічого.

Я недовірливо дивився на чоловіка. Правда, я звик до того, що люди нашого сорту іноді врадили в розпач; що вони часто боялися лишитись самі; що на них находила своєрідна місцебоязнь людей, для яких уже ніде немає місця; і що часом отак уночі якийсь товариш, нехай навіть зовсім незнайомий, міг оберегти іншого від самогубства; але в такому випадку само собою зрозуміло, що людина потребує допомоги, а не допомагає іншому; і не призначає за це ніякої винагороди. У всякому разі — не таку.

— Де ви живете? — спитав я.

— Туди я не хочу. Чи є тут ресторанчик, де можна посидіти?

— Напевно, що десь можна.

—. Чи нема якогось такого — спеціально для емігрантів? Як от Café de la rose у Парижі?

Café de la rose я знав. Там ми з Рут ночували два тижні підряд. Власник кафе дозволяв це тим, хто замовляв собі каву.

Ми приносили з собою кілька газет і лягали прямо на підлозі. Я ніколи не спав на столах; з підлоги принаймні ніколи не впадеш…

— Не знаю жодного, — відповів я.

Я-то знав один такий заклад. Але хіба ж можна чоловіка, який хоче подарувати кому-небудь два квитки на пароплав, вести туди, де люди ладні віддати за них своє око!

— Тут я знаю лише один-єдиний ресторан, — сказав незнайомий. — Але ми можемо подивитись. Може, він ще й відкритий.

Він махнув рукою шоферу самотнього таксі й поглянув на мене.

— Гаразд, — погодився я.

Ми сіли в машину, і мій супутник назвав шоферові адресу. Мені б треба було попередити Рут, що я до ранку не повернуся; та раптом, тільки-но я сів у темне, з якимсь неприємним запахом таксі, в мене спалахнула така шалена надія,що аж голова пішла обертом. Може, все це реальне? Може-таки, ще не настав кінець нашому життю і здійсниться неможливе — наш порятунок? Тепер я боявся лишити незнайомого бодай на секунду.

Ми об'їхали схожу на театральні куліси Praca do Comercio і невдовзі потрапили в плутанину сходів та провулків, що вели нагору. Та частина Лісабона мені не була знайома. Як і всюди, я знав, головним чином, церкви та музеї — не тому, що так уже любив Бога чи мистецтво, а просто тому, що в церквах та Музеях ніколи не перевіряють документів. Перед розп'ятим Христом та перед майстрами мистецтва я був ще людиною, а не якимось індивідуумом з сумнівними посвідками.

Ми вийшли з таксі й почали підійматися сходами та покрученими провулками нагору. В повітрі плавали запахи риби, часнику, нічних квітів, нагрітого сонцем каміння і сну. Збоку в сяйві місяця здіймався в нічне небо замок Святого Георґа, і місячне світло, наче водоспад, каскадами ринуло по численних сходах. Я обернувся й поглянув униз у гавань. Там текла ріка, а ріка — це свобода, життя, вона вливалася в море, а море — це вже Америка… Я зупинився.

— Сподіваюсь, ви не збираєтесь поглумитися з мене, — мовив я.

— Ні, — відповів незнайомий.

— Я маю на увазі — з квитками на пароплав, — пояснив я. Він їх ще там, на пристані, знову поклав собі в кишеню.

— Ні, — запевнив мій супутник. — Я не жартую. — Тут він показав на невеличку площу, обрамлену деревами: — А он і той ресторан. Він ще відкритий. Там ми не привернемо до себе уваги. Туди ходять переважно іноземці. Нас приймуть за людей, які завтра вирушать у подорож. Як і всіх тих, що відзначають там останню ніч перебування в Португалії, а завтра сядуть на пароплав.

То було щось схоже на бар з невеличкою чотирикутною площадкою для танців та з терасою — заклад, спеціально пристосований для туристів. Десь бриніла гітара, а в глибині залу я помітив співачку — виконавицю "фадо". На терасі кілька столиків займали чужинці. Серед них була жінка у вечірньому вбранні і чоловік у білому смокінгу. Ми знайшли вільне місце скраю тераси. Звідти можна було дивитися вниз на Лісабон, на церковні шпилі в блідому сяйві місяця, на освітлені вулиці, гавань, доки і на судно-ковчег.

— Ви вірите в дальше життя після смерті? — запитав мене власник квитків на пароплав.

Я з подивом глянув на нього. Можна було чекати від нього чого завгодно, але не такого запитання. Надто вже несподіваним воно було.

— Не знаю, — зрештою відповів я. — За останні роки мені довелося надто багато займатись життям на цім світі. Коли потраплю до

Америки, то охоче подумаю і про це, — додав я, нагадуючи незнайомому про те, що він обіцяв мені білети.

— Сам я не вірю, — сказав він.

Я мимоволі зітхнув. Вислухати нещасну людину я був готовий, але дискутувати не хотілось. Для цього мені бракувало спокою. Внизу стояв пароплав, і він турбував мене.

Мій сусіда якийсь час сидів мовчки, ніби спав з розплющеними очима. Потім, коли на терасу вийшов гітарист, він прокинувся.

— Моє прізвище — Шварц, — мовив він. — Це не справжнє моє прізвище; воно лише записане в моєму паспорті. Але я звик до нього, і на цю ніч нам і його досить… Ви довго жили у Франції?

— Поки можна було.

— Були інтерновані?

— Коли вибухнула війна. Як і всі інші.

Шварц кивнув.

— Ми теж. Я був щасливий, — несподівано тихо мовив Шварц, похиливши голову і відвівши вбік погляд. — Я був дуже щасливий. Щасливіший, ніж будь-коли сподівався стати.

Спантеличений, я обернувся до нього. Далебі, він зовсім не скидався на щасливця. То був звичайнісінький, трохи несміливий чолов'яга.

— Коли? — здивовано запитав я. — Чи не в таборі?

— Останнього літа…

— 1939 року? У Франції?

— Так. Влітку перед війною. Я досі не можу збагнути, як усе вийшло. Я повинен з кимсь поговорити про це. Знайомих тут у мене немає. Якщо я з кимсь поговорю про це, воно з'явиться мені знову. Тоді воно мені стане ясніше. І лишиться назавжди. Я тільки повинен ще раз… — Він обірвав фразу. — Ви розумієте? — запитав після паузи.

— Так, — відповів я і обережно додав: — Це не важко зрозуміти, пане Шварц.

— Цього взагалі неможливо зрозуміти! — раптом палко і пристрасно заперечив він. — Вона мертва. Вона лежить у кімнаті з зачиненими вікнами. В огидній дерев'яній труні, мертва, і… то вже не вона! Хто може це збагнути? Ніхто! Ні ви, ні я, і ніхто; а хто скаже, що розуміє це, той покривить душею!

Я мовчки чекав. Мені нерідко доводилось зустрічати таких людей. Людям без батьківщини втрату пережити важче. Ніде тоді не знаходиш опори, і чужина стає страшенно чужою. Я сам це пережив у Швейцарії, коли до мене дійшла звістка про те, що моїх батька та матір спалили в концентраційному таборі в Німеччині. Мені весь час ввижалися очі моєї матері в вогні печі. Та картина переслідувала мене ще й тоді в Лісабоні.

— Гадаю, ви знаєте, що таке емігрантський колер , — уже спокійніше сказав Шварц.

Я ствердно кивнув. Офіціант приніс у мисці креветки. Я раптом відчув сильний голод і пригадав, що з полудня нічого не їв. Я нерішуче поглянув на Шварца.

— Їжте, їжте, — запрошував він. — Я почекаю.

Шварц замовив вино і сигарети. Я їв швидко. Креветки були свіжі й смачні.

— Мені трохи незручно перед вами, — виправдовувався я, — але я дуже зголоднів.

Я їв і поглядав на Шварца. Той сидів спокійно, дивився на панораму міста внизу, не виказуючи ні нетерпіння, ні роздратування. Я відчув до нього щось схоже на прихильність. Очевидно, він звільнився від фальшивих правил пристойності і знав, що навіть коли поряд хтось страждає, можна відчувати голод і їсти, не зрікаючись своїх чуттів. Коли нічим не можеш допомогти людині, то голодному краще з'їсти свій хліб, поки його не відняли. Ми ніколи не знаємо, коли у нас можуть відібрати хліб.

Відсунувши тарілку, я взяв сигарету. До того я вже давно не курив. Все заощаджував гроші, щоб мати їх більше для рулетки.

— На мене найшов той колер весною тридцять дев'ятого року, — повів далі Шварц. — На той час я вже прожив в еміграції п'ятці кроків. Де ви були восени тридцять восьмого року?

— В Парижі.

— Я теж. Ось тоді я й не витримав. Саме перед укладенням Мюнхенського пакту. Мене охопила агонія страху. Хоч я ще по інерції продовжував ховатись і захищатись, але дійшов до краю. Я сказав собі: скоро буде війна, прийдуть німці і заберуть мене. Так мені судилося. Я вже примирився зі своєю долею.

Він кивнув.

То був період самогубств. І що дивно: коли потім через півтора року німці дійсно прийшли, самогубства траплялись рідше.

— Потім уклали Мюнхенський пакт, — вів далі Шварц. — У ту осінь 1938 року дехто відчув себе так, наче йому вдруге подарували життя.

Нараз воно стало таким легким, що люди втратили будь-яку обережність. Навіть каштани в Парижі зацвіли вдруге, ви пам'ятаєте?

Я став таким необачним, що відчув себе людиною і, на жаль, почав поводитись як людина. Поліція схопила мене і за повторний незаконний в'їзд до Франції посадила на місяць за ґрати. А потім почалася стара комедія: мене випхнули через кордон в районі Базеля, а швейцарці прогнали назад, французи переправили ще раз в іншому місці, а там знову посадили… Та ви знаєте ту гру в шахи з людьми…

— Знаю. Тоді вже людині не до жартів, особливо взимку. Швейцарські тюрми були найкращі. В них тепло, як у готелі.

Я знову взявся до їжі. В неприємних спогадах було щось хороше: якщо секунду тому ви себе почували нещасним, то такі спогади переконують вас у протилежному. Щастя — поняття не абсолютне, воно має кілька ступенів. Хто це збагнув, той рідко відчуває себе зовсім нещасним. Я відчував себе щасливим у швейцарських тюрмах, бо вони все ж не такі, як німецькі. Але передо мною сидів чоловік, який твердив, ніби він знає щастя, хоча в нього десь тут, у Лісабоні, в непровітреній кімнаті стояла дерев'яна труна…

— Коли мене останнього разу випустили на волю, то пригрозили перекинути в Німеччину, якщо злапають ще раз без документів, — розповідав Шварц. — То була лише погроза, але вона налякала мене. Я почав розмірковувати, як діяти в цьому випадку. Потім ночами мені почало снитись, ніби я вже по той бік кордону і за мною женуться есесівці. Ті сновидіння повторювались так часто, що я вже боявся заснути. Вам це теж знайоме?

— На жаль, на цю тему я міг би написати докторську дисертацію, — відповів я.

— Одної ночі мені приснилось, ніби я в Оснабрюку — в тому місті, де колись проживав і де ще лишалась моя дружина. Я ніби стою в її кімнаті, а вона лежить хвора. Страшенно худа і плаче. Прокинувсь я дуже розстроєний. Я вже не бачив її п'ять років і нічого не чув про неї. Ніколи не писав їй, бо гадав, що поліція стежить за її листуванням. Ще до моєї втечі вона обіцяла взяти зі мною розлуку. Щоб уникнути зайвих неприємностей. Усі ті роки Я гадав, що вона так і зробила.

Шварц на хвилину замовк. Я не спитав, чому він покинув Німеччину. На це у людей було досить причин. Жодна з них мене не цікавила, бо в основі кожної лежала несправедливість. Бути жертвою — не цікаво. Може, він був єврей, або належав до політичної партії, яка виступала проти існуючого режиму, або ж у нього були вороги, які зненацька стали впливовими людьми, — в Німеччині могли знайти десятки підстав для того, щоб кинути вас у концтабір або вбити.

— Мені ще раз удалося пробратись у Париж, — мовив Шварц. — Але той сон не залишав мене. Він переслідував мене і там. В той час розвіялась і ілюзія Мюнхенського пакту. Весною ми вже знали, що війна таки буде. Ми це чули, нюхом, як чують пожежу задовго до того, поки побачать її. Тільки світова дипломатія безсило закривала на все очі і, дрімаючи, бачила бажані сни — про другий і третій Мюнхен, про все, що хочете, але не про війну. Ніколи ще не було такої віри в чудо, як у наш час, коли ніяких чудес не буває.

— Іноді ще трапляються, — заперечив я. — Інакше нікого з нас уже не було б на цім світі.

Шварц кивнув.

— Ви маєте рацію. Чудеса приватного характеру. Я сам пережив одне таке чудо. Воно почалося в Парижі. Нежданo-негадано я успадкував чинний паспорт. Той самий, по якому тепер прозиваюся

Шварцем. Він належав одному австрійцеві, з яким я зустрічався в Café de la rose.

Чоловік той помер, лишивши мені паспорт і свої гроші. Він прибув у Париж усього за три місяці до того. Познайомився я з ним у Луврі, коли оглядав картини імпресіоністів. Тоді я часто коротав там свій пообідній час, для заспокоєння. Коли дивишся на ті мирні, напоєні сонцем ландшафти, просто не віриться, що раса тварин, яка створила такі речі, водночас може замишляти розбійницьку війну, — ілюзія, від якої хоч на годину трохи знижувався тиск крові.

Чоловік з паспортом на ім'я Шварца часто сидів перед картинами Мане з зображенням білих лілій та кафедральних соборів. Ми розговорилися з ним, і він розповів, що йому вже після окупації Австрії вдалося вирватись на волю й покинути батьківщину. Притому довелося відмовитись від свого майна — колекції картин імпресіоністів, яка потім перейшла у власність держави. За своєю колекцією він не жалкував. Він твердив, що коли картини виставлені в музеї, він може розглядати їх, як свої власні, не боячись ні пожеж, ні злодіїв. До того ж у французьких музеях картини значно кращі, ніж були в нього. Замість бути прив'язаним до своєї обмеженої колекції, як батько до сім'ї, і відчувати обов'язок надавати перевагу "своїм" і таким чином підпадати під вплив власності, тепер він, мовляв, став володарем усіх картин державних колекцій, не даючи за це нічого. То був прекрасний чоловік — тихий, лагідний і веселий — попри все ним пережите. Йому не дозволили взяти з собою майже нічого з його грошей; але він таки врятував трохи старих поштових марок. Поштові марки — це така мініатюрна цінність, що її найлегше сховати, легше, ніж діаманти.

На діамантах, сховавши їх у черевики, ходити незручно, коли вас ведуть на допит. До того ж марки можна продати без значних втрат і без зайвих запитань. Поштовими марками цікавляться філателісти. А філателісти багато не розпитують.

— Як же він їх вивіз? — спитав я з професійною цікавістю, властивою кожному емігрантові.

— Він захопив з собою старі, незначні листи і сховав марки за підкладку конвертів. А митні чиновники перевіряли тільки листи, конверти їх не цікавили.

— Спритно, — зауважив я.

— Крім того, він ще прихопив два невеличкі портрети роботи Енгра. Малюнки олівцем. Завів їх у широкі паспарту та в міщанського смаку рамочки з фальшивого золота і заявив, ніби то портрети його батька та матері. Під паспарту він заклеїв ще два малюнки Дега, так, що їх не було видно.

— Спритно, — знову зауважив я.

— У квітні в нього стався сердечний приступ, і тоді він передав мені свій паспорт, марки, які ще лишились у нього, і ті малюнки. Дав мені ще й адреси людей, які могли купити марки. Коли я наступного ранку зайшов провідати його, він уже лежав у своїй постелі мертвий; я ледве впізнав його — так змінив чоловіка вічний спокій. Я забрав у нього решту грошей, костюм і дещо з білизни. Так він звелів мені ще напередодні; нехай, мовляв, краще скористаються товариші в нещасті, ніж хазяїн готелю.

— Ви що-небудь змінили в його паспорті? — поцікавився я.

— Лише фотокартку та рік народження.

Шварц був на двадцять п'ять років старший за мене. А наші імена виявились однаковими.

— Хто вам це зробив? Брюннер?

— Один чоловік із Мюнхена.

— То був Брюннер, паспортний доктор. Дуже спритний у такому ділі чоловік.

Брюннер славився умінням підправляти документи. Він багатьом допоміг, але коли його спіймали, в нього самого не виявилось ніякої посвідки, бо він був марновірний; він вважав себе чесним благодійником і вірив, що з ним нічого не скоїться, поки служитиме своїм мистецтвом не самому собі. До еміграції у нього в Мюнхені була своя невеличка друкарня.

— А де він тепер? — запитав я.

— Хіба його немає в Лісабоні?

Цього я не знав. Але він міг там бути, якщо взагалі ще жив.

— Дивне відчуття охопило мене, коли я придбав паспорт, — сказав Шварц Другий. —Я не наважувався скористатися з нього. Тільки щоб звикнути до нового прізвища, мені потрібно було декілька днів. Я весь час повторював його собі під ніс. Ходив Єлісейськими полями і бурмотів своє нове прізвище та дату народження. Сидячи в музеї перед картинами Ренуара, я, коли нікого поблизу не було, пошепки повторював уявний діалог; різким голосом: "Шварц!" — і, в ту ж мить схопившись на ноги, відповідав: "Це я!"; або ще крякав: "Прізвище!" — і зразу ж, як автомат, белькотав: "Йозеф Шварц, народився в Вінер-Нойштадті 22 червня 1898 року". Навіть вечорами, перш ніж лягти спати, я тренувався. Боявся, що коли-небудь поліцай серед ночі розбудить мене, а я відповім не так, як слід. Своє попереднє прізвище я прагнув забути. Мати фальшивий паспорт — це не те, що не мати ніякого. З фальшивим паспортом небезпечніше.

Невдовзі я продав обидва малюнки Енгра. Виручив за них, правда, менше, ніж сподівався, але тепер у мене зненацька з'явились гроші — і більше, ніж доводилось їх бачити довгий час перед тим.

Потім якось уночі у мене зародилась думка, якої я вже не міг позбутись: а чи не можна мені з цим паспортом поїхати до Німеччини? Він майже законний — і чого б це в кого-небудь на кордоні виникла підозра? Тоді б я знову побачився з дружиною. Міг би позбутися страху за її долю. Я міг би… — Шварц поглянув на мене. — Та ви, певно, знаєте це почуття!, Звичайнісінький емігрантський колер. Спазми в шлунку, в горлі і в мозку. Те, що ти всі п'ять років намагався затоптати в землю, забути, обминав, немов чуму, знову постає перед тобою: смертельно небезпечні спогади про щасливе минуле, рак душі для емігранта!

Я намагався звільнитись від тієї думки. Як і раніше, тікав до картин миру і спокою, до Сислея, Піссарро та Ренуара, годинами просиджував у музеї — тепер вони справляли на мене протилежний вплив. Картини вже не заспокоювали мене, вони почали нагадувати мені вітчизну, ще не спустошену коричневою чумою, вечори в провулках, де через мури звисав пахучий бузок, золотаві сутінки старого міста, його зеленкуваті церковні бані, навколо яких линуть ластівки, — і мою дружину; вони кликали мене туди, вимагали діяти. Людина я посередня,. ніяких особливих якостей не маю. Прожив з дружиною чотири роки як водиться: без сварок, пристойно, але ж і без великої любові. Після перших місяців наше спільне життя стало тим, що звичайно називають щасливим шлюбом, — відносини двох людей, які зрозуміли, що взаємна повага є основою мирного співжиття і родинного затишку.

Ми не шкодували за тим, про що мріяли колись. Так, принаймні, здавалось мені, Ми були розумними людьми. І сердечно любились.

Тепер же враз усе змінилось. Я почав картати себе за таке посереднє шлюбне життя. За те, що змарнував його. В ім'я чого я жив? І що робив тепер? Я сховався від світу і ледве що животів. Скільки це ще триватиме? І чим усе скінчиться? Почнеться війна, і Німеччина, певно,

переможе. Вона єдина з усіх держав завершила озброєння. Що тоді станеться зі мною? Куди мені заповзти, якщо я встигну врятувати своє життя? В якому таборі мені судилося згинути від голоду? Біля якого муру мене порішать пострілом у потилицю, якщо мені пощастить померти без катувань?

Ось так паспорт, який мав принести мені спокій, доводив мене до розпачу. Я бродив по місту, поки від утоми починав хитатись; але спати не міг, а коли вдавалось заснути, ті видіння знову будили мене. Мені снилось, ніби я бачу дружину в підвалі гестапо, мені вчувалось, ніби десь у дворі за готелем вона кричить "Рятуйте!"; а одного разу, коли я входив до Café de la rose, мені здалося, ніби я побачив її відображення в дзеркалі, що висіло навскоси перед дверима: її обличчя на мить повернулось до мене — бліде, з сумним, безутішним виразом очей — і знову зникло. Я так чітко побачив його, що повірив, ніби вона там, і мерщій побіг до другої зали. Там, як і завжди, було повно людей, але її серед них я не знайшов.

Після того мене кілька днів підряд переслідувала настирлива думка: що дружина приїхала в Париж і шукає мене. Я сотні разів бачив, як вона зникала за рогом якої-небудь вулиці, або сиділа на лаві в Люксембурзькому саду, та коли підходив до неї, мені назустріч підіймалось чуже здивоване обличчя; одного разу вона переходила площу Згоди, якраз перед тим, коли потік автомашин після короткої зупинки знову рушив уперед; на той раз то була справді вона — її хода, її манера тримати плечі, мені навіть здавалось, ніби й одяг на ній мені знайомий; та коли нарешті регулювальник зупинив потік автомашин і я зміг податись їй навздогін, вона зникла — її поглинула чорна паща метрополітену і коли я добіг до перону, то побачив лише глузливі вогники у хвості поїзда, що віддалявся в темряві тунелю.

Про все це я одверто розповів одному знайомому. Прізвище його Лезер, тоді він торгував панчохами, а раніше був лікарем у Бреславлі. Той порадив мені поменше лишатись на самоті.

— Знайдіть собі якусь жінку, — сказав він.

Це теж не допомогло. Ви знаєте ті любовні зв'язки, викликані нуждою, самотністю і страхом, ту втечу до маленького тепла, до чийогось голосу, до тіла, оте пробудження в злиденній кімнаті і в чужій країні, коли здається, ніби ти відірвався від Землі, а потім — невтішна вдячність за те, що поряд чуєш дихання іншої людини. Але що все це проти натиску мрій, які висотують кров і пробуджують тебе вранці з гидким присмаком на душі за свій фальшивий вчинок?

Коли я зараз розповідаю, все це здається безглуздим і суперечливим; а тоді було не так. Скільки я не боровся з собою, лишалось тільки одне: я мушу повернутись. Я мушу ще раз побачити дружину. Могло бути, що вона вже давно живе з кимось іншим. Це мені було байдуже. Я мусив побачити її. Це мені здавалось цілком логічним.

Призвістки близької війни посилювались. Усі бачили, що Гітлер, Який обіцяв окупувати не всю Чехословаччину, а тільки Судетську область, зразу ж порушив свою обіцянку, а далі почав таку саму гру з Польщею. Війна була неминуча. Союз Франції та Англії з Польщею виключав якийсь інший вихід, І то вже була справа не місяців, а якихось тижнів. І для мене теж. Для мого життя також. Я мусив зважитись. Я так і зробив. Я зібрався їхати до Німеччини. Що буде потім — я не знав. Та це мені було й байдуже. Якщо почнеться війна, мені так чи інакше судилось загинути. З таким же успіхом я міг наважитись і на цей божевільний крок.

В останні дні на мене чомусь найшов незвичайно веселий настрій. Був травень, і газони в Парижі вкрились різнобарвними тюльпанами. В ранні вечори вже з'являлось імпресіоністське сріблясте сяйво, фіолетові тіні і глибоке, зеленкувате небо над холодним газовим світлом перших вуличних ліхтарів та над рухливими стрічками світлових газет на дахах редакцій, що пророчили війну для кожного, хто вмів їх читати.

Спочатку я поїхав до Швейцарії. Перш ніж повірити в свій паспорт, я мусив випробувати його в якійсь безпечній сфері. Французький митний чиновник байдуже повернув його мені; я на це й розраховував. Виїхати складно з тих країн, де панують диктатори. Та коли підійшов швейцарський чиновник, я відчув, як у мене всередині щось стислось. Я, правда, сидів спокійно, як тільки міг, але здавалось, наче в мене щось тремтить у легенях — як іноді в безвітряну погоду на дереві затріпотить якийсь листочок.

Чиновник заглянув у паспорт. То був високий, широкоплечий чолов'яга, від якого тхнуло прокуреною люлькою. Зупинившись в купе, він закрив віконну штору, від чого на мене одразу повіяло страхом, що він відгородить мене від сонця і свободи, — здавалося, те купе стало камерою в'язниці. Трохи згодом він повернув мені паспорт.

— Ви забули проштемпелювати його, — якось мимоволі випалив я, відчуваючи, як мене заливає хвиля полегшення.

Чиновник посміхнувся.

— Коли так, то можна й проштемпелювати. Для вас це так важливо?

— Та ні. Але проштемпельований паспорт стає свого роду сувеніром.

Чиновник поставив штемпель і пішов далі. Я закусив губу. Який же я став нервовий! Потім мені спало на думку, що проштемпельований паспорт має трохи законніший вигляд.

У Швейцарії я роздумував цілий день, чи не поїхати мені поїздом і до Німеччини; але не наважився. Я ж бо ще не знав, чи не перевіряють поверненців на батьківщину особливо ретельно, навіть тих, що походили з колишньої Австрії. Очевидно, цього не повинні б робити; і все ж я вирішив перейти кордон нелегально.

Тому в Цюриху я спершу, як бувало й колись, пішов на головний поштамт. Там, біля віконечка, в якому видають кореспонденцію до запитання, часто можна здибати знайомих — подібних до нас мандрівників без дозволу на проживання — і добути у них потрібну інформацію. Звідти подався до кафе "Кондор", яке багато чим нагадує Café de la rose. Там я знайшов різних мандрівників через кордони, але жодного, який би добре знав місця переходу в Німеччину. І цілком зрозуміло. Хто ж, окрім мене, хотів повернутись до Німеччини? Я помітив на собі підозрілі погляди, а далі, коли побачили, що я не жартую, мене почали цуратись. Хто хотів повернутись назад, на того дивились як на перебіжчика. Бо хто ж міг повернутись, не приймаючи існуючого там режиму?

І що ж йому ще лишалось? Кого зраджувати? Що зраджувати?

Несподівано для себе я знову став самотнім. Мене уникали, як уникають того, хто вбив людину. І пояснити своєї поведінки я теж не міг; мені самому, коли я починав думати про свій намір, іноді ставало так жарко, що я від жаху обливався потом; як же тоді мене могли зрозуміти інші?

На третій день, о шостій годині ранку, прийшла поліція і забрала мене прямо з постелі. Почали докладно розпитувати. Я одразу зрозумів, що хтось із моїх знайомих виказав мене. Поліцаї недовірливо розглядали мій паспорт, а потім повели на допит. Моє щастя, що я тоді попросив проштемпелювати паспорт. Так я міг довести, що приїхав до Швейцарії легально і пробув там усього три дні.

Мені запам'ятався до подробиць той ранній ранок, коли я з поліцейським чиновником ішов вулицями міста. Починався ясний день, і башти та дахи будинків чітко вирізнялись на тлі неба, наче вирізьблені з металу. З якоїсь пекарні запахло теплим хлібом, і здавалося, в тому ароматі — всі втіхи нашого життя на цім світі. Вам знайоме це відчуття?

Я ствердно кивнув.

— Світ ніколи не здається людині таким прекрасним, як перед дверима в'язниці, перед тим як ви змушені його покинути, — сказав я. — Ех, коли б це можна було відчувати завжди! Та, мабуть, для цього ми маємо надто мало часу. І надто мало спокою.

Шварц похитав головою.

— Спокій тут не має значення. Я пережив таке відчуття.

— І ви змогли його затримати? — спитав я.

— Не знаю, — ніби роздумуючи, відповів Шварц. — Оце ж і є те, що я повинен з'ясувати. Воно вислизнуло мені з рук — але чи мав я його по-справжньому, коли тримав? Чи не вдасться мені тепер знову схопити його і тримати міцніше, затримати назавжди? Тепер, коли воно вже більше не змінюється? Чи не втрачаємо ми його безперервно тільки тому, що воно перебуває в постійному русі? І чи не зупиняється воно лише тоді, коли його вже немає і Коли воно вже не може змінитись? Чи не належить нам воно тільки тоді?

Шварц уп'явся в мене закляклим поглядом. Це вперше він так дивився мені просто в очі. Його зіниці розширились. "Якийсь фанатик або ж божевільний", — промайнуло в моїй голові.

— Я такого не відчував ніколи, — відповів я. — Але хіба цього не хочеться кожному? Затримати те, що вже не затримаєш? І збутися того, що не йде нам з голови?

Дама в вечірньому вбранні підвелася з-за сусіднього столика й поглянула з веранди вниз на місто і на гавань.

— Чому ми повинні вертатись назад?! — сказала вона чоловікові в білому смокінгу. — Ех, коли б можна було тут лишитись! Мені так не хочеться знову їхати до Америки…

2

— В Цюриху поліція затримала мене лише на один день, — розповідав Шварц. — Але то був тяжкий для мене день. Я боявся, що там заходяться перевіряти мій паспорт. Для цього досить було зв'язатись телефоном з Віднем або ж якомусь фахівцеві добре придивитись до замінених дат.

Надвечір я заспокоївся. На те, що мало статися зі мною, я вже дивився як на волю Божу. Мені здавалось, що моє рішення відпало само собою. Якщо мене посадять у в'язницю, тоді вже не доведеться шукати шляхів переходу в Німеччину. Але ввечері мене випустили, настійно порадивши якомога прискорити подорож за межі Швейцарії.

Я вирішив пробиратись через Австрію. Швейцарсько-австрійський кордон я трохи знав, і його, напевно, охороняли не так пильно, як німецький. Навіщо було взагалі пильно охороняти ті кордони? Хто вже там хотів перейти до них? Правда, багато хто хотів вибратися звідти.

Я поїхав у район Оберрит, щоб десь там спробувати перейти кордон. Для мене найліпше було б дождатись дощової ночі; але дві доби підряд тривала ясна погода. На третю ніч я, щоб не привертати до себе уваги перебуванням поблизу кордону, вирушив у путь.

В ту ніч зорі всіяли все небо. Було так тихо, що мені здавалось, ніби я чую, як росте трава. Ви знаєте, що в час небезпеки у людини з'являється нова форма бачення: не те щоб гострішим став зір очей, а наче здатність бачити поширюється на все тіло — так, немов і шкірою бачиш, особливо вночі. Тоді створюється враження, ніби ви бачите і

шуми — в такій мірі здатність чути переміщається на шкіру. Роззявиш рота і прислухаєшся — тоді здається, що і рот бачить і чує.

Ніколи не забуду тієї ночі. Я повністю контролював себе, всі органи чуттів були насторожі, я був готовий до всього, але зовсім нічого не боявся. У мене було таке відчуття, ніби я йду по високому мосту від одного берега мого життя до другого і знаю, що позад мене міст розтане, як сріблястий дим і про вороття годі й думати. Я йшов від розуму до чуття, від безпеки до авантюри, від реальності до сновидіння. Я був цілком самотній, але На цей раз самотність не завдавала мені мук; в ній було щось трохи містичне.

Я дійшов до Рейну, який у тих краях ще досить юний і неширокий, роздягся і зв'язав свій одяг у вузол, щоб можна було тримати його над головою. Незвичайне почуття охопило мене, коли я ввійшов у воду. Вона була чорна, дуже холодна і якась чужа — неначе я поринув у Лету, щоб напитись забуття. І те, що я мусив перебиратись через річку голяком, здавалось мені символічним — немов я залишаю позаду все своє минуле.

Витершись і одягнувшись, я став шукати дорогу далі. Проходячи мимо якогось селища, я почув, як загавкав собака. Я не знав, де проходить кордон, і тому тримався дороги, що вела вздовж узліска. Довгий час мені не потрапляло на очі жодної людини. Я йшов, аж поки розвиднілось. Раптом випала густа роса; скраю галявини я побачив козулю. Ідучи далі, я почув, що назустріч їдуть на підводах селяни, і сховався поблизу дороги. Я не хотів накликати на себе підозру тим, що так рано був на ногах і йшов від кордону. Невдовзі побачив ще двох митних чиновників, які їхали путівцем на велосипедах. Впізнав їх по мундирах. І переконався, що я вже в Австрії. На той час Австрія вже більше року як входила до складу Німеччини.

Жінка у вечірній сукні і її супутник пішли з тераси. У неї дуже засмагли плечі; вона була вища за чоловіка, що супроводив її. Кілька інших туристів теж поволі попленталися вниз по сходах. Всі вони ходили

як люди, яких ніколи в житті не переслідували. Не обертались і не оглядалися.

— У мене були з собою бутерброди, — вів далі Шварц, — а по дорозі я натрапив на струмок з чистою водою. Опівдні помандрував далі. Я прямував до містечка Фельдкірх, про яке знав, що влітку його нерідко відвідують відпускники. Я сподівався, що там на мене ніхто не зверне уваги. І поїзди зупиняються там. Добравшись до містечка, я сів на перший поїзд і поїхав далі від кордону, щоб швидше вибратися з небезпечної зони. В купе, до якого я зайшов, сиділи два штурмовики в мундирах.

Напевно, моє тренування в обходженні з поліцією інших країн Європи допомогло мені, інакше я, мабуть, кинувся б навтіки. А так я зайшов, привітався і сів у куток, поряд з якимсь чоловіком у непромокальному костюмі і з рушницею.

Так я вперше після п'ятилітньої перерви зіткнувся з усім, що для мене було втіленням гидоти. За минулі тижні я часто намагався уявити подібну зустріч, але в дійсності все вийшло інакше. Не голова реагувала, а весь мій організм: шлунок наче перетворився на камінь, а рот — на рашпіль.

Єгер і штурмовики завели розмову про якусь вдову Пфунднер. Певно, то була досить весела вдовиця, бо ті троє згадали кілька її любовних історій. Невдовзі мої супутники почали снідати. Вони взяли собі в дорогу бутерброди з шинкою.

— А куди ви путь держите, пане сусідо? — запитав мене єгер.

— Назад до Брегенца, — відповів я.

— Ви не тутешній, правда ж?

— Я у відпустці.

— А звідки ж ви самі будете?

На секунду я завагався. Якщо сказати їм — з Відня, як записано в моєму паспорті, ті троє можуть помітити, що в моїй мові не відчувається віденського діалекту.

— З Ганновера, — сказав я. — Я живу там уже понад тридцять років.

— З Ганновера! Далеченько забилися.

— Та не близько. Але ж під час відпустки не сидиться вдома.

Єгер засміявся.

— Та й то так. На чудову погоду ви поспіли.

Я відчував, що в мене сорочка прилипла до тіла.

— Чудово, це правда, — погодився я, — але так жарко, ніби вже справжнє літо.

Троє моїх сусідів знову заходились перемивати кісточки вдови Пфунднер. Через кілька станцій вони зійшли з поїзда, і я лишився в купе сам. Поїзд саме проходив серед найпрекрасніших краєвидів Європи, але я майже нічого з того не бачив. У мене раптом почався жахливий приступ каяття,, страху і розпачу. Я не міг простити собі, що перейшов кордон. Закляк у своєму кутку і невидющими очима дивився у вікно. Виходило, ніби я потрапив у пастку і сам за собою захлопнув двері. Разів з двадцять я поривався зійти з поїзда, щоб уночі повернутись до Швейцарії.

Проте я цього не зробив. Моя ліва рука весь час стискала в кишені паспорт покійного Шварца, наче він міг додати мені сили. Я переконував себе, що тепер однаково, буду я довше чи ні поблизу кордону, і що для мене безпечніше від'їхати вглиб країни. Я вирішив їхати всю ніч. В поїзді менше цікавляться документами, ніж десь у готелі.

В паніці людина завжди вважає, ніби всі прожектори спрямовані на неї і весь світ тільки тим і живе, щоб розшукувати її. У мене було таке відчуття, наче кожен орган мого тіла прагнув діяти самостійно: ноги хотіли утворити своє тремтяче царство, руки не знали нічого іншого, як тільки захищатись і битись, і навіть губи та рот лише насилу могли стримати невиразний зойк.

Я заплющив очі. Відтоді, як я лишився в купе сам, спокуса піддатись паніці стала більшою. Але я знав, що кожен сантиметр поступки тепер виросте до метра, коли я дійсно потраплю в небезпеку. Я говорив собі, що ніхто мене не шукає; що тутешній режим цікавиться мною не більше, як жменею піску в пустелі; і що ніхто нічого підозрілого в мені не побачить. Так воно й було. Я мало чим відрізнявся від людей навколо себе. Білявий арієць походить з німецької легенди, а не з життя. Погляньте на Гітлера, Геббельса, Гесса та й на всіх інших з їхнього уряду — вони самі, власне, мусили б постійно спростовувати перед собою свою ілюзію.

У Мюнхені я вперше вийшов з-під захисту вокзалів і примусив себе з годину прогулятись по місту. А що міста я не знав, то був певний, що мене там ніхто не впізнає. У францисканській пивниці я пообідав. Людей там було повно. Я сидів сам за окремим столом і прислухався до розмов. Через кілька хвилин до мене підсів опасистий, пропотілий чоловік. Замовивши пиво і яловичину, він став читати газету. Досі я не додумався почитати німецької газети і тут купив собі зразу дві. Минули роки з того часу, коли я читав німецькою мовою, і я все ще не міг звикнути до того, що всі навколо балакають по-німецьки.

Передовиці в обох газетах були жахливі. Брехливі, кровожерні і зарозумілі. Якщо їм повірити, то світ навколо Німеччини був дегенеративний, підступний, дурний і годився тільки на те, щоб віддатись під зверхність Німеччини. А втім, обидві газети не були якимись місцевими листками. Раніше вони користувалися доброю славою, А тепер не тільки їхній зміст — навіть стиль був неймовірний.

Я придивився до свого сусіди, що читав газету. Він їв, запивав пивом і читав з насолодою. Я огледівся довкола. Ні в кого з читачів газет я не помітив на обличчі виразу огиди; вони звикли до своєї щоденної духовної поживи, як до пива.

Читаючи далі, я, нарешті, серед коротких повідомлень знайшов одне про Оснабрюк. На Лоттерштрасе згорів будинок. Я уявив собі ту вулицю. Пройдеш через вал до старовинних воріт, а звідти до Лоттерштрасе, що веде на околицю міста. Я згорнув газету. І раптом відчув себе самотнішим, ніж будь-коли досі за межами Німеччини.

Поволі я звикав до того, що мене весь час охоплювали то нервове збудження, то, фаталістична апатія. Але поступово звик і почував себе безпечніше. Небезпека мала зрости в міру наближення до Оснабрюка, і я це знав. Там були люди, які знали мене раніше.

Щоб не привернути до себе уваги в готелі, я купив собі дешевенький чемодан, дещо з білизни й ті речі, які можуть здатися в недалекій дорозі. Потім поїхав далі. Я ще не знав, як мені добратись до дружини, й щогодини змінював плани. Лишалось одне: покластись на випадок; я ж навіть не знав, чи не поступилась вона перед своєю родиною, яка міцно трималася за існуючий режим, і чи не вийшла заміж за когось іншого. Прочитавши ті газети, я не був певен, чи люди з часом не повірили в написане там, — особливо коли не мали можливості порівнювати. На закордонні газети в Німеччині було введено сувору цензуру.

В Мюнстері я зайшов до посереднього готелю. Не міг же я всі ночі не спати і потім відсипатись удень в якомусь закутку; довелось ризикнути тим, що в Німеччині готель заявить про мене в поліцію.

— Ви знаєте Мюнстер? — звернувся до мене Шварц.

— Поверхово, — відповів я. — Це не те старе місто з численними церквами, в якому було укладено Вестфальський мир?

Шварц кивнув.

— У Мюнстері і в Оснабрюку, 1648 року. Після тридцяти років війни. Як знати, скільки триватиме нинішня!

— Якщо і далі так піде, то недовго, — промовив я. — Німцям потрібно було всього чотири тижні, щоб завоювати Францію.

Тут підійшов офіціант і заявив, що ресторан закривається. Всі відвідувачі, окрім нас, уже розійшлися.

— А тут поблизу нема якогось закладу, ще відкритого о цій порі? — спитав Шварц.

Офіціант пояснив, що Лісабон не з тих міст, де і вночі вирує життя. Та коли Шварц дав йому на чай, той пригадав один такий заклад, таємний, — сказав він, — російський нічний клуб.

— Дуже елегантний, — підкреслив офіціант.

— А нас туди впустять? — поцікавився я.

— Звичайно, шановний пане. Я хотів сказати, що там бувають дуже елегантні дами. Всіх національностей. Німкені теж.

— До котрої години той клуб відкритий?

— Поки бувають клієнти. До самого ранку. Тепер там завжди багато відвідувачів. І німців теж багато, шановний пане.

— Яких німців?

— Просто німців.

Грошовитих?

— Звичайно, з грішми. — Кельнер посміхнувся. — Ресторан той не з дешевих. Але там є чим розважитись. Ви не могли б там сказати, що вас направив Мануель із цього бару? Тоді вас більше ні про що не спитають.

— А хіба там треба давати про себе якісь відомості?

— Ніяких. Портьє запише вас на якесь вигадане прізвище як члена клубу. Лише формально.

— Гаразд.

Шварц заплатив по рахунку. Ми пішли вниз вулицею з численними сходинками. Безбарвні будинки спали, притулившись один до одного. З вікон чути було, як зітхають, хроплять і дишуть люди, у яких немає жодних турбот із паспортами. Наші кроки лунали гучніше, ніж удень.

— Світло, — мовив Шварц. — Воно і вас так приголомшує?

— Так. Ми ще не одвикли від затемненої Європи. І тому здається, наче його забули вимкнути і за якусь мить почнеться повітряний наліт.

Шварц зупинився.

— Ми одержали світло в подарунок, бо в нас є щось від Бога, — несподівано патетично мовив він. — А тепер змушені ховати його, бо ми вбиваємо в собі ту частку Бога.

— Наскільки я обізнаний з міфом, нам вогонь не подарували, а Прометей украв його, — зауважив я. — За те боги заповіли йому цироз печінки. Це, як мені здається, навіть більше пасує до нашого характеру.

Шварц поглянув на мене.

— Я давно вже відмовився від іронії. І від страху перед високим стилем теж. Коли людина іронізує і боїться, вона прагне применшити, принизити речі.

— Може й так. Але хіба годиться, ставши віч-на-віч з неможливим, говорити: це неможливо? Хіба не краще його применшити і таким чином заронити в душі хоч рісочку надії?

— Ваша правда. Даруйте мені. Я забув, що ви і досі втікач. А хто в такому стані має час думати про пропорції?

— А ви хіба вже не втікаєте? — запитав я.

Шварц похитав головою.

— Вже ні. Я вдруге повертаюсь назад.

— Куди? — здивувався я. Я не міг повірити, щоб він ще раз поїхав до Німеччини.

— Назад, — відповів він. — Потім я поясню вам це.

З

Нічний клуб виявився типовим російським білоемігрантським закладом, які після революції 1917 року відкрилися по всій Європі від Берліна до Лісабона. В них всюди однакові офіціанти, що колись були аристократами, однакові хори з колишніх гвардійських офіцерів, такі ж високі ціни і така ж меланхолійна атмосфера.

В них повсюди однакове матове освітлення, на яке я й розраховував. Німці, про яких нам говорив офіціант, звичайно, емігрантами не були. То, очевидно, були шпигуни, співробітники посольства та чиновники берлінських фірм.

— Ці росіяни влаштувалися краще, ніж ми, — сказав Шварц. — Щоправда, вони опинилися в еміграції на п'ятнадцять років раніше за нас. А п'ятнадцять років нещастя — це вже багато, вони збагачують досвідом.

— Росіяни являли собою першу хвилю еміграції, — зауважив я. — їм ще співчували, їм давали дозвіл на роботу і документи. Нансенівські паспорти . Коли ж прийшли ми, вся благоліпність світу була витрачена. Ми стали обтяжливі, як терміти, і майже не знайшлось людей, які б підняли за нас свій голос. Ми не маємо права ні працювати, ні існувати, і ще й досі не маємо ніяких документів.

З тієї хвилини як ми сіли в ресторані, я почав нервувати. Причиною цього, очевидно, було закрите приміщення і штори на вікнах, усвідомлення того, що там мають бути німці, а також те, що я сидів далеко від дверей і при потребі не міг втекти; я звик сидіти всюди поближче до виходу. Нервував я й тому, що тепер уже не бачив пароплава. Як знати, чи не зніметься він з якорів уночі, раніше об'явленого часу.

Шварц, як видно, помітив мій стан. Він сунув руку в кишеню і поклав передо мною обидва квитки на пароплав.

— Заберіть їх. Я не работорговець. Беріть квитки і йдіть собі, якщо хочете.

Присоромлений, я поглянув на нього.

— Ви невірно зрозуміли мене. Я ще маю досить часу. Скільки завгодно.

Шварц нічого не відповів. Він мовчки чекав. Я взяв обидва квитки і сховав собі в кишеню.

— Я сів на поїзд, який раннім вечором мав прибути в Оснабрюк, — повів далі він, ніби нічого й не сталось. — І тут на душі в мене стало так, наче я тільки тепер переступив кордон. Усе, що я бачив досі, здавалось мені чужим, навіть Німеччина. А тут поступово заговорило кожне дерево. Я знав села, повз які ми проїздили, — колись іще школярем я з товаришами мандрував у тих місцях; бував там і з Гелен у перші тижні нашого знайомства; я любив ті краєвиди, так само як любив своє рідне місто з його будинками і садами.

До того часу все, зв'язане з Німеччиною, викликало в мене огиду; воно уявлялось мені як абстрактна суцільна брила. Те, що сталось у минулому, все в мені паралізувало, змусило скам'яніти, і я ніколи не відчував потреби, ба навіть боявся аналізувати його чи деталізувати. А тут несподівано заговорили речі, які, хоч були часткою Німеччини, але нічого спільного з моїм нещастям не мали.

Ландшафт не змінився. На тлі надвечірнього неба, як і раніше, височіли церковні вежі, так само вкриті ніжною зеленню мідного окису; ріка, як і завжди, відбивала небо. Вона нагадала мені часи, коли я там вудив рибу і мріяв про пригоди в чужих краях, —— пізніше я їх пережив, але зовсім інакше, ніж уявляв собі колись. Метелики та бабки на луках і схили над річкою, порослі деревами та луговими квітами, не змінились, вони лишились такими ж, як і в дні моєї юності, і в них була моя юність

— похована, якщо мені так хотілось думати, чи збережена, якщо я по-іншому захочу підійти до цього.

І ніщо не псувало того краєвиду. З поїзда я бачив мало людей і не помітив жодного мундира. Я бачив лише вечір, що поступово наповняв той ландшафт своїми прозорими сутінками. Уже з'явились троянди, жоржини і лілії в крихітних садочках біля будинків залізничних обхідників; вони цвіли, як і колись, проказа не пожерла їх; вони виглядали з-за дерев'яних парканчиків так само, як і у Франції; на луках паслись корови, так само як і на луках Швейцарії, руді, чорні та білі — без свастик, — з такими ж спокійними очима, як і завжди. На одному селянському будинку я побачив чорногуза: він стояв і клацав дзьобом. І ластівки літали, як літають усюди. Тільки люди стали інші, але в той вечір цього я не міг побачити і не міг збагнути.

І не уніформа змінила їх, як мені те уявлялось досі. Купе, в якому я їхав, наповнялось людьми, порожніло і знову наповнялось. Серед них у той час не було нікого в мундирі, лише звичайні люди з такими ж буденними розмовами, які я чув у Франції і в Швейцарії, — про погоду, врожай, про події дня і страх перед війною. Вони боялись війни, і так само як за кордоном люди знали, що Німеччина хоче війни, тут я почув, що її нав'язують Німеччині інші країни.

Поїзд зупинився. Я протиснувся з натовпом пасажирів у ворота, що вели з перону. У вокзалі ніщо не змінилося з того часу, коли я бачив його востаннє; він лише здався мені меншим і закуренішим, ніж я пам'ятав.

Коли я вийшов на привокзальну площу, все, що я думав і відчував досі, наче вітром здуло. На землю спускались сутінки, було вогко, наче після дощу; я вже не бачив ніяких краєвидів; нараз у мені все затремтіло, і я усвідомив, що тепер на мене всюди чигає небезпека. А водночас було таке відчуття, що зі мною нічого не станеться. Так, ніби я стояв під скляним ковпаком, який хоч і захищав мене, але кожну мить міг розбитись.

Я повернувся до віконечка у вокзалі, щоб купити квиток на зворотний проїзд до Мюнстера; жити в Оснабрюку я не міг. Це було небезпечно.

— Коли відходить останній поїзд? — записав я службовця, що, поблискуючи лисиною в жовтавому світлі, сидів за своїм віконечком, як містечковий Будда, самовпевнений і невразливий.

— Один о двадцять другій двадцять, другий — о двадцять третій дванадцять.

Я підійшов до автомата і купив собі перонний квиток. Хотів мати його в руках, якщо буде необхідно хутко зникнути. Це на той час, поки буде дійсний проїзний квиток. Взагалі перон ненадійне сховище, але завжди можна вибрати одну з платформ — а їх в Оснабрюку три — і миттю вскочити в якийсь поїзд, що саме рушає, а провідникові можна пояснити, ніби помилився, потім заплатити за проїзд і на ближчій станції вийти.

Спершу я вирішив подзвонити по телефону одному другові минулих років, про якого знав, що він не був прихильником існуючого режиму. По телефону я довідаюсь, чи зможе він допомогти мені. Подзвонити прямо дружині я не наважувався, бо не знав, чи не живе з нею ще хтось.

Я стояв у невеличкій скляній кабіні перед апаратом і книгою міських телефонів. Коли почав гортати сторінки з заяложеними й обшарпаними ріжками, моє серце так закалатало, що мені здалося, ніби я чую його стук; я боявся, що його ще хтось міг почути, і нижче схилив голову, щоб ніхто не впізнав мене. Не роздумуючи, відкрив сторінку на тій літері, з якої починалось моє колишнє прізвище. Я знайшов ім'я своєї дружини, номер телефона був той самий, але адреса змінилась. Площа Ріссмюллерплац, тепер називалась Гітлерплац.

У ту мить, коли я побачив адресу, мені здалося, наче бліда лампа в кабіні спалахнула в сто раз яскравіше. Я огледівся — здавалось, я стою серед ночі в яскраво освітленому скляному ящику, або ж на мене ззовні спрямований промінь прожектора. Тільки тут я збагнув, якою божевільною була моя витівка.

Я вийшов з кабіни й попрямував через слабо освітлений вокзал. Рекламні плакати організації "Сила через радість" та німецьких курортів з їхніми голубими небесами і щасливими людьми загрозливо дивились на мене згори вниз. Очевидно, саме прибуло кілька поїздів; пасажири юрбами підіймались по сходах мені назустріч. З однієї групи відділився есесівець і пішов прямо до мене.

Я не тікав. Могло ж бути, що він мав на увазі не мене. Але він зупинився передо мною і, дивлячись на мене, запитав:

— Пробачте, у вас можна прикурити?

— Прикурити?.. — перепитав я, а потім поспіхом: — Авжеж можна! Сірник...

Опам'ятавшись, я сунув руку в кишеню, шукаючи сірники.

— Навіщо сірники? — здивувався есесівець. — Адже у вас горить сигарета!

Я зовсім забув, що курю. Підставив йому сигарету. Він притулив свою до вогника на кінці моєї сигарети й почав смоктати.

— Що це у вас за сигарета? — спитав есесівець потім. — Вона пахне майже як справжня сигара!

То була французька "Голуаз". Переходячи кордон, я захопив їх кілька пачок.

— Подарунок від приятеля, — відповів я. — Французьке зілля. Чорний тютюн. Він привіз їх, повернувшись із подорожі. Для мене вони теж занадто міцні.

Есесівець засміявся.

— Найліпше — це зовсім кинути курити, правда? Як це зробив фюрер. Але як ти кинеш, особливо в такі часи?

Він козирнув і пішов далі.

Шварц ледве помітно всміхнувся.

— Коли я ще був людиною, яка мала право куди-небудь ступити ногою, то сумнівався, читаючи, як письменники змальовують різні страхи і жахи: що у жертви завмирає серце, що воно ніби ціпеніє, що людині пробігає мороз по спині чи по жилах, що все її тіло обливається потом… —я вважав, що то всього лиш заяложені слова і поганий стиль; можливо, все це так і є. Але в той же час я мушу визнати: це правда! Я все це пережив сам і точнісінько так, хоча раніше, коли ще нічого подібного не зазнавав і сміявся з цього..

Підійшов офіціант і запитав:

— Може, добродії бажають прийняти ще когось до свого товариства?

— Ні.

Він схилився трохи нижче надо мною:

— Не хочете, перш ніж відмовитись остаточно, поглянути на тих двох дам, що біля стойки?

Я поглянув. У однієї з них, на перший погляд, була досить ставна постать. Обидві в вечірніх сукнях, які тісно облягали стан. Облич я не міг розглядіти як слід.

— Ні, — сказав я ще раз.

— Це справжні дами, — пояснив офіціант. — Ота, що праворуч, німкеня.

— Це вона вас послала сюди?

— Ні, шановний пане, — відповів офіціант з чарівною невинною посмішкою. — Це моя власна ідея.

— Гаразд. Забудьте її. І принесіть нам чого-небудь поїсти.

— Що він хотів? — поцікавився Щварц.

— Просватати нам онуку Мата Харі. Ви, певно, забагато дали йому на чай.

— Я ще нічого не платив, — серйозно відповів Шварц. — А ви гадаєте, це шпигунки?

— Не виключено. Але в ім'я єдиного для них ідеалу — заради грошей.

— Це німкені?

— Одна з них, як сказав офіціант.

— Ви гадаєте, вони перебувають тут, щоб виловлювати німців?

— Навряд. Викрадати людей мастаки тепер інші.

Офіціант приніс на тарілці бутерброди. Я замовив закуску, бо відчував, що п'янію від вина. А мені хотілось мати ясну голову.

— Ви не будете їсти? — запитав я Шварца.

Він похитав головою.

— Мені навіть на думку не спало, що сигарети можуть зрадити мене, — розповідав Шварц. — Я ще раз переглянув усе, що мав при собі. Сірники, які лишились у мене ще з Франції, викинув геть разом з сигаретами і купив собі німецькі. Потім пригадав, що на моєму паспорті є відмітка про в'їзд до Франції і відповідна віза; отже, можна було виправдати наявність французьких сигарет, коли б мене стали перевіряти. Обливаючись потом і клянучи себе і свій страх, я знову пішов до телефонної будки.

Мені довелось почекати. Якась жінка з великим партійним значком на комірці викликала підряд два номери і довго дзявкала, віддаючи комусь накази. Третій номер не відповів, і жінка, роздратована, владною ходою вийшла з кабіни.

Я назвав номер телефона свого друга. У трубці почувся жіночий голос.

— Будьте ласкаві, чи можна поговорити з доктором Мартенсом? — запитав я якимсь чужим, хрипким голосом.

— А хто це говорить? — поцікавилась жінка.

— Друг доктора Мартенса.

Я не міг назвати свого прізвища. Я не знав, була то дружина Мартенса чи, може, служниця. Але ні тій, ні другій довіритись не міг.

— Прошу назвати ваше прізвище, — сказала жінка.

— Я — друг доктора Мартенса, — повторив я. — Будь ласка, передайте йому так. У мене до нього невідкладна справа.

— Дуже шкодую, — відповів жіночий голос. — Але якщо ви не назвете свого прізвища, я не зможу покликати його.

— А ви зробіть це як виняток, — сказав я. — Доктор Мартенс чекає мого дзвінка.

— Коли це справді так, ви можете і мені сказати своє прізвище.

Я в розпачі думав, що їй ще сказати. Потім почув, як на другому кінці провода поклали трубку.

Я стояв у сірому, незатишному вокзалі і думав. Моя перша спроба, яка здавалась мені такою простою, не вдалась, і я не знав, що робити далі. Може, все ж таки подзвонити прямо до Гелен, ризикуючи, що хтось із її рідні впізнає мене по голосу? Але ж я міг назватись і якимось іншим прізвищем — тільки яким? Доктор Мартенс — ніяке інше в ту хвилину мені не спадало на думку. Я ще вагався, та раптом у мене сяйнула ідея, що могла б спасти на думку навіть десятилітньому хлопчикові. Чому я не подзвонив Мартенсу від імені брата моєї дружини? Він знав мого шуряка і десять років тому терпіти його не міг.

Я негайно так і зробив. У трубці почувся той самий жіночий голос.

— Це говорить Ґеорґ Юргенс, — різким тоном заявив я. — Прошу доктора Мартенса.

— Ви не той самий пан, що недавно дзвонив?

— Говорить штурмбанфюрер Юргенс. Я хочу побалакати з доктором Мартенсом. Негайно!

— Добре, — відповіла жінка. — Хвилиночку! Зараз!

Шварц підвів голову і поглянув на мене.

— Вам знайоме оте жахливе шарудіння у трубці, коли стоїш біля телефона і чекаєш, як вирішиться твоє життя?

Я кивнув.

— І навіть не обов'язково, щоб завжди вирішувалось життя. Може бути і простою Ніщо, яке ви намагаєтесь заклясти.

— "Доктор Мартенс слухає", почув я нарешті, — розповідав далі Шварц. — Я знову сам відчув те, з чого раніше сміявся: у мене пересохло в горлі. "Рудольфе", — Насилу просипів я.

— Що ви сказали? — почувся здивований голос мого друга.

— Рудольфе, — повторив я. — Говорить родич Гелен Юргенс.

— Не розумію, ви не штурмбанфюрер Ґеорґ Юргенс?

Уже росли високі дерева; а решта, як і раніше, тяглася вздовж річки, Я пішов у тому напрямі, через площу і далі мимо церкви Серця Ісусового.

З вершини валу за річкою видно було дахи старого міста. Соборна баня в стилі барокко поблискувала в мерехтливому світлі. Знайомий мені краєвид; репродукції з нього можна побачити на тисячах листівок.

Знайомий був і запах води в річці; і пахощі від липової алеї, що простяглася вздовж валу.

На лавах, поставлених так, щоб можна було милуватись видом на річку та місто, сиділи закохані парочки; я теж сів на вільну лаву переждати півгодини, поки пора буде йти до Мартенса.

Проведені там півгодини я пам'ятаю до подробиць. Пам'ятаю навіть те, що мене тоді здивувала та клінічна здібність відчувати. У мене було таке враження, ніби я стою в залі, де на протилежних стінах висять дзеркала. Вони відображають мене безліч разів, і за кожним образом я можу побачити новий, що визирає з-за плеча попереднього. Здавалось, ніби то були старі, потемнілі дзеркала, і я не міг розгледіти, що виражало моє обличчя: запитання, сум чи надію. Всі образи розпливались у сріблястому присмерку.

Поряд мене сіла якась жінка. Не знаючи її намірів, я подумав: "А що, коли цей варварський режим уже й такі створіння використовує у своїх шпигунських цілях?" Я підвівся й пішов геть. Позаду почувся сміх жінки, якого я ніколи не забуду, — тихий, трохи зневажливий і співчутливий сміх незнайомки на міському валу в Оснабрюку.

— Я дзвоню за нього, Рудольфе. За Гелен Юргенс. Тепер ти розумієш?

— Абсолютно нічого не розумію, — долинув до мене роздратований голос. — У мене тут саме прийом…

— А мені можна прийти до тебе на прийом, Рудольфе? Ти дуже зайнятий?

— Але ж пробачте! Я вас не знаю, а ви…

— Старий Шеттергенд, — сказав я.

Я раптом згадав, як ми ще хлопчаками називали один одного, граючи в індійців. То були імена з романів Карла Мея. Дванадцятирічними підлітками ми ті книги прямо ковтали одну за одною, Якусь мить нічого не було чутно. Потім Мартенс запитав стиха:

— Що-о?

— Віннетоу, — відповів я. — Хіба ти забув наші колишні імена? Адже це улюблені книги фюрера.

— Вірно... — погодився Мартенс.

Як відомо, людина, що розпалила Другу світову війну, у своїй спальні тримала томів тридцять чи й більше одного письменника — чтиво про індійців, звіроловів та мисливців, які вже п'ятнадцятирічному юнакові могли здатися до смішного примітивними.

— Віннетоу?.. — з недовір'ям у голосі повторив Мартенс.

— Так. Мені треба зустрітися з тобою.

— Я не зовсім розумію. Де ви є?

— Тут, у місті. Де ми можем побачитись?

— У мене зараз прийом хворих, — машинально відповів Мартенс.

— Я хворий. І можу прийти на прийом.

— Не розумію, що ви наговорили, — сказав Мартенс голосом, у якому відчувалась рішучість. — Якщо ви хворі, то приходьте на прийом. І навіщо було спеціально дзвонити?

— Коли?

— Найкраще в половині восьмої. О пів на восьму, — повторив він. — Але не раніше!

— Гаразд, о пів на восьму.

Я поклав трубку. На мені знову була мокра вся сорочка. Я поволі пішов до виходу. На небі з-за хмар час від часу виглядав блідий серп місяця. "Щонайбільше через тиждень з'явиться молодик, — промайнуло в моїй голові. — Якраз добре буде переходити кордон". Я поглянув на годинник. Лишалося ще три чверті години. Треба було йти геть з вокзалу. Якщо хтось довго тиняється в районі станції, це завжди викликає підозру.

Я пішов по вулиці, де було менше людей і світла. Вона вела до старовинного міського валу. Частину його давно зрівняли.

4

У приймальній Мартенса вже не було нікого. Біля вікна на етажерці стояли якісь рослини з довгими, наче ремінці, листками. На столі лежали ілюстровані журнали з нацистськими верховодами, солдатами, або колонами "гітлер-югенду" на обкладинці.

Невдовзі почулись поспішні кроки. На дверях з'явився Мартенс. Він втупився в мене, потім зняв окуляри і здивовано заблимав очима. У приймальні горіло слабке світло. Мартенс не відразу впізнав мене, очевидно, тому, що я завів собі вуса.

— Рудольфе, це я, Йозеф, — мовив я.

Він застережливо підняв руку, щоб я говорив тихше.

— Звідки ти взявся? — прошепотів він.

Я знизав плечима: навіщо йому треба це знати?

— Зараз я тут. Ти повинен допомогти мені, — сказав я.

Він розглядав мене. Його короткозорі очі в слабкому світлі нагадували очі риби за товстим склом акваріума.

— У тебе є дозвіл на перебування тут?

— Лише від самого себе.

— А як ти перебрався через кордон?

— Це не так важливо. Я приїхав сюди, щоб побачити Гелен.

Він вирячився на мене.

— Для цього ти приїхав?

— Так, — відповів я.

Нараз мене огорнув цілковитий спокій. Поки я був сам, цього відчуття не було. А тепер все моє хвилювання як рукою зняло, бо я лише думав про те, як мені заспокоїти цього спантеличеного чоловіка.

— Задля цього? — спитав він ще раз.

— Саме так. І ти повинен допомогти мені.

— Боже мій! — вигукнув Мартенс.

— Що — вона померла? — запитав я.

— Ні, не померла.

— А вона тут?

— Так, вона була тут. Принаймні тиждень тому.

— Нам у тебе можна поговорити? — запитав я.

Мартенс кивнув.

— Медсестру я вже відіслав. Якщо прийдуть пацієнти, їх теж відішлю. Я не можу запросити тебе до своєї квартири. Я одружений. Ось уже два роки. Ти розумієш…

Я розумів. У "тисячолітній імперії" давно вже не можна було довіряти навіть своїм родичам. "Рятівники Німеччини" щодня вихваляли фіскальство як національну чесноту. Я пізнав це на собі. Брат моєї жінки доніс на мене.

— Моя дружина не член партії, — поспішив з поясненням Мартенс. — Але ми з нею ніколи не говорили про щось таке… — він збентежено глянув мені в обличчя, — як оце зараз. Я точно не знаю, як вона дивиться на це. Заходь сюди.

Він відчинив двері до кабінету і потім замкнув їх за собою.

— Не треба замикати, — сказав я. — Замкнені двері можуть викликати більшу підозру, ніж коли ми з тобою на виду.

Мартенс повернув ключ назад і підійшов до мене.

— Йозеф, ради Бога, що ти тут робиш? Ти прибув сюди таємно?

— Так. Але тобі не доведеться переховувати мене. Я живу в готелі в іншому місті. І прийшов до тебе тільки тому, що не знаю нікого іншого, хто сповістив би Гелен про мій приїзд. Вже п'ять років я нічого не чув про неї. Не знаю, чи не вийшла вона знову заміж. Якщо вона одружена вдруге…

— І з-за цього ти пробирався сюди?

— Авжеж, — відповів я здивовано. — А чого ж іще?

— Ми повинні десь тебе сховати, — сказав він. — Цю ніч ти можеш переспати тут у кабінеті на канапі. Я розбуджу тебе до семи годин. О сьомій служниця приходить сюди прибирати. А після восьмої можеш знову зайти. До одинадцяти пацієнтів не буде.

— Вона вийшла заміж? — спитав я.

— Гелен? — Мартенс похитав головою. — Я гадаю, що вона навіть не розлучена з тобою.

— Де вона мешкає. В тій самій квартирі?

— Напевно.

— У неї ще хтось живе?

— Кого ти маєш на увазі?

— Її мати. Сестри. Брат. Або ще хтось із родичів.

— Цього я не знаю.

— Ти повинен розвідати, — сказав я. — І сказати їй, що я тут.

— Чому ти сам не скажеш їй цього? Он там телефон…

— А якщо у неї хтось є? Наприклад, брат, який мене вже раз виказав?

— Та правда, — погодився Мартенс. — Вона може розгубитись, як і я. І це може зрадити її.

— Крім того, Рудольфе, я навіть не знаю, якої вона тепер думки про мене. Адже минуло цілих п'ять років, а ми прожили після одруження разом тільки чотири. П'ять років — це більше, ніж чотири, а розлука здається в десять разів довшою, ніж сумісне життя.

Мартенс кивнув.

— Я тебе не розумію, — сказав він трохи згодом.

— Цілком можливо. Я й сам себе не розумію. Адже ми живемо різним життям.

— Чому ти не написав їй?

— Зараз я тобі цього не можу пояснити. Сходи до Гелен. Побалакай з нею. Вивідай, що вона думає. Якщо, по-твоєму, буде варто, скажи їй, що я тут, і спитай, де мені можна зустрітися з нею.

— Коли мені піти до неї?

— Зараз, — сказав я здивовано. — А коли ж іще?

Він огледівся довкола.

— Де ж тобі перебути цей час? Тут не зовсім безпечно. Не дочекавшись мене, дружина може прислати сюди служницю; вона звикла, що я після прийому хворих підіймаюсь до себе нагору. Або ж мені довелося б тебе тут замкнути. Але це також може привернути увагу.

— Я не хочу сидіти під замком, — заявив я. — А ти не можеш сказати дружині, що треба зробити візит до якогось пацієнта?

— Скажу їй це потім, коли повернуся. Так простіше.

Я помітив блиск у його очах, і мені здалося, ніби він на мить примружив ліве око. Я згадав нашу хлоп'ячу дружбу.

— Поки що я сходжу в собор, — сказав я. — Церкви ще й досі майже такі ж надійні, як у Середньовіччі. Коли тобі подзвонити?

— Через годину. Назвешся Отто Штурмом. А як я тебе знайду? Чи не краще тобі піти в таке місце, де є телефон?

— Де є телефон, там і небезпека.

— Можливо. — Він в нерішучості постояв хвилинку. — Так, мабуть, твоя правда. Якщо мене ще не буде вдома, подзвониш удруге або передаси, де ти ждеш.

— Гаразд.

Я взяв свого капелюха.

— Йозеф, — знову озвався Мартенс.

Я обернувся.

— Як воно тепер за кордоном? — спитав він. — Так, без усього цього?..

— Без усього цього, — відповів я. — Приблизно так: без усього цього. Не зовсім, правда. А як тут? З усім цим — і без одного?

— Погано, — сказав він. — Погано, Йозеф. Але зовні все блискуче.

Вибираючи безлюдні вулиці, я попрямував до собору. Йти було недалеко. На Кранштрасе мені назустріч промарширувала рота солдатів. Вони співали незнайому мені пісню. На соборній площі я знову побачив солдатів. Трохи далі, за собором, навпроти трьох хрестів невеличкої церковки стояла щільна юрба — сотні дві чи три людей. Майже всі учасники були в різного роду партійних мундирах. Я почув чийсь голос і став шукати очима промовця, але не побачив його. Через хвилину помітив на підвищенні чорний гучномовець. Він стояв там, голий самотній автомат, і галасував про право на завоювання всіх колишніх німецьких земель, про велику Німеччину, про помсту й про те, що мир світові буде забезпечений тоді, коли світ робитиме все так, як хоче Німеччина, і що в цьому — вища справедливість.

Знову піднявся вітер, і рухливі віти кидали неспокійні тіні на обличчя слухачів, на той галасливий апарат і на кам'яні скульптури, що вимальовувались за ним на стіні церкви: розп'яті Ісус Христос і два розбійники. Зосереджені обличчя слухачів сяяли.

Люди вірили тому, що викрикував їм автомат. І що було характерним для того дивного масового гіпнозу: промовцю, який їх не бачить і не чує, аплодували, наче присутній живій людині.

Я не сподівався застати в соборі стільки людей. Потім згадав, що минали останні дні травня, а в цьому місяці служба Божа відбувалася щовечора. Якусь хвилинку я роздумував, чи не краще було б піти до одної з протестантських церков; але я не знав, чи відкриті вони

вечорами. Я присів на вільну лаву поблизу входу. Перед вівтарем мерехтіли свічки; решта церкви була освітлена слабо, і мене впізнати було б нелегко.

Біля вівтаря, оповитий хмарою диму, походжав священик у сяючій парчі, навколо нього прислужники в червоних сутанах та білих накидках розмахували димними кадильницями. Я слухав орган і хор півчих, і тут мені здалося, ніби і в соборі я бачу ті самі захоплені обличчя, що й на площі, тих самих людей, які, здавалось, перебували в якомусь безпам'ятному сні з розплющеними очима, сповненими сліпої віри та бажання безпеки й безвідповідальності. Тут усе здавалось лагіднішим, ніж там, надворі; але ця релігія любові до Бога і ближнього не завжди була така лагідна; в похмурі століття Середньовіччя і вона попила немало крові. Коли її вже не переслідували, вона сама почала переслідувати своїми вогнищами, мечем і тортурами. Колись у таборі брат Гелен пояснював мені, сміючись: "Ці методи ми запозичили у вашої Церкви. Ваша свята інквізиція з її катуваннями в ім'я Бога навчила нас, як треба поводитися з єретиками. Ми навіть ще й не такі суворі — спалюємо живцем лише в окремих випадках". Коли він мені це казав, я саме висів, розіп'ятий на хресті, — то була одна з невинних форм добування імен у в'язнів.

Священик біля вівтаря підняв золоту дароносицю і благословив юрбу. Я сидів тихо й непорушно, але в мене було таке відчуття, ніби я пливу в приємно теплому потоці диму, втіхи і світла. Потім почали співати останній хорал: "В цю ніч ти будь заступником і охоронцем..." Я ще дитиною співав це саме, і тоді для мене здавалась небезпекою темрява ночі — а тепер... світло.

Люди почали виходити з собору. Я ще мав чекати хвилин п'ятнадцять і тому прослизнув у куточок біля одної з товстих колон, що підтримували склепіння.

І в, ту мить побачив Гелен. Спершу я побачив її як свого роду вир у потоці людей, що прямували до виходу. Хтось пробирався проти потоку,

розштовхував людей і просувався поміж ними вперед. На мить я побачив ясне, гнівне й рішуче обличчя і подумав, що та жінка щось забула в соборі. Я не одразу впізнав її, бо не сподівався її там зустріти. І лише коли вона вже пройшла трохи повз мене, де людей було менше, по тому як вона піддала плечем, пробираючись уперед, я побачив, що то вона. Для неї, здавалось, ніде немає перешкод. Вона прослизнула поміж людьми і зразу ж по тому зупинилась у широкому, майже безлюдному центральному проході, перед свічками й темними червоно-синіми шибками високих романських вікон: тепер уже тоненька, маленька і якась самотня, покинута.

Я підвівся, щоб перехопити її погляд. Кивнути їй не наважився. Ще було надто багато людей у соборі; а в церкві така поведінка привернула б увагу сторонніх. "Вона жива! — передусім промайнуло в моїй голові. — Не вмерла і не хвора!" Дивно, що в нашому становищі люди завжди спершу думають про це! Нас чомусь вражає звичайний факт, коли що-небудь не змінилось, коли хто-небудь і досі живий.

Вона пішла далі, на хори. Я протиснувся між лавами й попрямував за нею. Біля лави святого причастя Гелен зупинилась. Уважно оглянула всіх людей, які ще стояли навколішки між рядами лав, потім поволі пішла проходом назад. Я зупинився. Вона так сподівалась побачити мене десь на лаві, що пройшла, мало не зачепивши мене. Я обернувся і пішов слідом за нею.

— Гелен, — шепнув я, коли вона знову зупинилась якраз переді мною. — Не обертайся! Виходь на вулицю! Я йтиму за тобою. Тут ніхто не повинен бачити нас удвох.

Вона здригнулась, наче я вдарив її, потім пішла далі. "І чого вона взагалі прийшла сюди? — подумав я. — Це ж так небезпечно, якщо нас тут хто впізнає!" Але ж я й сам не сподівався, що в соборі буде так багато людей.

Я бачив її — вона йшла попереду мене, — але не відчував нічого, крім бажання якомога швидше вибратися з церкви. Гелен була в чорному костюмі і в малесенькому капелюшку; голову тримала високо, трохи повернувши її вбік, ніби прислухалась до моєї ходи. Я відстав на кілька кроків, але так, щоб не випустити її з поля зору. Мені не раз доводилося чути, що людину впізнавали тільки тому, що вона надто близько стояла біля когось іншого.

Гелен проминула кам'яні чаші зі свяченою водою в широкому порталі і зразу ж повернула ліворуч. Уздовж собору йшла широка, вимощена кам'яними плитами доріжка, відгороджена од великої соборної площі чавунними ланцюгами, що тяглися від одного кам'яного стовпа до другого. Вона перескочила через ланцюги, ступила декілька кроків у темряву, зупинилась і повернулась обличчям до мене.

Що я відчував у ту мить, пояснити не можу. Якщо я скажу, що мені здавалось, ніби попереду мене йде все моє життя, ніби воно втікає від мене, а потім раптом обертається до мене обличчям, — це знов таки будуть банальні слова; а втім, це було і так і не так. Я відчував щось подібне, але це ще не все, що я тоді відчував. Я підходив до Гелен, до її темної стрункої постаті, до блідого личка, до її очей і вуст, лишивши позаду все, що було в минулому. Той час, коли ми не жили вкупі, не канув у забуття; він лишився, але як щось таке, про що десь читав, а не сам пережив.

— Звідки ти приїхав? — запитала Гелен майже вороже, перш ніж я підійшов до неї.

— Із Франції.

— Тёбе впустили сюди?

— Ні. Я таємно перейшов кордон.

Гелен питала майже про те ж саме, що й Мартенс.

— Навіщо? спитала вона.

— Щоб побачити тебе.

— Тобі не слід було їхати сюди.

— Я знаю. Я сам собі це твердив щодня.

— Чого ж ти тоді приїхав?

— Коли б я це знав, то не був би тут.

Поцілувати Гелен я не наважився. Вона стояла перед самими моїми очима, але така заціпеніла, наче могла розбитись, якщо до неї доторкнешся. Я не знав, що вона думала, але бачив її знову, вона жила, і тепер я міг піти геть або ж чекати, що буде далі.

— І ти не знаєш? — спитала вона.

— Завтра знатиму. Або через тиждень. Або ще пізніше.

Я поглянув їй в обличчя. Що було знати? Знання тут — це клубочок піни, що танцює на хвилі. Найменший вітер може його здути; а хвиля лишиться.

— Ти приїхав, — мовила вона, і її личко втратило жорсткий вираз, стало лагідним, вона підступила ще ближче до мене. Я тримав її за руки, а вона притиснула свої долоні мені до грудей, ніби ще хотіла відштовхнути мене. У мене було таке відчуття, наче ми вже давно стоїмо отак віч-на-віч, самотні, у темряві на вітряній соборній площі, відгороджені від неї скляною стіною, з-за якої глухо долинає вуличний

шум. Ліворуч, за якихось сотню кроків од нас, стояв, замикаючи площу з протилежного боку, яскраво освітлений міський театр з майже білими сходами, і я пригадую, що трохи здивувався, чому там ще дають вистави, а не влаштували казарми чи в'язниці.

Гурт людей пройшов мимо нас. Хтось зареготав, і кілька чоловік оглянулось у наш бік.

— Ходімо, — прошепотіла Гелен. — Нам тут не можна стояти.

— Куди ж нам піти?

— До твоєї квартири.

Я гадав, що не розчув її слів, і тому перепитав:

— Куди?

— До твоєї квартири. Куди ж іще.

— Мене можуть впізнати на сходах! Хіба не ті ж самі сусіди живуть у нашому домі?

— Ніхто тебе не побачить.

—-А служниця?

— Я відішлю її на весь вечір.

— А завтра вранці?

Гелен поглянула мені в очі.

— Ти приїхав з далеких країв для того, щоб про все це спитати в мене?

— Я приїхав не для того, щоб мене тут схопили, а тебе, Гелен, посадили в концтабір.

Вона раптом посміхнулась і сказала:

— А ти не змінився, Йозеф. І як ти тільки наважився приїхати сюди?

— Я й сам не знаю, — відповів я і мимоволі теж посміхнувся. Згадка про те, що раніше вона часом гнівно, а часом у розпачі дорікала мені за мою надмірну розсудливість, враз ніби змела всю небезпеку. — Але я тут, — додав я.

Вона похитала головою, і я помітив сльози в її очах.

— Ще не зовсім, — заперечила вона. — Не зовсім! А тепер ходімо, а то ще справді арештують нас, бо все виглядає так, ніби я влаштувала тобі сцену.

Ми пішли через площу.

— Але ж я не можу так одразу піти з тобою додому, — сказав я. — Ти все ж таки повинна спершу відіслати свою служницю! Я зняв собі кімнату в Мюнстері в одному готелі. Там мене не знають. Я мав. намір там жити.

Гелен зупинилась.

— Який час?

— Ще не знаю, — відповів я. — Я думав лише про те, що хочу побачити тебе і потім мушу якось повернутись назад.

— За кордон?

— А куди ж іще, Гелен? — спитав я.

Вона схилила голову й пішла далі. Я подумав тоді, що повинен відчувати себе дуже щасливим, але чомусь не відчував цього повністю. Тепер я певен, що тоді був щасливий.

— Мені треба ще подзвонити Мартенсу, — сказав я Гелен.

— Ти можеш це зробити і з твоєї квартири, — відповіла вона.

Мене чомусь прикро вражало кожен раз, коли Гелен казала "твоя квартира". Вона повторяла це навмисне. А навіщо — я не знав.

— Я обіцяв Мартенсу подзвонити через годину, — наполягав я. — Година вже минула. Якщо я не подзвоню, він думатиме, ніби зі мною щось трапилось. І може вчинити щось необачне.

— Він знає, що я пішла забрати тебе з собою.

Я глянув на годинник. Було на чверть години пізніше, ніж я мав подзвонити.

— Я можу це зробити в найближчій пивничці, — сказав я. — Для цього потрібна одна лиш хвилина.

— Боже мій, Йозефе! — гнівно сказала Гелен. — Ти дійсно не змінився. Став іще педантичнішим.

— Це зовсім не педантизм, — заперечив я. Це йде від досвіду. Я надто часто бачив, скільки нещастя трапляється, коли недооцінюють дрібниці. І надто добре знаю, що значить чекати, коли людину всюди підстерігає небезпека. — Я взяв дружину за руку. — Без такого роду педантизму, Гелен, мене б уже не було на цім світі.

Вона міцно стиснула мою руку і сказала пошепки:

— Я знаю. Хіба ти не бачиш, як я боюсь, що з тобою що-небудь скоїться, якщо я лишу тебе самого хоч на хвилинку?

Я відчув, як мене заливає хвиля тепла.

— Все буде гаразд, Гелен. І в це теж можна вірити. З усією педантичністю.

Вона посміхнулась і підвела своє бліде личко.

— Іди дзвони. Але не з пивнички. Он по тім боці стоїть телефонна будка. Там безпечніше.

Я зайшов до скляної кабіни. Гелен лишилась на вулиці. Я подзвонив Мартенсу. Його номер був зайнятий. Я почекав хвилинку, потім Подзвонив ще раз. Монета з брязкотом випала; номер і досі був зайнятий. Я почав хвилюватись. Крізь скло мені видно було, як Гелен насторожено ходить на вулиці туди й сюди. Я подав їй знак, але вона не дивилась на мене. Вона стежила за вулицею, трохи витягши шию, наче в дозорі, але намагалась нічим не привернути до себе уваги, охоронець і ангел-хранитель водночас, у чорному, добре припасованому до її постаті костюмі — я тільки тепер це помітив. Чекаючи в кабіні, я побачив також, що губи її підведені помадою. В жовтавому світлі вони здавалися майже чорними. Мені спало на думку, що губна помада і всяка косметика в новій Німеччині вважались небажаними.

Подзвонивши втретє, я зв'язався нарешті з Мартенсом.

— Весь час говорила по телефону моя дружина, — пояснив він, — Майже цілих півгодини. Я не міг перервати її розмови. Про туалети, війну і про дітей.

— А де вона тепер?

— У кухні. Я мусив дати їй наговоритись. Розумієш?

— Так. У мене все гаразд. Я вдячний тобі, Рудольфе. А тепер забудь про все це.

— Де ти зараз?

— На вулиці. Я вдячний тобі, Рудольфе. Тепер мені більше нічого не треба. Я все знайшов. Ми вкупі.

Я поглянув крізь шибку на Гелен і вже хотів повісити трубку.

— Ти знаєш, де знайти притулок? — запитав Мартенс.

— Гадаю, що так. Не турбуйся. Забудь цей вечір, ніби все тобі тільки приснилось.

— — Якщо я зможу для тебе щось зробити, — нерішуче сказав він, — дай мені знати. Спершу я був просто приголомшений. Ти розумієш…

— Авжеж, Рудольфе, розумію. І якщо мені щось буде потрібно, я дам тобі знати.

— Якщо захочеш тут переночувати — ми зможем тоді ще поговорити…

Я посміхнувся.

— Буде видно. Я повинен кінчати…

— Так, так, звичайно, — поспіхом відповів він. — Пробач. Усього найкращого, Йозефе. Щиро!

— Дякую, Рудольфе.

Я вийшов із задушливої кабіни. Вітер дмухнув на мене і мало не зірвав з голови капелюха. Гелен поквапно підійшла до мене.

— Ходім додому! Ти й мене заразив своєю підозрілістю. У мене таке відчуття, ніби за нами з темряви стежить сто пар очей.

— У тебе й досі та сама служниця?

— Лена? Ні, та шпигувала для мого брата. Він хотів знати, чи ти мені пишеш. Або я тобі.

— А нинішня?

— Ця дурна і байдужа до всього. Я можу її відіслати, і вона нічого не подумає, тільки зрадіє.

— А ти ще не відіслала її?

Гелен посміхнулась і одразу стала красунею.

— Спершу я мусила переконатись, що ти справді тут.

— Тобі треба відіслати її раніше, ніж я зайду, — сказав я. — Вона не повинна бачити нас удвох. А ми не можемо піти кудись в інше місце?

— Куди ж?

Та й справді: куди? Раптом Гелен засміялась.

— Ми стоїмо, наче підлітки, яким доводиться зустрічатись таємно, бо батьки вважають їх занадто молодими! Куди ж нам піти? В замковий парк? Він зачиняється о восьмій годині. Сісти десь у сквері на лаві? Зайти в якусь маленьку кондитерську? Теж надто небезпечно!

Гелен мала рацію. То були дрібниці, яких я не передбачав, — їх ніколи не передбачають.

— А так, — погодився я. — Ми стоїмо, як підлітки. Наче життя повернуло нам нашу юність.

Я поглянув на Гелен. Їй минуло двадцять дев'ять років; але видавалась вона такою ж, як я знав її колись. Минулі п'ять років, здавалося, стекли з неї, як краплі дощу з молодого тюленя.

— Я і приїхав, наче підліток, — сказав я. — Всі аргументи були проти, але я, як підліток, ні про що більше не подумав. Я не знав навіть, чи не живеш ти вже давно з кимось іншим.

Вона нічого не відповіла. Її каштанове волосся вилискувало в світлі ліхтаря.

— Я піду вперед і відішлю служницю, — зрештою сказала вона. — Але мені й подумати страшно, що я лишаю тебе на вулиці самого. Мені здається, ти можеш знову зникнути, так само несподівано, як і з'явився. Де ти перебудеш цей час?

— Там, де ти знайшла мене. В якій-небудь церкві. Можу піти назад до собору. В церквах надійно, Гелен. Я став тепер великим знавцем французьких, швейцарських та італійських церков і музеїв.

— Приходь через півгодини, — прошепотіла вона. — Ти ще пам'ятаєш вікна нашої квартири?

— Так, — відповів я.

— Якщо крайнє вікно буде відчинене, значить, усе гаразд і ти можеш підійматись нагору. Якщо ж воно буде зачинене, почекай, поки я відчиню.

Мимоволі я згадав Мартенса і своє отроцтво, коли ми грали в індійців. Тоді умовним знаком для Шкіряної Панчохи чи для Віннетоу, які чекали внизу, було світло у вікні. Може, це повторювалось? Чи можливо взагалі, щоб що-небудь повторювалось у житті?

— Добре, — погодився я і хотів уже йти.

— Куди ти підеш?

— Хочу подивитись, чи відкрита ще Марийська церква. Наскільки я пам'ятаю, це — чудовий витвір готичної архітектури. За ці роки я навчився цінувати такі речі.

— Облиш це! —— сказала вона. — З мене досить і того страху, що я змушена лишити тебе самого.

— Гелен, я навчився обережності, — відповів я.

Вона похитала головою. З її личка раптом спала маска мужності.

— Не досить, — заперечила вона. — Не досить. Що я робитиму, якщо ти не прийдеш?

— Ти нічого не зможеш зробити. У тебе номер телефону той самий?

— Той самий.

Я лагідно поклав їй руку на плече і сказав:

— Гелен, все буде гаразд.

Вона кивнула.

— Я проведу тебе до Марийської церкви. Я хочу переконатися, що ти дійшов туди в повній безпеці.

Ми мовчки пішли до Марийської церкви. Йти було недалеко. Потім Гелен лишила мене, не сказавши ні слова. Я дивився їй услід, коли вона переходила стару базарну площу. Вона йшла швидко і не оглядалась.

Я став у тіні порталу. Праворуч стояла затінена ратуша; тільки на обличчях старих скульптур лежала смужка місячного світла. Там, з парадного ґанку, в 1648 році було оголошено про закінчення Тридцятилітньої війни; а також — про початок "тисячолітньої імперії" в 1933 році. Я подумав: чи доживу, поки тут проголосять її кінець? На це в мене було мало надії.

До церкви я не зайшов. Нараз мені стало огидно ховатись. Я, правда, не забув про обережність; але церква в ту мить видалася мені чимось подібним до темної печери. З тої хвилини, як я побачив Гелен, мені вже не хотілось без потреби почувати себе зацькованим звіром.

Щоб не привертати до себе уваги, я пішов далі. Місто, досі небезпечне, знайоме і водночас чуже, оживало. Я відчував це, бо сам жив. Анонімне буття останніх років, яке було лише боротьбою за голе існування, безплідним животінням з дня на день, раптом здалося не таким уже й марним. Воно зформувало мене, і несподівано, наче ніжна квітка, що розпустилась уночі, з'явилося живе чуття, якого я раніше не знав. З романтикою це нічого спільного не мало; але те чуття було таке

нове і хвилююче, немов велика, яскрава тропічна квітка, що по волі якогось чарівника зненацька виростає на звичайному кущі, де ви звикли бачити щонайбільше миршаві пуп'янки.

Дійшовши до річки, я зупинився на мосту і став дивитись через перила на воду. Ліворуч від мене стояла вартова башта часів Середньовіччя, в якій тепер влаштували пральню. У вікнах світилось, і дівчата ще працювали там. Світло з вікон широкими смугами падало на річку й відбивалось від неї. Порослий липами темний вал здіймався на тлі глибокого неба, а праворуч, над сонними садами, височів силует собору.

Я стояв спокійний, звільнившись від будь-якого нервового напруження. В навколишній тиші чути було тільки плескіт води та приглушені голоси праль за вікнами. Про що там говорили, розібрати я не міг. Те, що я чув, здавалося, були тільки людські звуки, ще не зформовані в слова. То були лише ознаки присутності людей, але ще не ознаки брехні, обману, глупоти й пекельної самотності, які могли зазвучати на бридких високих тонах обдуманої мелодії готових слів.

Я глибоко дихав, і мені здавалось, ніби я дишу в тому ж ритмі, що й вода в річці. На одну мить, що була поза часом, мені навіть здалося, ніби я — частина мосту і вода тече разом з моїми подихами крізь моє тіло. Це здалося само собою зрозумілим і не дивувало мене. Я не думав; і мої думки, якщо вони взагалі були, линули мимо свідомості, як моє дихання і як вода.

В темряві липової алеї ліворуч від мене замиготів промінь різкого світла. Я слідкував за ним очима і невдовзі знову почув голоси праль. Лише тепер до моєї свідомості дійшло, що якийсь час я їх не чув. Запах липового цвіту я теж став відчувати знову. Він линув над водою за слабким вітром.

Блукаючий вогник під липами погас, і в ту ж мить погасло світло у вікнах позаду мене. На хвилину вода стала чорна, як дьоготь. Потім я побачив, як виринули слабенькі відбитки місячного світла, які раніше були закриті сильнішим світлом з пральні. Тепер вони стали ніжніші й багатогранніші, ніж оте грубе жовте світло з вікон. Я подумав про своє життя, в якому теж кілька років тому погасили світло, й тут у мене промайнула думка: а чи не могли виринути і в моєму житті, як ось тепер на воді, блисківці місячного сяйва, численні ніжні промінці, яких я доти не помічав? Це мені вперше спало таке на думку. Досі я відчував завжди лише втрату — не замислюючись над тим, чи не набув я дечого завдяки їй.

Постоявши трохи на мосту, я завернув на темну алею, що вела вздовж валу, і ходив там, поки минуло півгодини. Запах липового цвіту вночі був міцніший, а місяць ніби припорошив дахи та башти сріблом. Здавалося, місто ладне все зробити, аби показати мені, що я сам собі вигадав якусь брехню; що ніде на мене не чигає небезпека; що я можу спокійно, упевнено повернутись додому після довгого хибного шляху, щоб знову стати самим собою.

Боротись проти цих ілюзій не було потреби. В мені щось прокинулось і наче виставило кругову варту. Надто часто мене арештовували в Парижі, Римі та інших містах, коли я віддавався красі і дозволяв заколисати себе облудними ілюзіями любові, розуміння і забуття. Поліція не забувала. І донощики не ставали святими від місячного сяйва та аромату лип.

Я попрямував до Гітлерплацу — обережно, настороживши всі свої чуття, як кажан крила. Будинок наш стояв на розі, де вулиця впиралась у площу. Вулиця та ще досі зберегла стару назву.

Крайнє вікно було відчинене. Я мимоволі пригадав грецький міф про Геро та Леандра і відому казку про дітей короля, яким черниця погасила світло, і принц утопився… "Я не принц, — промайнуло в моїй голові, — а в німців було так багато прекрасних казок і, незважаючи на це (чи,

може, саме тому), найжахливіші в світі концтабори". Я спокійно перейшов вулицю — вона не виявилась ні Геллеспонтом, ні Північним морем.

У вестибюлі хтось ішов мені назустріч. Я вже не міг повернутись назад і попрямував до сходів, як людина, певна своєї мети. То була літня жінка, якої я раніше не знав. У мене судорожно стислося серце... — Шварц посміхнувся. — Це знов-таки банальні слова, яким повіриш тільки після того, як сам переживеш. Не оглядаючись, я почув, як позаду, зачинившись, клацнули двері, і мерщій подався сходами нагору.

Двері до квартири були на сантиметр відхилені. Я штовхнув їх і опинився віч-на-віч з Гелен.

— Тебе хто-небудь бачив? — спитала вона.

— Так. Якась літня жінка.

— Без капелюшка?

— Так, без капелюшка.

— То, мабуть, служниця. У неї кімната у мансарді. Я сказала їй, що вона може бути вільна до завтрашнього вечора; очевидно, вона трохи забарилась. Виходячи на вулицю, всі служниці думають, ніби людям більше нічого робити, як тільки дивитись на їхнє вбрання.

— До дідька ту служницю, — сказав я. — Була то вона чи ні, вона мене не впізнала. Я помічаю, коли мене хтось упізнає.

Гелен взяла у мене з рук плащ та капелюх і хотіла повісити в передпокої.

— Не тут, — застеріг я. — Сховай у шафу. Якщо хтось зайде, може помітити чоловічий одяг.

— Ніхто не зайде, — запевнила вона і пішла поперед мене в кімнату.

Я обернувся і замкнув двері. Потім пішов слідом за нею.

Перші роки у вигнанні я часто згадував свою квартиру; потім намагався забути. Її. Тепер, коли я був у ній, я майже нічого не відчув. Вона говорила мені не більше, ніж якась картина, що була колись моєю і тепер нагадувала певний період мого життя. Я став на порозі й огледівся довкола. Майже нічого не змінилось. Тільки канапа і крісла були оббиті новим матеріалом. Показуючи на них, я запитав:

— Вони тоді були не зелені?

— Блакитні, — відповіла Гелен.

Шварц обернувся до мене обличчям.

— Речі живуть власним життям, і, коли його почнеш порівнювати зі своїм, стає моторошно.

— Навіщо ж порівнювати?— запитав я.

— А ви цього ніколи не робите?

— Буває, але не такі різні речі. Порівнюючи, я обмежуюсь самим собою. Коли я, скажімо, стою голодний у гавані, то порівнюю себе з уявним "Я", який ще, крім того, хворіє на рак. Це мене хоч на хвилину заспокоює, бо я страждаю не від раку, а тільки від голоду.

— Рак… — мовив Шварц, дивлячись мені просто у вічі. — Чому ви про нього згадали?

— Я міг би назвати й сифіліс. Або туберкульоз. Просто рак — найближче, що спало мені на думку.

— Найближче? — Шварц усе ще свердлив мене очима. — А я вам скажу, що це — найдальше! Найдальше! — повторив він.

— Нехай і так, — поступаючись, відповів я. — Найдальше. Я лише назвав рак як приклад.

— Це таке далеке, що його не можна й збагнути.

— Так можна сказати про всяку небезпечну для життя хворобу, пане Шварц. Завжди.

Шварц кивнув і на хвилину замовк.

— Ви ще хочете їсти? — спитав він після паузи.

— Ні. Чого це вам спало на думку?

— Ви щось таке сказали.

— Це теж був тільки приклад. Сьогодні я вже, сидячи з вами, двічі вечеряв.

Шварц знову підвів голову.

— А як це звучить! Вечеряти… Як втішно! І як недосяжно, коли вже всьому кінець!

Я мовчав. Через хвилину Шварц заговорив спокійніше:

— Жовті крісла. Вони були оббиті наново. Ото і всі зміни за п'ять років, протягом яких моє власне буття зазнало з десяток принизливих сальто-мортале. Іноді таке важко осягнути розумом — ось про що я тоді подумав.

— Правда. Людина вмирає, а її ліжко лишається. Лишається будинок, у якому вона жила. Речі лишаються. Хочеться їх знищити.

— Але не тоді, коли вони тобі байдужі.

— Знищувати їх не слід, — сказав я. — Це не так уже й важливо.

— Ні? — спитав Шварц, розгублено дивлячись на мене. — Не важливо? Звичайно, ні! Але скажіть мені — що ж тоді важливе, якщо й життя нічого не важить?

— Нічого, — відповів я і відчув, що сказав це і не щиро, і щиро водночас. — Тільки ми й надаємо йому ваги.

Шварц похапцем відпив ковток темного вина.

— А чому б і ні? — голосніше запитав він. — Може, ви скажете мені, чому ми не повинні надавати йому ваги?

— Цього я вам не можу сказати. У мене просто вихопилась така безглузда фраза. Я сам сприймаю життя як щось важливе.

Я поглянув на годинник. Тільки-но минуло дві години ночі. Оркестр грав танцювальну музику; танго, в якому короткі приглушені звуки ріжка нагадували мені далекі гудки пароплава, що відчалює від берега. "Ще кілька годин, — подумав я, — до світанку, а там уже можна й піти".

Я помацав кишеню, де мали бути квитки. Вони лежали на місці. Просто не вірилось, що я їх маю; незвична музика, вино, закрите шторами приміщення, голос Шварца — все це здавалось трохи нереальним і ніби присипляло мене.

— Я все ще стояв на порозі вітальні, — вів далі Шварц. — Гелен поглянула на мене і спитала:

— Така чужа тобі видалась твоя квартира?

Я похитав головою і ступив кілька кроків уперед. Щось незвичайно бентежило мою душу. Речі ніби хотіли схопити мене в свої обійми; але я вже був для них чужий. Мене блискавкою пронизав страх: то я і для Гелен тепер чужий?

— Все лишилось таким, як було, — поспішив я відповісти, щоб приховати свій гіркий розпач. — Все, як і було.

— Ні, — заперечила вона. — Ніщо не лишилось таким, як було. Чого ти повернувся? Заради цього? Щоб усе стало так, як було?

— Ні, — сказав я. — Я знаю, що того вже нема. Але хіба ми не тут жили? Де все це лишилось?

— Не тут. Його не лишилось і в старому одязі, який уже викинули. Ти це маєш на увазі?

— Ні. Я питаю не про себе. Але ж ти весь час була тут. Я питаю про тебе.

Гелен якось дивно глянула на мене.

— А чому ти ніколи раніше не питав? — сказала вона після паузи.

— Раніше? — перепитав я, не розуміючи її. — Як раніше? Я не міг приїхати.

— Ще раніше. Перш ніж тікати звідси.

Я не міг збагнути, що вона має на увазі.

— Про що ж я мав питати, Гелен?

Вона якусь мить мовчала.

— Чому ти не спитав мене, чи я не хочу піти з тобою?

Я здивовано дивився на неї.

— Зі мною? Втекти звідси? Від твоєї родини? Від усього, що ти любила?

— Я ненавиджу свою родину!

Мене це спантеличило.

— Ти не знаєш, що це значить — опинитись за межами своєї країни, — зрештою пробурмотів я.

— Ти теж не знав тоді цього.

Це була правда.

— Я не хотів відривати тебе від усього цього, — сказав я, втрачаючи віру в свої слова.

— Я ненавиджу все це, — відповіла вона. — Все тут ненавиджу! Чого ти сюди повернувся?

— Тоді ти не ненавиділа, —: нагадав я.

— Чого ти повернувся? — повторила Гелен.

Вона стояла по другий бік кімнати, і її відділяли від мене не тільки жовті крісла і не тільки п'ять років розлуки. На мене раптом війнуло ненавистю і пробудженим розчаруванням, і я неясно починав розуміти, що тоді я, керуючись, як мені здавалось, єдино розумним бажанням не завдавати їй ніяких утруднень, міг тяжко образити її своєю втечею.

— Чого ти повернувся, Йозефе? — знову запитала мене Гелен.

Мені хотілось відповісти, що повернувся я заради неї; але в ту мить я не міг цього сказати. Не так просто було відповісти.

Тільки тут я усвідомив — і саме в ту мить, — що мене гнало назад не що інше, як глибокий розпач. Всі мої резерви були вичерпані, а самого тільки бажання вижити виявилось замало, щоб далі протистояти холодній самотності. Почати нове життя я виявився неспроможний. Та я, певно, і не хотів цього. Я не покінчив давно з попереднім життям, як мені здавалося досі: не покинув його і не переборов у собі. Почалася гангрена душі, і мені довелось вибирати: здохнути у смороді тієї гангрени — чи повернутись назад і спробувати вилікуватися.

До того я ніколи цього не усвідомлював цілком, та і в ту мить це стало мені ясним лише в загальних рисах; але й від того, що я усвідомив, мені легше стало на душі. Тепер уже я знав, що мене привело на батьківщину. З тих п'яти років життя у вигнанні я не взяв з собою нічого, крім своїх загострених чуттів, бажання жити, обережності та досвіду втікача-злочинця. Все інше в мені збанкрутувало. Численні ночі, проведені між кордонами, жахлива нудьга животіння, в якому

можна лише боротись за шматок хліба та кілька годин сну, кротяче існування, коли боїшся виткнутися на поверхню, — все це зникло безслідно, коли я стояв на порозі свого житла. Хоч я і збанкрутував, але не мав потреби брати на себе ніяких боргів, ніякої вини. Я був вільний.

Моє "Я" минулих років покінчило самогубством саме тоді, коли я перейшов кордон. То не було повернення. Я був мертвий, жило моє друге "Я", і воно жило дарований мені час. Я звільнився від будь-якої відповідальності. Весь тягар спав з моєї душі.

Шварц повернув до мене голову:

— Ви розумієте, що я хочу сказати? Бо я весь час повторююсь і суперечу сам собі.

— Думаю, що я вас розумію, — відповів я. — Можливість самогубства — це така милість, яку надто рідко усвідомлюють. Вона створює у людини ілюзію свободи волі. І ми, мабуть, вдаємось до самогубства частіше, ніж нам здається. Ми тільки не усвідомлюємо цього.

— Ото ж бо і є! — пожвавішав Шварц. — Якби-то ми це усвідомлювали як самогубства! Тоді б ми мали здатність воскресати з мертвих. Ми могли б жити кілька разів спочатку замість носити на собі виразки досвіду від однієї кризи до другої і кінець кінцем остаточно загинути.

Звичайно, цього я не міг пояснити Гелен. Та й потреби такої не було. Раптом я з полегкістю відчув, що все це зайве. Навпаки: я зрозумів, що пояснення тільки заплутало б наші стосунки. Вона, певно, хотіла, щоб я сказав, ніби повернувся заради неї; але моя нова прозорливість підказувала мені, що в цьому криється моя загибель. Тоді минуле навалиться на нас з усіма своїми аргументами вини, втраченого щастя й ображеної любові — і ми вже не виплутаємось ніколи. Гелен стояла передо мною (ворог, готовий накинутись) з любов'ю і знанням моїх

дошкульних місць. Мої позиції були настільки невигідні, що я не мав ніяких шансів на перемогу. І якщо в мене досі було рятівне почуття смерті, то тепер мені б судилося болісне моральне подихання — уже не смерть і воскресіння, а остаточне знищення. Жінкам нічого не слід пояснювати; з ними треба діяти.

Я підійшов до Гелен. Доторкнувшись до мого плеча, я відчув, що вона тремтить усім тілом.

— Чого ти приїхав? — запитала вона ще раз.

— Я вже забув чого, — відповів я. — Гелен, я голодний. Я цілий день нічого не їв.

Біля неї на маленькому розписному італійському столику стояло в срібній рамочці фото незнайомого мені чоловіка.

— Це нам ще потрібне? — спитав я.

— Ні, — відповіла Гелен, трохи спантеличена моїм запитанням. Взяла те фото і сховала до шухляди.

Шварц поглянув на мене й осміхнувся.

Не викинула його, — сказав він, — і не порвала. Поклала 40 шухляди. Вона могла, якщо захоче, знову вийняти його звідти й поставити на місце. Не знаю чому, але той жест захопив мене. П'ять років тому я не зрозумів би її, влаштував би їй сцену. А тут вона одним жестом розрядила ситуацію, яка могла стати помпезною. Ми терпимо гучні слова в політиці, але не визнаємо їх у почуттях. На жаль, ще ні. А було б краще навпаки. У французькому жесті Гелен проявилось любові не менше; в ньому тільки була жіноча обачність. Колись я розчарував її, то чого б це вона мала одразу повірити мені знову? Зі свого боку, і я не даремно довгий час прожив у Франції; я не питав її ні про що. Та й про

що було питати? Які я мав на те права? Я засміявся. Це її спантеличило. Потім її личко прояснілo, і вона теж засміялась.

— Ти, власне, взяла розлуку зі мною? — спитав я.

Гелен похитала головою.

— Ні. Але не заради тебе. Я це зробила цього, щоб позлити свою родину.

5

— В ту ніч я спав усього лиш кілька годин, — розповідав Шварц. — Хоч був дуже стомлений, але раз у раз прокидався. Ніч вдиралася в маленьку кімнату, де ми лежали. Мені вчувалося весь час якесь шарудіння, а задрімавши на секунду, я знов і знов тікав від когось і з жахом прокидався.

Гелен прокинулась тільки один раз.

— Тобі не спиться? — спитала в темряві.

— Ні. Та я й не сподівався, що спатиму спокійно.

Вона ввімкнула світло. Тіні повискакували у вікно.

— Не можна вимагати більше, того, що є, — сказав я. — Своїх сновидінь я не можу контролювати. У тебе є ще вино?

— Скільки хочеш. У цьому моя родина не підведе. Відколи ти п'єш вино?

— Як став жити у Франції.

— Це добре, — сказала вона. — І ти вже хоч трохи розбираєшся у винах?

— Не дуже. Та й то переважно в червоних і здебільшого у дешевих.

Гелен підвелася з постелі й пішла в кухню. Повернулася з двома пляшками і штопором в руках.

— Наш прославлений "фюрер" модифікував рецепти виготовлення вин, — пояснила вона. — Досі в натуральні вина цукру не додавали. А тепер дозволяється навіть переривати процес бродіння. — Помітивши по виразу мого обличчя, що я нічого не зрозумів, Гелен з посмішкою на устах додала: — Це робить вина солодшими в наші скрутні часи. Ще одне шахрайство панівної раси з метою розширення експорту і придбання іноземної валюти.

Вона передала мені пляшки і штопор. Я відкупорив пляшку мозельського. Гелен принесла два тоненькі бокали.

— Де ти так засмагла? —— спитав я.

— В березні я була в горах. Ходила на лижах.

— Голою?

— Та ні. Але там можна було загоряти голяком, як на пляжі.

— Відколи ти навчилась ходити на лижах?

— Знайшлися люди, які навчили, — відповіла зона, визивно поглянувши на мене.

— Добре. Кажуть, це корисно для здоров'я.

Я наповнив бокал і подав їй. Вино було терпке й ароматніше за бургундські вина. З того часу, як я залишив Німеччину, такого мені не доводилось пити.

— А тобі не кортить дізнатися, хто навчив мене цього? — спитала Гелен.

— Ні.

Вона спантеличено глянула на мене. Раніше я, напевно, допитувався б цілу ніч. А тепер це для мене не мало ніякого значення. Незвичайна атмосфера того вечора, що ніби зняла весь тягар минулого з моєї душі, знову огорнула мене.

— Ти змінився, — констатувала вона.

— Сьогодні ввечері ти двічі сказала, що я не змінився, — відповів я. — Але і те й друге не так уже й важливо.

Вона тримала свій бокал і не пила.

— А може, я хотіла, щоб ти не змінився.

Я відпив вина.

— Щоб легше було підкорити мене?

— Хіба раніше я тебе підкоряла?

— Не знаю. Гадаю, що ні. Давно це вже було. Як згадаю, який я тоді був, то просто дивуюсь, чого ти справді не спробувала зробити цього.

— Ми, жінки, пробуємо це завжди; хіба ти не знав про це?

— Ні, — сказав я. — Але тепер буду остерігатись. А вино добряче. Очевидно, в ньому не переривалась ферментація.

— Як у тобі?

— Гелен, — мовив я. — Ти не тільки приваблива, а й дотепна, і це незвичайно рідкісне і чарівне поєднання якостей.

— Не будь такий безтурботний, — відповіла вона трохи роздратовано і сіла на ліжко, все ще тримаючи в руці бокал з вином.

— Я не безтурботний. Але крайня небезпека, якщо вона не приводить до смерті, може привести до непохитної безтурботності, — сказав я сміючись. — Це гучні слова, та вони — лише звичайний досвід буття кулі.

— А що таке буття кулі?

— Моє буття. Таке, коли ніде не можеш зупинитись, ніде не маєш права поселитись і змушений вічно перебувати в русі, як куля. Це буття емігранта. Буття індійського монаха-жебрака. Буття сучасної людини. До речі, емігрантів на світі більше, ніж дехто думає. Навіть серед тих, хто не рушає з місця, є емігранти.

— Непогано звучить, — сказала Гелен. — У всякому разі, це краще, ніж міщанський застій.

Я кивнув.

— Це можна описати й іншими словами — тоді воно звучатиме вже не так красиво. Але сила нашої уяви, хвалити Бога, не дуже велика. Інакше значно менше було б і військових добровольців.

— Все це краще, ніж застій, — повторила Гелен і випила своє вино.

Я задивився на неї, коли вона пила. "Яка вона молода, — подумав я. — Молода, недосвідчена, так мило норовлива, небезпечна і дурненька. Вона нічого не знає. Не знає навіть, що міщанський застій — це стан моральний, а не географічний".

— А тобі не хочеться повернутись до осідлого життя? — запитала вона.

— Гадаю, що я вже не зміг би. Моя батьківщина проти моєї волі зробила мене космополітом. Таким я вже й буду. Повороту назад не буває.

— Навіть не хотів би знову стати людиною?

— Навіть людиною, — сказав я. — Бо і сама земля живе буттям кулі. Вона — емігрант сонця. Назад немає вороття. Інакше збанкрутуєш.

— Хвала Богу. — Вона подала мені свій бокал. — І тобі ніколи не хотілось повернутись назад?

— Завжди хочеться, — відповів я. — Я ніколи не керуюся своїми теоріями. Це надає їм подвійної принадності.

Гелен засміялась.

— Усе це неправда.

— Звичайно, неправда. Це тільки павутинка, якою прикривають щось інше.

— Що саме?

— Щось таке без слів.

— Таке, що буває тільки вночі?

Я не відповів. Я спокійно сидів у ліжку. Вітер часу припинився. Він більше не шумів у мене в вухах. Так, ніби я з літака потрапив у гондолу стратостата. Я линув, але шуму моторів уже не чув.

— Як ти звешся тепер? — спитала Гелен.

— Йозеф Шварц.

Вона замислилась на мить.

— То тепер і я Шварц?

Я мимоволі посміхнувся.

— Ні, Гелен. Це лише випадкове прізвище. Чоловік, від якого я прийняв його, теж успадкував його від когось. І той далекий померлий Шварц тепер продовжує жити в мені, як Вічний Жид, уже в третьому поколінні. Він мені як невідомий покійний родич по духу.

— Ти його не знав?

— Ні.

— А чи почуваєш ти себе інакше, після того як у тебе стало інше прізвище?

— Так, — відповів я. — Бо крім імені мені дістався ще й шматок паперу. Паспорт.

— Хоч він і фальшивий?

Я засміявся. То було запитання з іншого світу. В якій мірі паспорт фальшивий чи справжній — залежить лише від поліцая, який його перевіряє.

— На цю тему можна вивести філософську параболу, — сказав я. — Вона має починатись дослідженням того, що таке прізвище: випадкове найменння чи визначення особи.

— Прізвище є прізвище, — несподівано заперечила Гелен. — Я своє захищала. Воно було твоє. А тепер ти з'являєшся з якимось іншим, десь-то знайденим.

— Мені його подарували, — відповів я. — Для мене це був найцінніший у світі подарунок. Я з радістю ношу його. Для мене в ньому доброта. Людяність. Коли я іноді впадаю у розпач, воно нагадує мені, що доброта ще не вмерла. А про що нагадує тобі твоє? Про рід прусських вояк та мисливців зі світоуявленням про лисиць, вовків та павичів.

— Я сказала не про прізвище моєї родини, — відповіла Гелен, гойдаючи пантофлю на пальцях ноги. — Я ж іще ношу й твоє. Твоє колишнє, пане Шварц.

Я відкоркував другу пляшку вина.

— Мені розповідали, що в Індонезії існує звичай — час від часу змінювати імена. Якщо комусь набридне власна особа, він ніби змінює її — прибирає собі нове ім'я і починає нове буття. Чудова ідея!

— І ти теж почав нове буття?

— Так, сьогодні, — відповів я.

Вона скинула пантофлю з ноги на підлогу.

— І нічого старого не беруть із собою в нове життя?

— Луну, відгомін, — обережно пояснив я.

— І ніяких спогадів?

— Це і є луна. Спогади, які не завдають болю і не бентежать.

— Так, ніби дивишся кінофільм? — спитала Гелен.

Я поглянув на неї. Вона стояла в такій позі, ніби от-от кине свій бокал мені в голову. Я взяв у неї з рук бокал і налив вина з другої пляшки.

— Це яке вино? — спитав я.

— "Замок Райнгартсгаузен". Рейнське вино високої марки. Виготовлене без перерви в процесі бродіння. Не міняло свого характеру. Не зіпсоване на пфальцський лад.

— Значить, не емігрант?

— І не хамелеон, який змінює своє забарвлення. Не з тих, хто ухиляється од відповідальності за свої вчинки.

— Боже мій, Гелен, — спохватився я. — Що я чую? Здається, зашуміли крильця бюргерської благопристойності? Хіба ти не хотіла втекти від міщанського застою?

— Ти змушуєш мене говорити про те, чого я не думаю! — роздратовано відповіла вона. — Про що ми балакаєм? І до чого все це?

Та ще в першу ніч! Чому ми не цілуємось або не ненавидимо одне одного?

— Ми і цілуємось, і ненавидимо.

— Це пуста балаканина! Де ти набрався всіх цих фраз? Чи ми сповна розуму, що отак сидимо і балакаєм?

— Я й сам не знаю.

— Звідки ж тоді в тебе всі ці фрази? Ти, певне, багато балакав і багато мав приятелів за кордоном?

— Ні, — сказав я. — Зовсім мало. Тому слова тепер і сиплються з мене, як яблука з кошика. Для мене це така ж несподіванка, як і для тебе.

— Це правда?

— Так, Гелен, — відповів я. — Це правда. Ти не розумієш, що це значить?

— А ти не можеш пояснити простіше?

Я похитав головою.

— Чому?

— Бо я боюсь визначень і слів, які щось визначають. Ти можеш не вірити, але це так. Крім того, у мені ще живе страх перед безіменним страхом, який підкрадається десь на вулиці, страх, про який я не хочу ні думати, ні говорити, бо в мені засів безглуздий забобон, що небезпека не існує, поки я її не помічаю. Ось чому у нас вийшла така дивна розмова

манівцями. Внаслідок цього час ніби зупинився, як то буває в кінофільмі, коли порветься стрічка. Нараз усе зупиняється, і тоді вже нічого не може статись.

— Це для мене надто складна матерія, — мовила Гелен.

— Для мене теж. Хіба не досить того, що я тут, з тобою, що ти ще живеш і що мене ще не злапали знов?

— Ти повернувся заради цього?

Я не відповів. Гелен сиділа, як граціозна амазонка, — гола, з бокалом вина в руці, вимоглива, не ухилялась, лукава й сміліва, — і я зрозумів, що досі зовсім не знав її. Я дивувався, як вона могла терпіти мене раніше, і тут побачив себе в ролі простака, який гадав, ніби володіє гарненьким ягнятком, і ходив за ним, наче за гарненьким ягнятком, та раптом бачить у своїх руках молоду пуму, яка не жде, що її прикрасять блакитною стрічкою чи розчешуть м'якою щіткою, а навпаки — здатна одкусити руку, яка гладить її.

Я потрапив на слизький ґрунт. Як ви, мабуть, і здогадуєтесь, зі мною сталося те, чого слід було чекати в першу ніч: я дав осічку в найпримітивнішій справі. Я передбачав такий скандал, і, можливо, тому так і сталось, що я чекав цього. Проте факт лишався фактом: я виявився неспроможним; а що на це я й розраховував, то, на своє щастя, і не вдавався до одчайдушних спроб, як звичайно буває в подібних випадках. Можна ще напустити на себе пиху і сказати, що тільки конюхи застраховані від таких несподіванок; жінки удаватимуть, ніби все розуміють, і з фатальною материнською ласкою будуть заспокоювати нещасного чоловіка — і все ж при тому ви не можете уникнути проклятого конфузу, від якого всякий пафос стає до жахливого смішним.

А що я не дав жодного зі звичайних у такому ділі пояснень, то Гелен, підкоряючись власному збудженню, атакувала мене. Не збагнувши, чому я не беру її, вона відчувала себе ображеною. Я міг би сказати їй і правду, але для цього мені бракувало спокою, Крім того, буває дві правди: одна правда, коли ви здаєтесь на милість переможця; друга — стратегічна, коли на милість не здаються. Досвід минулих п'яти років навчив мене, що коли здаються на милість, То немає нічого дивного, якщо у вас стрілятимуть.

— Люди в моєму становищі бувають забобонні, — спробував я відвернути увагу Гелен. — Вони вірять, що коли щось одразу скажеш чи зробиш, все вийде навпаки. Тому я такий обережний. Навіть у словах.

— Яке безглуздя!

Я засміявся.

— Віру в здоровий глузд я давно втратив. Якби не втратив її, то став би гіркий, як дикий лимон.

— Я гадаю, твоя забобонність сягає не надто далеко.

— Лише настільки, Гелен, — досить спокійно відповів я, — що вірю; скажи я зараз, що люблю тебе без міри, як за хвилину гестапо почне грюкати в двері.

Гелен на мить прислухалась, як звір, що почув підозрілий шелест. Потім поволі обернулась до мене обличчям. Просто неймовірно, як воно змінилось.

— Дійсно в цьому причина?

— Це лише одна з причин, — відповів я. — Як можна чекати повного порядку в моїй голові, коли мене тільки-но викинуло хвилею з безвідрадного пекла в небезпечний рай?

— Я іноді думала, як воно буде, коли ти повернешся, — мовила Гелен. — Мені все уявлялось зовсім не так.

Я остерігся спитати, як саме. В коханні завжди задають надто багато запитань, і коли починають серйозно цікавитись відповідями, швидко зникає і сама любов.

— Завжди буває інакше, — сказав я. — Хвалити Бога, завжди..

Вона посміхнулась.

— Ніколи не буває інакше, Йозефе. Лише зовні інакше. Там ще є вино?

Ходою балерини вона обійшла навколо ліжка, поставила бокал на підлогу біля себе і смачно потяглася. Вона була коричнева від чужого сонця і спокійна в своїй наготі, як жінка, яка не тільки знає, що вона принадна, а й чула це не раз від чоловіків.

— Коли мені треба йти звідси?

— Служниця завтра ще не повернеться.

— Післязавтра?

Гелен кивнула.

— Вийшло дуже просто. Завтра неділя. От я і дала їй відпустку на кінець тижня. Вона прийде в понеділок опівдні. У неї є коханець.

Поліцай з жінкою та двома дітьми. — Гелен поглянула на мене примруженими очима і додала: ;— Вона аж сяяла від щастя.

З вулиці долинули характерний тупіт колони і спів.

— Що це? — спитав я.

— Солдати або гітлер-югенд. У Німеччині весь час хто-небудь кудись марширує.

Я підійшов до вікна і виглянув крізь щілинку між завісами. То виявився загін гітлер-югенду.

— Просто дивно, як ти могла така вдатись одна на всю вашу родину, — сказав я.

— Тут, мабуть, винна бабуся-француженка, — пояснила Гелен. — Була в нашому роду така. Тепер її навіть не згадують, наче вона єврейка.

Гелен позіхнула і знову потяглася. Враз вона стала така спокійна, ніби ми вже кілька тижнів прожили отак разом і жодна небезпека не загрожувала нам. По змозі ми уникали розмови на цю тему. Досі вона і слова не спитала про моє життя у вигнанні. Я не знав, що вона давно розкусила мене і вже прийняла своє рішення.

— Ти більше не хочеш спати? — спитала вона.

Була тільки перша година ночі. Я ліг у постіль.

— Можна лишити світло? — запитав я. — Так я краще спатиму. Я ще не звик до німецької темряви.

Гелен зиркнула на мене.

— Якщо хочеш, то засвіти всі лампи, любий…

Ми лежали, притулившись одне до одного. Я ледве міг пригадати, як ми спали колись щоночі в одному ліжку. Це було, наче якась бліда тінь, безбарвний спогад. Гелен знову лежала поряд, але зовсім інша, в якийсь незвичайно чужій інтимності; поки що я впізнавав у ній тільки щось невимовне — її дихання, запах волосся, а найбільше запах її шкіри, який для мене був утрачений на такий довгий час і ще й досі цілком не повернувся, а проте був близько і говорив мені більше, ніж мозок. Яка відрада — запах шкіри коханої людини! Я довго не спав у ту ніч — лежав, тримаючи в обіймах Гелен, і дивився на лампу й на півосвітлену спальню, яку я знав і не знав, і кінець кінцем мене вже не турбувало жодне питання.

Гелен прокинулася ще раз.

— Ти багато мав жінок у Франції? — проворкотала вона, не розплющуючи очей.

— Не більше, ніж це було необхідно, — відповів я. — І жодної такої, як ти.

Гелен зітхнула й хотіла повернутись. Але сон подолав її. Вона лише трохи підвелась і знову впала на подушку.

Поступово й мене оповив сон без сновидінь, тільки спокій та дихання Гелен сповнювали моє єство, а над ранок я прокинувся, і між нами вже не було нічого, що б роз'єднувало нас, я взяв її, і вона віддалась охоче, а потім ми знову поринули в сон, наче в хмару, в якій усе сяяло, і темряви вже більше не було.

6

Вранці я подзвонив у мюнстерський готель, де лишив свій чемодан, попередив, що затримався в Оснабрюку й повернусь уночі, і попросив поки що не віддавати нікому мою кімнату. Це я зробив з обережності. Не хотів, щоб з-за марнотратства на мене звернули увагу й донесли в поліцію. Якийсь байдужий голос відповів: гаразд. Я спитав ще, чи немає там для мене пошти. Ні, на моє ім'я нічого не було.

Я повісив трубку. Гелен стояла у мене за спиною.

— Пошти? — спитала вона. — Від кого ти чекаєш листів?

— Ні від кого. Я спитав про Це лише для того, щоб не викликати підозри. Як не дивно, а про людей, які очікують листів, здебільшого не думають, що вони шахраї.

— А ти шахрай?

— На жаль, так. Всупереч своїй волі. Але й не без задоволення притому.

Гелен засміялась.

— Ти хочеш сьогодні повернутись до Мюнстера?

— Але ж тут мені довше не можна лишатись. Завтра повернеться твоя служниця. А оселитись десь тут у місті надто ризиковано. Адже мої вуса не роблять мене зовсім невпізнанним.

— А у Мартенса ти не можеш пожити якийсь час?

— Він пропонував ночувати в його кабінеті, але вдень дати притулку не може. Ні, Гелен, краще мені їхати до Мюнстера. Там на вулиці мене ніхто не впізнає, не те, що тут. І їхати туди всього годину.

— Скільки, ти збираєшся пробути в Мюнстері?

— Це я зможу визначити лише тоді, коли буду там. З часом у людини розвивається шосте чуття — чуття небезпеки.

— Ти і тут відчуваєш її?

— Так, — відповів я. — З сьогоднішнього ранку. Вчора не відчував.

Вона подивилась на мене, зсунувши брови, і потім сказала:

— Тобі не можна виходити на вулицю.

— Не можна, поки не стемніє. Та й тоді можна буде тільки на вокзал.

Гелен мовчала.

— Все буде гаразд, — мовив я. — Не суши собі цим голови. Я навчився жити від години до години, не забуваючи при тому думати про завтрашній день.

— Навчився? — перепитала Гелен. — Це дуже практично! — У її тоні знову відчувалась роздратованість, як і напередодні увечері.

— Не тільки практично, а й необхідно, — відповів я. — І все ж іноді я що-небудь забуваю. Мені слід було б, наприклад, захопити з Мюнстера приладдя для гоління. Сьогодні ввечері я вже буду схожий на бродягу. Згідно з вадемекумом емігранта, цього слід уникати за будь-яких умов.

— У ванній кімнаті є все, що треба для гоління, — сказала Гелен. — Все, що ти лишив п'ять років тому, коли тікав звідси. Там ти знайдеш і свою білизну, і свої старі костюми — вони висять у шафі зліва.

Вона це сказала таким тоном, наче п'ять років тому я кинув її й перейшов до іншої жінки, а тепер повернувся лише для того, щоб забрати свої речі і піти знов. Я не збирався спростовувати її, це ні до чого б не привело. Вона б тільки зміряла мене здивованим поглядом і заявила, ніби нічого подібного й не думала, а якщо я сам так думаю, то сам у тому і винен, — і так я, безглуздо захищаючись, тільки б ще більше заплутався. Дивно, які звивисті шляхи ми часто обираємо, щоб приховати свої почуття!

Я зайшов до ванної. Мої костюми не викликали в мене ніякого почуття, я тільки побачив, наскільки потоншав за останні роки. Білизна порадувала мене, і я вирішив узяти з собою, скільки треба. Жодних сентиментальних поривів я не відчув. Прийняте мною три роки тому рішення дивитись на своє вигнання не як на нещастя, а як на свого роду прояв холодної війни, необхідний для мого розвитку, хоч принагідно приносив свої плоди.

День минув у якомусь роздвоєнні почуттів. Свідомість близької розлуки сповнювала нас обох, і особливо Гелен, яка не звикла до цієї думки, як я. Вона сприймала це майже як особисту образу. Я-то був підготований усім своїм досвідом емігранта і зокрема за той час, відколи виїхав із Франції; а Гелен ще не опам'яталась після мого прибуття, як тут настав і від'їзд. Її гордість іще мала не досить часу для примирення, а тут мала повторитись та сама ситуація. До цього ще домішувалась реакція на події вчорашнього вечора; хвиля почуттів відкотилась, і старі, затонулі уламки минулого раптом знову постали перед очима і здавались більшими, ніж були в дійсності. Ми уникали одне одного; звикали до розлуки. Я б охоче побув з годину на самоті; та коли потім подумав, що це буде не просто година, а дванадцята частина часу, який ми з Гелен маємо ще провести разом, це здалося мені немислимим. Колись давно, ще в роки спокійного життя, я часом ставив собі питання: як би я повівся, коли б почув, що мені лишилось жити всього місяць? Якоїсь ясної відповіді я так і не знайшов. Усе, що, на мою думку, я повинен був робити, якимсь дивним чином зразу ж виявлялось тим, чого ні в якому разі робити не слід. Те ж саме сталось і тепер. Замість

обійняти той день, відкритись йому цілком і всіма своїми чуттями прийнята в себе Гелен я бродив по квартирі з палким бажанням зробите це й водночас з такою обережністю, ніби я був із скла. І з Гелен, здавалося, творилось те ж саме. Ми страждали й були неприступні, і тільки вечірні сутінки так наблизили страх розлуки, що ми несподівано знову наблизились одне до одного.

О сьомій годині вечора біля вхідних дверей пролунав дзвоник. Я здригнувся. Дзвоник для мене означав поліцію.

— Хто це може бути? — пошепки спитав я.

— Тихше. Давай почекаємо, — сказала Гелен. — Це, певно, хтось із знайомих. Якщо я не відповім, він піде.

Подзвонили вдруге. Потім постукали в двері.

— Іди до спальні, — шепнула Гелен.

— Хто ж це?

— Не знаю. Іди до спальні. Я спроваджу його. Краще відчинити, ніж чекати, поки почують сусіди.

Вона відіпхнула мене. Я швидко глянув довкола, чи не лежить що-небудь із моїх речей на виду. Тоді пішов у спальню. Звідти я почув, як Гелен запитала:

— Хто там? — Чийсь чоловічий голос відповів їй. Потім Гелен сказала: — Це ти? А що, власне, трапилось?

Я причинив двері. У квартирі був другий вихід через кухню, але туди я не міг потрапити непомічений. Лишалась єдина можливість —

сховатися у великій стінній шафі, де висіли сукні Гелен. То, власне, була не шафа, а велика ніша в стіні, закрита дверима. Повітря там було досить.

Чоловік разом з Гелен зайшов до вітальні. І тут я впізнав його по голосу. То був брат Гелен, який колись засадив мене в концтабір.

Я поглянув на туалетний столик. Єдине, чим я міг скористатись як зброєю, був ніж для розрізування книг з нефритовою голівкою: нічого іншого я не знайшов. Не роздумуючи, я сховав ножа до кишені і ввійшов у шафу. Певна річ, я мусив оборонятись, якщо він помітить мене, і не було іншого виходу, як убити його, а потім спробувати втекти.

— Телефон? — долинув до мене голос Гелен. — Я нічого не чула. Спала. А що трапилось?

Під час серйозної небезпеки настає мить, коли в людині все досягає такого напруження, що, здається, досить іскри, і вона спалахне. Тоді людина стає майже ясновидцем — так швидко вона міркує і співставляє факти. Отож і я, ще не розчувши відповіді Ґеорґа, вже відчув, що він нічого не знає про мою присутність.

— Я дзвонив тобі декілька разів, — сказав Ґеорґ. — Ніхто не відповів. Навіть служниця. Ми думали, з тобою що-небудь сталось. Чому ти так довго не відчиняла?

— Я спала, — спокійно відповіла Гелен. — Тому й вимкнула телефон. У мене болить голова, не Пройшло і досі. Ти розбудив мене..

— Голова болить?

— Еге ж. І зараз іще сильніше, ніж перед сном. Я прийняла дві таблетки, і їх треба відіслати.

— Снотворні таблетки?

— Проти головного болю. Ти залиш мене саму, Ґеорґе. Мені треба відіспати їх.

— Таблетки — дурниця, — заявив Ґеорґ. — Одягайся, та підемо погуляєм. Надворі така чудова погода. Свіже повітря — краще будь-яких таблеток.

— Я вже прийняла і тепер повинна виспатись. А блукати по місту мені не хочеться.

Вони говорили ще якийсь час. Ґеорґ хотів пізніше зайти за Гелен, але вона відмовилась. Він спитав, чи досить у неї вдома продуктів. Вона відповіла, що досить. А де служниця? Служницю вона, мовляв, відпустила на південь, увечері та повернеться і приготує вечерю.

— Значить, усе гаразд? — запитав Ґеорґ.

— А що ж має бути негаразд?

— Ну, я тільки так сказав! Часом щось спаде на думку. Зрештою…

— Що "зрештою"? — різко спитала Гелен.

— Ну, як тоді…

Що "тоді"?

— Маєш рацію, — погодився Ґеорґ. — Навіщо про те згадувати? Якщо все гаразд, значить, гаразд. Просто я тобі брат — от іноді й цікавлюсь.

— Авжеж, — сказала Гелен.

— Що?

— Ти мені брат.

— Я хочу, щоб ти це зрозуміла краще. Адже я зичу тобі добра!

Знаю, знаю, — нетерпляче відповіла Гелен. — Ти вже не разказав мені про це.

— Що на тебе найшло сьогодні? Звичайно ти не така.

— Правда?

— Розумніша, хотів я сказати. Якщо та дурниця знову почнеться…

— Нічого не почнеться. У мене просто болить голова, от і все! І я ненавиджу, коли мене контролюють.

— Ніхто Тебе не контролює! Я лише турбуюся за тебе.

— Не турбуйся. Зі мною все гаразд.

— Ти завжди так кажеш. Тоді…

— Не будемо згадувати про "тоді", — різко перебила Гелен.

— Звичайно, не будемо. Я-то напевно не буду. Ти буваєш у лікаря?

— Буваю, — відповіла Гелен після паузи.

— І що він каже?

— Нічого.

— Щось та повинен же він говорити!

— Він каже, мені треба відпочити, — роздратовано сказала Гелен. — Щоб я спала, і коли стомлюсь і коли в мене болить голова, щоб не сперечалась ні з ким і щоб ні в кого не питала, чи це не суперечить моїм обов'язкам фольксгеносін і громадянки уславленої Третьої, тисячолітньої імперії.

— Він так сказав?

— Ні, він цього не говорив, — підвищивши голос, швидко відповіла Гелен. — Це я вигадала! Він лише порадив мені даремно не хвилюватись. Отже, він ніякого злочину не вчинив і не заслужив, щоб його засадили в концтабір. Він щирий прихильник нашого уряду. Тобі цього досить?

Ґеорґ щось пробурчав. Я подумав, що він уже збирається йти геть. Та, знаючи з досвіду, що це найнебезпечніший момент, бо раптом може статися непередбачене, я притягнув дверцята шафи до себе і лишив тільки вузеньку щілинку. Ще мить — і я почув, як Ґеорґ зайшов до спальні...

Потім його тінь ковзнула мимо, на мить затуливши світло, що падало до мене крізь щілину; він пройшов у ванну кімнату. Мені здалося, ніби Гелен іде слідом за ним, проте її я не побачив, Я причинив двері і завмер, стоячи в темряві серед суконь Гелен і стискаючи в руці ніж.

Я знав, що Ґеорґ не помітив мене, і був майже певен, що зараз він з ванної кімнати повернеться до вітальні й почне прощатись; і все ж я відчув, як щось мені здавило горло, а з-під пахов по тілу струмками стікав піт. Страх буває різний, коли ти боїшся чогось невідомого або чогось такого, що вже зазнав. Невідоме, яким би небезпечним воно не

здавалося, завжди невиразне, і страх від нього можна контролювати самодисципліною. Та коли знаєш, що на тебе чекає, вже мало чим може зарадити і дисципліна, і психологічні сальто-мортале. Страх першого роду я пізнав перед тим, як потрапити до концтабору; і зовсім інший страх відчув тепер, уже знаючи, що мені буде в таборі, коли знову потраплю туди.

Дивно, але, перейшовши кордон, я ні разу не подумав про все це і не хотів думати. Подібні роздуми утримали б мене від такого одчайдушного кроку, а я всім своїм єством не хотів цього. Крім того, пам'ять іноді фальсифікує факти, щоб полегшити нам життя. Вона прагне навіть нестерпне пом'якшити нальотом забуття. Вам це знайоме?

— Так, знайоме; — відповів я. — Тільки це не забуття; це свого роду напівсон. Досить одного поштовху, і пам'ять прокинеться.

Шварц кивнув.

— Я стояв у темряві й тісноті серед напахчених суконь, загорнутий у них, наче в м'які крила велетенського кажана, і дихав рівно й неглибоко, щоб не зашурхотів шовк або щоб не закашлятись чи не чхнути. Тільки тут я вперше по-справжньому збагнув, що вчинив. Страх, немов чорний газ, підіймався від підлоги, і я боявся, що от-от задихнусь. Сам я в концтаборі не зазнав найгіршого. Там поводились зі мною погано, як і з усіма, але потім відпустили, й, можливо, це теж сприяло тому, що згадка померкла.

І ось тепер переді мною постало все, що творили в таборі з іншими, про що я чув і сліди чого бачив на людях, — і я не міг збагнути того безумства, яке штовхнуло мене покинути благословенні країни, де за факт мого існування мене карали тільки тюрмою та висилкою за кордон. Тепер вони здавались мені пристановищем гуманізму.

Мені було чутно, як Ґеорґ возився у ванній кімнаті. Стіна там тонка, а Ґеорґ, як людина вищої раси, церемонитись не вважав за потрібне. Він з грюкотом відкинув кришку унітаза і здійснив свої природні потреби. Те, що я змушений був слухати, як він мочився, пізніше здавалось мені вершиною моєї ганьби, хоч ще й свідчило про те, що Ґеорґ безтурботний і не підозрює нічого. При тому я подумав про випадки крадіжок і грабунків, коли злодії, перш ніж утекти, паскудять житло — щоб поглумитись над людьми і вгамувати власний сором, бо, йдучи на злочин, від страху відчували позиви до цього.

Я почув, як з бачка зашуміла вода і Ґеорґ залишив ванну кімнату, бадьоро промаршировавши через спальню. Далі до мене долинув глухий стукіт вихідних дверей, а за хвилинку дверцята моєї ніші відчинились, я побачив світло і на фоні світла — темний силует Гелен.

— Уже пішов, — сказала вона.

Вийшов я зі сховища присоромлений; на душі у мене було так, як могло бути в Ахіллеса, коли його побачили в жіночому вбранні. Страх, ганьба і збентеження так швидко приходили на зміну одне одному, що, зрештою, всі ці почуття змішались докупи. Я, правда, звик до такої швидкої зміни почуттів; але існувала істотна різниця між тим, чи тебе тільки вишлють з країни, чи скарають на смерть.

— Тобі треба їхати звідси, — сказала Гелен.

Я глянув на неї. Не знаю чому, я сподівався побачити на її обличчі щось схоже на презирство. Певно, тому, що після недавньої небезпеки я відчував себе присоромленим, хоча перед кимось іншим, крім Гелен, такого відчуття я б не зазнав.

Та на обличчі Гелен не було нічого, крім страху.

— Тобі треба їхати звідси, — повторила вона. — Це було безумство — отак з'явитися тут!

Хоч хвилину тому я й сам так думав, але тепер похитав головою:

— Не зараз, — відповів я. — Через годину. Можливо, він ще блукає десь тут по вулиці. Він може ще раз повернутись сюди?

— Не думаю. Він не запідозрив нічого.

Гелен пішла до вітальні, вимкнула там лампу, підняла віконну штору й почала пильно дивитись на вулицю. Світло з відчинених дверей спальні падало на підлогу золотим ромбоїдом. Гелен стояла за плямою світла, напружено пригнувшись до вікна, ніби стежачи за звіром.

— Тобі не можна йти пішки на вокзал, — прошепотіла вона. — Тебе можуть впізнати. Але ти повинен їхати звідси! Я попрошу в Елли машину й одвезу тебе в Мюнстер. Які ж ми дурні з тобою! Тобі не можна лишатися тут!

Я дивився на Гелен — вона стояла біля вікна, зовсім близько, лише на другому боці кімнати, а проте вже далека від мене — і раптом відчув гострий біль. Вона, здавалося, тільки тепер вперше усвідомила, що ми мусимо розлучитись. Всі застереження, що весь день привидами блукали навколо нас, тепер зникли. Вона побачила небезпеку, побачила на власні очі, і все інше для неї вже не існувало. Нараз у ній не лишилось нічого, крім страху і любові, а водночас над нею вже витала тінь розлуки і втрати. Я відчув це, як і вона, різко й безжалісно: нарешті туман розвіявся і зникла всяка обережність, і якимсь дивним чином та жахлива свідомість несподівано вилилась у нестримне бажання. Я хотів затримати її, я мусив затримати її, я схопив її в обійми, я хотів мати її ще хоч раз, її всю, я вже не мирився з неминучою втратою.

Гелен відвела мої руки і сказала пошепки:

— Не зараз! Мені треба подзвонити до Елли! Не зараз! Ми ж повинні…

"Нічого ми не повинні", — думав я. Я мав ще годину часу, а потім світ для мене провалювавсь у безвість. Чому я досі не відчув цього сильніше? Я відчував це, але чому не розбив скляної стіни між собою і своїм почуттям? Якщо моє повернення було безглуздим, то це було ще безглуздішим! Я повинен був узяти з собою щось від Гелен у ту сіру порожняву, куди я, коли мені пощастить, повернуся. Щось більше, ніж згадку про обережність і зачароване коло, яким я оточив себе, більше того нашого з'єднання в перерві між сном; я повинен свідомо, всіма своїми чуттями взяти Гелен, її тіло і душу, її очі, її розум і думи, цілком, а не так лише, як самець на зорі.

Гелен чинила опір. Вона пошепки вмовляла мене, що може повернутись Ґеорґ, і я не певен, чи вона справді боялася цього. Сам я надто часто потрапляв у небезпеку і звик забувати про неї, тільки-но вона минала. & ту мить, у тій оповитій сутінками кімнаті, сповненій аромату духів

Гелен, її вбрання і ліжка, мені хотілося лише одного: заволодіти нею всім своїм єством, усім, на що я був здатний, і єдине, від чого я страждав і що пронизувало притуплене відчуття втрати, це неможливість володіти нею досконаліше й глибше, ніж дано природою. Мені хотілось мати тисячу рук і вуст, пластичні форми тіла, щоб, притулившись шкірою до шкіри, відчувати Гелен всю, без жодного проміжка, і все ж іще з первісним болем від того, що кров не проникає в кров, що це тільки близькість, а не злиття.

7

Я слухав Шварца, не перебиваючи його. Він розповідав мені, але я розумів, що я для нього лише стіна, від якої іноді поверталась луна його власних слів. Я так і розумів свою роль — інакше я не міг би слухати

його без збентеження; я був переконаний, що й він без цього не зміг би розповідати про те, що хотів ще раз викликати в своїй уяві, перш ніж доведеться поховати в беззвучному плині спогадів. Я був сторонньою людиною, яка на одну ніч стрілась йому на життєвому шляху і перед якою він міг не приховувати своїх почуттів. Він постав переді мною, закутаний в анонімний плащ далекого, мертвого прізвища — Шварц, — і коли він скине його, то разом з ним скине й свою особистість і зникне в безіменній юрбі, що мандрує до чорних воріт останньої межі, за якою вже не потрібні ніякі документи і нікого не висилають і не повертають назад.

Офіціант повідомив нас, що, крім англійських дипломатів, з'явився й німецький. Він показав його нам. Посол Гітлера сидів за п'ять столиків од нас у товаристві трьох людей — одного чоловіка і двох здорових і міцних на вигляд жінок, одягнених у сукні двох відтінків синього кольору, що не гармоніювали один з одним. Чоловік, якого офіціант назвав німецьким послом, сидів до нас спиною, що мене цілком влаштовувало і заспокоювало.

— — Я гадав, що це вас, панове, зацікавить, — сказав офіціант. — Адже ви теж говорите по-німецьки.

Ми з Шварцом мимовільно обмінялись емігрантським поглядом — кожен з нас підняв трохи вії, потім байдуже відвернувся. Ніщо, мовляв, нас не цікавить менше, як той посол. Емігрантський погляд відрізняється від німецького погляду часів Гітлера — там, обережно оглянувшись на всі боки, щось пошепки говорять одне одному; але обидва погляди належать до культури двадцятого століття.

Шварц байдуже поглянув на офіціанта.

— Ми його знаємо, — сказав він. — Принесіть нам ще вина. — Потім так само спокійно став розповідати далі.

— Гелен пішла до подруги по автомашину. А я лишився чекати вдома. Був вечір, вікна стояли розчинені. Я вимкнув усі лампи, щоб мене ніхто не побачив у квартирі. Якщо хтось подзвонив би, я б не озвався.

А якщо прийшов би Ґеорґ, я міг би, в крайньому разі, втекти через кухню.

З півгодини я просидів тихенько біля вікна, прислухаючись до шумів на вулиці. Через якийсь час у мені почало наростати моторошне почуття втрати. Воно не було болісне; воно скоріше нагадувало сутінки, що повзуть усе далі та далі, все затіняють і спустошують, аж поки досягнуть обрію. Мені здавалось, ніби Перед очима у мене тремтять терези: з одного боку порожнє минуле, з другого — порожнє майбутнє, а посередині стоїть Гелен з тінню-коромислом на плечах, та й сама вона теж ставала тінню. Мені здавалось, ніби я стою посередині свого життя; наступний мій крок зрушить терези, вони поволі будуть хилитися у бік майбутнього, дедалі більше й більше занурюватимуться в сутінки і вже ніколи не прийдуть до рівноваги.

Мене розбудив шум авто, що наближався до будинку. В світлі вуличного ліхтаря я побачив, як Гелен вийшла з машини і зникла в парадних дверях. Я побрів через темну, мертву квартиру й почув, як повернувся ключ у вхідних дверях. Гелен швидко вскочила в передпокій.

— Можемо їхати, — сказала вона. — Тобі треба назад до Мюнстера?

— Я лишив там свій чемодан. І зареєстрований там під ім'ям Шварца. Куди ж мені ще їхати?

— Заплати за кімнату в готелі і перебирайся в інший.

— Де?

— Та й правда — де? — Гелен трохи подумала.

— В Мюнстері, — зрештою відповіла вона. — Ти маєш рацію. Де ж іще? Всі інші міста далеко звідси.

Я зібрав деякі речі, що могли знадобитись мені, й поклав у чемодан. Ми вирішили, що я сяду в машину не біля свого дому, а трохи далі, на Гітлерплац, а чемодан винесе Гелен.

Ніким не помічений, я вийшов на вулицю. Назустріч повіяв теплий вітер. У темряві шуміло листя дерев. Гелен уже чекала мене на площі.

— Сідай, — шепнула вона, — швидше!

Автомашина виявилась закритим кабріолетом. Обличчя Гелен було освітлене слабкими променями від арматурного щитка. Очі її блищали.

— Треба обережно вести машину, — мовила вона. — Аварія і поліція — це те, чого нам тільки й бракує!

Я не відповів. Про такі речі на вулиці не говорять. Так можна і справді накликати біду. Гелен, посміхаючись, повела машину вздовж міського валу. Вона була сповнена майже гарячкової енергії, наче все це тільки весела пригода; розминаючись зі стрічними машинами чи обганяючи передні, вона балакала сама з собою і з машиною. Коли доводилося зупинитись поблизу поліцая-регулювальника, вона бурмотіла заклинання; якщо ж її зупиняв червоний світлофор, квапила і його.

— Ну вже, давай! Обертайся на зелений.

Я не розумів її настрою. Для мене то була остання година нашого перебування вкупі. Я ще не знав, на що вона зважилась.

Коли виїхали за місто, Гелен трохи заспокоїлась.

— Коли ти збираєшся їхати з Мюнстера далі? — спитала вона.

Цього я не знав, бо не ставив перед собою жодної мети. Я тільки знав, що довго затримуватись там мені не можна. Доля дає людині лише свого роду блазнівську свободу, а потім перестерігає і б'є. Іноді людина сама відчуває, коли настає пора. І я відчув, що настав час виїздити.

— Завтра, — відповів я.

Кілька хвилин вона мовчала, потім запитала:

— Як ти збираєшся це робити?

Я вже міркував про це, коли сидів самотній у темній квартирі. Сісти в поїзд і на кордоні просто показати свій паспорт здавалось мені надто ризикованим. Мене могли спитати про інші документи — дозвіл на виїзд та сплату виїзного податку або про відмітку в паспорті, — а в мене нічого того не було.

— Тим самим шляхом, що й сюди, — сказав я. — Через Австрію. Через Рейн до Швейцарії. Вночі. — Я обернувся до Гелен і попросив: — Давай не будемо про це говорити. Або якомога менше.

Вона кивнула.

— Я взяла з собою гроші. Вони знадобляться тобі. Якщо ти таємно переходитимеш кордон, то зможеш узяти їх з собою. Їх можна обміняти в Швейцарії?

— Можна. А хіба тобі вони не потрібні?

— Я не можу їх узяти з собою. Мене будуть перевіряти на кордоні. Дозволяється мати при собі лише декілька марок..

Я вирячився на Гелен. Що вона лепече? А потім вирішив, що вона помилилася на слові.

— Скільки там? — спитав я.

Гелен кинула на мене бистрий погляд.

— Не так мало, як ти думаєш. Я вже давно відклала їх. Он там вони, в сумці.

Вона показала на маленьку шкіряну сумочку.

— Там здебільшого купюри по сто марок. Є ще й пачка двадцяток, для Німеччини, щоб тобі не довелось розмінювати крупних. Не лічи їх. Візьми з собою. Це так чи інакше твої гроші.

— Хіба нацисти не конфіскували мого рахунка?

— Конфіскували, але з запізненням. Я встигла раніше за них зняти ось ці гроші. Один знайомий банківський службовець допоміг мені. Я хотіла зберегти їх для тебе і якось переслати, але так і не дізналась, де ти є.

— Я не писав, бо думав, що ти під наглядом. Не хотів, щоб тебе посадили в концтабір.

— Не тільки тому, — спокійно докинула Гелен.

— Так, мабуть, не тільки тому.

Ми проїздили село з білими вестфальськими будинками, солом'яними стріхами і чорними балками. По вулиці снували бундючні молодики в мундирах. В пивничці горлали пісню про Хорста Весселя так, що було чутно й на вулиці.

— Скоро буде війна, — несподівано сказала Гелен. — Ти тому й приїхав?

— Звідки ти знаєш, що буде війна? — спитав я.

— Від Георґа. Ти приїхав через це?

Я не розумів, чого вона про це питала.

Так, — відповів я. — І через це теж, Гелен.

— Хотів мене забрати?

Я знову вирячився на неї.

— Боже мій, Гелен, — нарешті озвався я, — не говори так про серйозні речі. Ти ж зовсім не уявляєш, як там, за кордоном. Це не якась весела пригода, а коли почнеться війна, то й подумати страшно. Тоді там арештують усіх німців.

Ми змушені були зупинитись біля залізничного переїзду. Перед будиночком обхідника в маленькому палісаднику цвіли жоржини й троянди. Металеві тяги шлагбаума бриніли під вітром, немов арфа. За нами під'їхали інші автомашини — спершу невеличке авто, в якому сиділо четверо серйозних опасистих чоловіків; потім якась літня жінка в зеленому двомісному авто, а згодом безшумно підсунувся великий чорний лімузин "мерседес", схожий на катафалк, і став поруч з нами. За кермом сидів шофер у чорній есесівській формі, а на задньому сидінні —

два есесівські офіцери з дуже блідими обличчями. Їхня машина так близько стояла від нас, що я міг би дістати її рукою.

Минуло чимало часу, поки пройшов поїзд. Гелен сиділа мовчки поряд зі мною. Поблискуючи хромом, "мерседес" просунувся іще далі вперед і мало не вперся радіатором у шлагбаум. Він справді нагадував похоронну машину, в якій везуть двох мерців. Ми тільки-но балакали про війну — і раптом біля нас виник її символ: чорні мундири, обличчя мерців, срібні черепи, чорна машина і тиша, від якої вже пахло не трояндами, а гіркуватим барвінком і тліном.

Поїзд з гуркотом пролетів повз нас, як саме життя. То був швидкий поїзд із спальними вагонами і яскраво освітленим вагоном-рестораном, у якому я побачив накриті білим столики. Тільки-но шлагбаум піднявся, "мерседес", наче чорна торпеда, шугнув попереду усіх у темряву і блідим світлом своїх фар обезбарвив ландшафт; навіть дерева здавались уже чорними, обвугленими скелетами.

— Я поїду з тобою, — пошепки сказала Гелен.

— Що-о? Що ти верзеш?

— А чому б і ні?

Вона зупинила машину. Тиша накрила нас, наче беззвучним ударом; потім стало чути шерехи ночі.

— Чому ні? — несподівано різко і схвильовано запитала Гелен. — Ти хочеш знову кинути мене?

Обличчя її, освітлене голубим сяйвом від щитка, було таке ж бліде, як у тих офіцерів, — так, наче і на ній лежала печать смерті, що вже підкрадалась у ту червневу ніч. І в ту мить я нарешті збагнув, чого я найбільше весь час боявся: між нами могла вибухнути війна; і тоді, коли

вона відбушує, ми вже не знайдем одне одного, бо сподіватися цього не можуть навіть найбільші оптимісти.

— Якщо ти приїхав не для того, щоб забрати мене, то твій приїзд взагалі злочин! Хіба ти цього не розумієш? — сказала Гелен, тремтячи від гніву.

— Це так, — відповів я.

— Чого ж ти тоді ухиляєшся?

— Я не ухиляюсь, але ти не знаєш, що це означає.

— А ти так добре знаєш? Чого ж ти тоді приїхав? Не викручуйся! Щоб іще раз попрощатися зі мною?

— Ні.

— Чого ж тоді? Щоб лишитись тут і покінчити самогубством?

Я похитав головою. Мені стало ясно, що може бути лише одна відповідь, яку Гелен зрозуміє і яку я тепер маю право дати, — нехай навіть вона і не справдиться. Я змушений був дати цю відповідь!

— Щоб тебе забрати з собою, — сказав я. — Хіба ти цього й досі не зрозуміла?

Її личко враз змінилось. Гнів наче хто рукою зняв. Воно стало прекрасним.

— Я зрозуміла, — прошепотіла вона, — А ти мусив сам сказати мені про це. Хіба ти не розумієш цього?

Я помовчав, набираючись духу.

— Гелен, я сто разів збирався тобі сказати про це, і хотів би говорити щохвилини, і кажу особливо тоді, коли змушений доводити, що це неможливо.

— Це не неможливо. У мене є паспорт.

Якусь мить я мовчав. Це слово вразило, як блискавка в спантеличених хмарах мого вагання.

— У тебе є паспорт? — повторив я. — Закордонний?

Гелен відкрила сумочку і вийняла свій паспорт. Вона не просто мала його взагалі, але й мала при собі. Я дивився на нього, як дивляться на святиню. Та дійсний паспорт був нічим іншим, як святинею. Він втілював у собі і декларацію права і самі права.

— Відколи він у тебе? — спитав я.

— Уже два роки, — відповіла вона. — Він дійсний ще три роки. Я вже тричі скористалася з нього. Одного разу їздила до Австрії, коли та ще була незалежна. А потім двічі — до Швейцарії.

Я перегортав сторінки книжечки. Мені треба було зібратися з думками. Несподівана дійсність приголомшила мене. Справжній закордонний паспорт шелестів у мене в руках. Що Гелен могла покинути Німеччину, вже не здавалось виключеним. Досі я вважав це можливим лише в тому разі, якщо вона втече й нелегально перейде кордон.

— Все просто, правда ж? — сказала Гелен, дивлячись мені в очі.

Я кивнув.

— Ти можеш сісти в поїзд і поїхати, — зробив я висновок, гідний ідіота, і знову глянув на паспорт. Раніше мені таке не спадало й на думку. — Але в тебе немає французької візи.

— Я можу поїхати в Цюрих і взяти там французьку візу. До Швейцарії мені віза не потрібна.

— Це правда. — Я не міг відірвати від неї погляду. — А твоя родина? — спитав я. — Вони тебе відпустять?

— Я їх питати не буду. І нічого не скажу про це. Тільки скажу, що мені треба з'їздити в Цюрих до лікаря. Я вже так їздила туди.

— А хіба ти хвора?

— Звичайно, ні, — відповіла Гелен. — Просто обдурила їх, щоб одержати паспорт. Щоб якось вирватися звідси. Мало не задихнулась тут.

Я пригадав запитання Ґеорґа, чи була вона в лікаря.

— Так ти не хвора? — знову спитав я.

— Дурниці. Але моя рідня вважає, що я хвора. Я сама переконала їх у цьому, щоб вони дали мені спокій. І щоб мати можливість виїздити за кордон. Мартенс допоміг мені в цьому. Не так-то легко було довести німецьким патріотам, що у Швейцарії можуть виявитись кращі фахівці, ніж наші берлінські світила.

Раптом Гелен засміялась.

— Чого ти скорчив таку трагічну міну?! Адже йдеться не про життя і смерть :— це ж не якась небезпечна втеча в нічному турмані. Просто я завтра виїду на кілька днів у Цюрих, до лікаря на огляд, як уже їздила раніше, а там, можливо, зустріну тебе, якщо й ти там будеш. Правда, це звучить краще?

— Так, — мовив я. — Але давай будемо їхати далі. Мій стан нагадує мені стан людини, яку по черзі занурюють на мить то в окріп, то в крижану воду, а вона ніяк не може відчути різниці між ними. Чому я досі не подумав про це? Нараз усе стало таким простим, що мені стало страшно: чи не вискочить зараз із лісу ціла бригада есесівців?

— Все здається легким, коли дійдеш до розпачу, любий мій, — лагідно сказала Гелен. — Якась дивна компенсація. Чи воно завжди так?

— Будемо сподіватись, що нам ніколи не доведеться думати про це.

Наша машина вискочила з курної польової дороги на шосе.

— Я навіть готова завжди так жити, — мовила Гелен без жодної тіні розпачу.

Гелен пішла зі мною до готелю. І як несподівано швидко зорієнтувалась вона у моєму становищі!

— Я зайду з тобою до вестибюля, — заявила вона. — Сам чоловік завжди викликає до себе більшу підозру, ніж чоловік з жінкою.

— Ти здібна учениця, — зауважив я.

Гелен похитала головою.

— Цього я навчилася ще до твого приїзду. В роки епідемії доносів. Національне піднесення нагадує камінь, який підіймають з землі, — піднімеш, а з-під нього виповзає всяка нечисть. І щоб прикрити свою підлість, нечисть вдається до гучних слів.

Службовець готелю дав мені ключ, і я попрямував до своєї кімнати. Гелен лишилась чекати мене внизу.

Чемодан мій стояв за дверима на підставці. Я оглянув нічим не примітну кімнату. Така ж, як і багато інших, у яких я зупинявся досі. Я спробував відтворити в пам'яті, як пробирався сюди. Але образи розпливались. Я вже не міг пригадати себе, коли стояв на березі чи виглядав, на річку з-за кущів, — пригадав тільки, як плив на дошці.

Поставивши свій домашній чемодан поряд з купленим раніше, я повернувся униз до Гелен.

— Скільки часу ти можеш побути тут? — спитав я.

— Сьогодні вночі я повинна повернути машину.

Я дивився на Гелен. Вона раптом стала такою бажаною, що на якусь мить мені наче одібрало мову. Я розгублено дивився на коричневі і зелені крісла у вестибюлі, на ложу портьє, на яскраво освітлений стіл з численними поличками для листів у глибині ложі і зрозумів, що повести Гелен до своєї кімнати неможливо.

— Ми ще можем удвох повечеряти, — сказав я. — Давай поводитись так, ніби завтра побачимось знову.

— Не завтра, — заперечила Гелен. — Післязавтра.

Вона вкладала в "післязавтра" якесь значення; а для мене це поки що звучало однаково, що ніколи, або як непевний шанс виграти в

лотереї, де більшість білетів пусті. Я надто багато зазнав отих "післязавтра" — і всі вони виявлялись не такими, як я сподівався.

— Післязавтра, — повторив я. — Післязавтра або на день пізніше. Залежатиме від погоди. Не будемо сьогодні думати про це.

— А я ні про що інше й не думаю, — відповіла Гелен.

Ми пішли в склепистий погрібець — по-старонімецьки обладнаний ресторан — і знайшли собі столик, за яким нас ніхто не міг підслухати. Я замовив пляшку вина, і ми почали домовлятись про майбутнє. Гелен збиралась на другий день виїхати в Цюрих. Там вона чекатиме на мене. Я мав намір податися знайомим мені шляхом, через Австрію і Рейн, і, коли доберусь до Цюриха, — подзвонити їй.

— А якщо ти не приїдеш? — запитала Гелен.

— З швейцарських тюрем можна писати листи. Почекаєш з тиждень. Якщо про мене так нічого й не почуєш, повертайся назад.

Гелен довго дивилась мені в обличчя. Вона зрозуміла, що я хотів сказати. З німецьких тюрем писати листи не було ніякої можливості…

— А кордон дуже охороняється? — пошепки спитала вона.

— Ні, — відповів я. — І не суши собі цим голови. Я пробрався сюди — то чому б мені не вибратися звідси?

Ми намагались не згадувати про близьку розлуку, але не могли. Вона стала між нами, як велетенська чорна колона, і єдине, що ми могли вдіяти, це випадково ловити погляд іншого на своєму розгубленому обличчі.

— Це схоже на те, як було п'ять років тому, — мовив я. — Тільки на цей раз ми їдемо обоє.

Гелен похитала головою.

— Будь обережний! — сказала вона. — Ради Бога, будь обережний! Я чекатиму. Довше, ніж тиждень! Чекатиму, скільки хочеш. Не ризикуй марно!

— Я буду обережний. Тільки годі про це. За зайвими розмовами можна згубити обережність. Тоді вона вже не допомагає.

Вона поклала свою руку на мою.

— Я тільки тепер усвідомила по-справжньому, що ти приїхав! Тільки тепер, коли ти знову їдеш! Так пізно!..

— Я теж, — відповів я. — Добре, що ми це тепер зрозуміли.

— Так пізно, — зітхнула Гелен. — Коли ти вже їдеш…

— Ні, ми це завжди розуміли. Хіба інакше я б повернувся? Хіба інакше ти чекала б мене? Ми тепер лише вперше можемо сказати про це одне одному.

— Я не завжди чекала, — мовила Гелен.

Я промовчав. Я теж не ждав, але знав, що не маю права сказати їй про це. І особливо в такий момент. Ми обоє були відкриті й беззахисні. Якщо нам судилося знову колись жити вкупі, то цей момент у галасливому мюнстерському ресторані стане точкою опори, до якої ми обоє, і кожен сам для себе, знову і знову зможемо повертатись, щоб почерпнути силу і підтвердження. Він служитиме нам дзеркалом, в яке

ми завжди зможемо поглянути, і воно покаже нам два образи: те, до чого призначала нас доля, і те, що вона зробила з нас. А це вже немало; адже помилки часто походять від того, що втрачається перший образ.

— А тепер тобі пора їхати, — сказав я. — Та будь обережна. Не жени машину.її уста здригнулись в усмішці. Я помітив іронію тільки тоді, коли вже сказав це. Ми стояли на вітряній вулиці серед старих будинків.

— Ти будь обережний, — прошепотіла вона. — Тобі це потрібніше.

Довго витримати в готелі я не міг. Побув трохи у своїй кімнатці, потім пішов на вокзал, купив квиток до Мюнхена й переписав розклад поїздів. Один поїзд відходив у той же вечір. Я вирішив їхати ним.

У місті все стихло. Проходячи через соборну площу, я зупинився. В темряві можна було розглядіти тільки нижню, частину старовинної будівлі. Я думав про Гелен і про те, що мало статись, але наше майбутнє здавалось мені неосяжним і неясним, як ті високі затінені вікна собору; раптом я завагався: чи вірно буде взяти її з собою і чи не приведе це нас до загибелі? Вчинив я легковажний злочин чи приймаю нечувану милість, а може, й те й інше разом?

Недалеко від готелю я почув приглушені голоси і тупіт чобіт. З одного будинку вийшли два есесівці, виштовхнувши на вулицю якогось чоловіка. У світлі вуличного ліхтаря я розглядів його обличчя. Воно було бліде як віск, а з правого куточка уст по підборіддю стікала темною цівкою кров. Чоловік той був лисий, тільки над скронями стирчали пучки темного волосся. Очі в нього були широко розплющені і сповнені такого жаху, якого я вже давно не бачив. Чоловік мовчав. Конвоїри шарпали його й нетерпляче підштовхували вперед. Вони не кричали на нього; вся та сцена була якась приглушена, примарна. Проходячи мимо, есесівці поглянули на мене злісно й визивно, а заарештований втупився в мене застиглими очима й ніби зробив якийсь жест, наче благав про допомогу; його вуста ворухнулись, але не промовили жодного звуку. То була

одвічна сцена людського життя: слуги влади, жертва й одвічний третій — німий свідок, який ніколи не підведе руки на захист жертви і не спробує визволити її, бо тремтить за власну безпеку, і саме тому його власна безпека завжди під загрозою.

Я знав, що допомогти арештованому не можу нічим. Озброєні есесівці легко могли б упоратися зі мною, — а тут я ще згадав розповідь одного чоловіка про подібну сцену. Побачивши, що есесівець б'є арештованого єврея, той чоловік поспішив на допомогу жертві. Оглушивши есесівця одним ударом, він гукнув євреєві, щоб той тікав. Але арештований почав проклинати свого рятівника, ось тепер йому, мовляв, справді край, бо доведеться відповісти і за цей злочин; обливаючись сльозами, він пішов по воду, щоб привести до пам'яті есесівця, аби той повів його на смерть...

Я пригадав той випадок, та легше мені не стало. В мені піднялася така суперечлива мішанина безсилля, страху, презирства до самого себе і майже непристойного бажання зберегти своє щастя в той час, коли вбивають інших, — що я зайшов у готель, зібрав свої речі та й поїхав на вокзал, хоча до поїзда лишалося ще багато часу. Мені здавалось порядніше сидіти в залі чекання, аніж ховатись у готелі. І той незначний ризик, на який я, наче хлопчисько, зважився таким чином, давав принаймні незначну опору моєму почуттю власної гідності.

8

Я їхав цілу ніч і весь наступний день і без будь-яких ускладнень прибув до Австрії.

Газети були заповнені вимогами, запевненнями та різними повідомленнями про інциденти на кордонах, які здебільшого передують війні і в яких дивує те, що сильніші нації завжди звинувачують в агресивності слабіших. Я бачив ешелони з військами; але більшість людей, з якими я говорив, не вірили, що буде війна. Вони сподівались,

що після торішнього Мюнхена щоразу буде новий Мюнхен, що Європа надто слаба і так підупала, що вже не наважиться на війну з Німеччиною. В цьому Німеччина відрізнялась од Франції, де кожен знав, що війна неминуча; той, кому загрожує війна, завжди знає більше й раніше за нападника.

Я приїхав у Фельдкірх і зняв собі невеличку кімнату в одному пансіоні. Було літо — сезон для туристів; тому моя поява не привернула уваги. Два чемодани надавали мені поважного вигляду. Я вирішив покинути їх напризволяще і взяти лише невеличкий багаж, щоб не утрудняти себе в дорозі. Спакував усе в рюкзак; турист найменше привертав до себе уваги. За кімнату я заплатив за тиждень наперед.

На другий день я вирушив у дорогу. До півночі пересидів у лісі поблизу кордону. Ще й досі пам'ятаю, як мені дошкуляли комарі і як я спостерігав за блакитною саламандрою, що плавала в калюжці чистої води. На спині в неї був гребінь; вона то пірнала на дно, то знову спливала на поверхню, щоб хапнути повітря. Потім перевернулась і показала своє плямисте, жовто-червоне черевце. Спостерігаючи за нею, я подумав тоді, що її світ обмежений берегами калюжі. Для неї в тій ямці води було все — Швейцарія, Німеччина, Франція, Африка і Йокогама. Вона мирно пірнала на дно й виринала знов на поверхню — в цілковитій гармонії з тихим вечором.

Поспавши кілька годин, я почав збиратись у дорогу. Я був цілком упевнений, що зі мною нічого не трапиться. Та минуло якихось десять хвилин, як передо мною наче з-під землі виріс митний чиновник.

— Стій! Ні з місця! Ви що тут робите?

Він, певно, вже давно підстерігав у темряві порушників кордону. Моєму поясненню: мовляв, ніяких лихих намірів я не маю, а тільки вийшов на прогулянку — він не повірив.

— Ви зможете про все це розповісти у митниці, — сказав він і, знявши зброю з запобіжника, звелів мені йти вперед себе, назад до найближчого населеного пункту.

Я йшов приголомшений, майже очманілий, і тільки один малесенький куточок мого мозку напружено думав: як мені втекти? Та на це годі було й сподіватись — митний чиновник добре знав свою службу. Він ішов за мною, точно дотримуючись правильної дистанції: я не міг ні напасти на нього зненацька, ні віддалитись від нього на зайвих п'ять метрів без того, щоб він негайно не відкрив по мені вогонь.

У митниці він одчинив невеличку кімнатку.

— Заходьте сюди. Тут почекаєте.

— А це довго?

— Поки вас допитають.

— А ви не можете цього зробити зараз? Я ж нічого не вчинив такого, щоб мене саджати під арешт.

— Тоді вам нічого й турбуватись.

— А я і не турбуюсь, — відповів я, знімаючи з себе рюкзак. — То, може, почнемо?

— Почнемо тоді, коли будемо готові до цього, — сказав чиновник, показуючи на диво здорові, білі зуби. І на вигляд і своїм поводженням він скидався на єгеря. — Завтра вранці прийде компетентний у цьому ділі чиновник. Ось тут у кріслі ви можете поспати. Лишилось якихось кілька годин. Хайль Гітлер!

Я оглядівся по кімнаті. Вікно було заґратоване; двері міцні й замикалися ззовні. Втекти я не міг. До того ж десь поряд було чути людські голоси. Довелося сидіти й чекати. Майбутнє нічого втішного мені не обіцяло. Нарешті небо посіріло, потім поступово стало блакитне, а далі зовсім ясне. Знову почулися голосні запахло кавою. Двері розчинились. Я удав, ніби тільки-но прокинувсь, і смачно позіхнув. Зайшов митний чиновник; він був червоний, опасистий і на вигляд сердечніший за того єгеря.

— Нарешті! — вигукнув я. — Страшенно незручно тут спати.

— З якими намірами ви йшли до кордону? — запитав він, одкриваючи мій рюкзак. — Хотіли дременути? Чи займаєтесь контрабандою?

— Поношені штани для контрабанди не годяться, — відповів я. — І старі сорочки теж.

— Прекрасно. Чого ж тоді вас понесло туди серед ночі?

Він одсунув мій рюкзак убік. Я раптом згадав про гроші, що лежали у мене в кишені. Якщо він знайде їх, я пропав. Може, дасть. Бог, обшук на тому й скінчиться?

— Хотів помилуватись Рейном уночі, — сказав я, посміхаючись. — Я турист. І трохи романтик.

— Звідки ви прийшли?

Я назвав пансіон і містечко, з якого прийшов.

— Сьогодні вранці я хотів повернутись туди, — пояснив я. — Там лишилися мої чемодани. І за кімнату я заплатив у пансіоні за тиждень наперед. Як бачите, нічого схожого на контрабанду немає.

— Ну-ну, — відповів чиновник. — Все це ми ще перевіримо. Через годину я зайду за вами. Підемо туди разом. Подивимось, що у вас у чемоданах.

Йти довелося далеченько. І товстун той виявився пильний, як вівчарка. Він вів свій велосипед і безперервно курив. Нарешті ми прийшли.

— Так ось же він! — гукнув чийсь голос із вікна пансіону.

Ще мить — і переді мною стояла хазяйка. Від хвилювання вона розчервонілась як печений рак.

— Боже мій, а ми вже думали, з вами щось скоїлось! Де ж це ви пропадали всю ніч?

Побачивши вранці мою нерозібрану постіль, хазяйка подумала, що мене вже, мабуть, убито. В тих краях нібито вештався підозрілий суб'єкт, на совісті якого було кілька грабіжницьких нападів. Тому хазяйка й викликала поліцію.

Слідом за хазяйкою з будинку вийшов поліцай. Він теж був схожий на єгеря.

— Я заблудився, — якомога спокійніше пояснив я. — А потім настала така чудова ніч. Вперше після дитячих років я знову заночував на лоні природи. Це було прекрасно! Шкода тільки, що я завдав вам стільки клопоту. На жаль, я ненароком підійшов надто близько до кордону. Прошу вас, скажіть митному чиновнику, що я у вас живу.

Хазяйка підтвердила мої слова.

Митного чиновника таке пояснення задовольнило; але поліцай почав допитуватись далі, нотуючи мої відповіді.

— Звідки ви прийшли? — спитав він. — Від кордону? У вас є документи? Хто ви такий?

На мить мені перехопило подих. Адже гроші, які дала мені Гелен, лежали у мене в нагрудній кишені; якщо він дізнається про це, виникне підозра, ніби я збирався переправити їх до Швейцарії, і мене негайно заарештують. А що буде потім —-і подумати страшно.

Я назвав своє прізвище, але паспорта не показав; німцям та австрійцям у себе вдома не обов'язково носити його при собі.

— А хто нам доведе, що ви не той самий розбійник, якого ми шукаємо? — запитав схожий на єгеря поліцай.

Я засміявся.

— Тут нема чого сміятись, — роздратовано заявив він і разом з митним чиновником почав оглядати мої чемодани.

Я удав, ніби сприймаю все це як жарт; але ніяк не міг придумати, чим виправдати наявність великої суми грошей, якщо-вони здумають обшукати й мої кишені. Зрештою вирішив сказати, ніби збираюсь купити собі дачу в тих краях.

На мій подив, у вузенькому боковому відділенні мого другого чемодана чиновник знайшов якогось листа. То був чемодан, що я взяв з Оснабрюку, — Гелен сама спакувала його й винесла до автомашини. Поліцай відкрив конверт і почав читати. Я з напруженням дивився на нього; я нічого не знав про того листа і сподівався, що то, може, якась стара, забута і незначна писулька.

Поліцай щось муркнув собі під ніс і поглянув на мене.

— Ваше прізвище Шварц?

Я кивнув.

— Чому ж ви зразу цього не сказали? — спитав він.

— Я вам сказав про це, — відповів я, водночас намагаючись з протилежного боку розібрати, що надруковано в заголовку листа.

— Це правда, він так і назвався, — підтвердив митний чиновник.

— Отже, цей лист стосується вас? — запитав поліцай.

Я простягнув руку. Поліцай завагався на мить, потім віддав мені листа. Тепер я побачив "шапку" листа: то була адреса оснабрюкського відділення націонал-соціалістської партії. Не поспішаючи, я прочитав, що певна установа в Оснабрюку просить всіляко сприяти члену партії Йозефу Шварцу у виконанні важливого таємного завдання, покладеного на нього в цій подорожі. Листа підписано рукою Гелен: Ґеорґ Оргенс, оберштурмбанфюрер.

Я тримав листа в руці.

— Це вірно? — спитав поліцай, уже з більшою повагою, ніж досі.

Тоді я вийняв паспорт, підніс йому до очей і, вказавши на прізвище, знову поклав до кишені.

— Державна таємниця, — пояснив я.

— Тому ви так і повелися?

— Саме тому, — серйозно відповів я і сховав листа. — Гадаю, цього для вас досить?

— Безумовно. — Поліцай примружив око. — Розумію. Нагляд за кордоном.

Я застережно підняв палець.

— Але прошу: жодного слова про це. Сувора таємниця. Тому я так неохоче говорив з вами. І все ж таки ви докопались. Ви член партії?

— Само собою… — заявив поліцай.

Я тільки тут помітив, що він рудий, і поплескав його по вологому від поту плечі.

— Молодець! Ось вам на склянку вина після ваших трудів.

Шварц меланхолійно посміхнувся.

— Дивно, що часом так легко вдається пошити в дурні людей, для яких недовіра є основною рисою їхньої професії. Вам це теж знайоме?

— Тільки не без документів, — сказав я. — Але ж якою мудрою виявилась ваша дружина! Передбачила, що вам знадобиться той лист.

— Гелен, певно, думала, що я не візьму його, якщо вона запропонує мені. З етичних міркувань або ж тому, що він міг би здатись мені небезпечним. Передусім з цієї причини. А втім, я взяв би його.

Досі я слухав Шварца з дедалі більшим інтересом, а тепер почав озиратись навколо. Англійський і німецький дипломати були вже на танцювальній площадці. Вони танцювали фокстрот, і англієць виявився кращим танцюристом. Німець потребував більшої площадки; він танцював з якоюсь лютою агресивністю, штовхаючи поперед себе партнершу, наче важку гармату. На мить мені здалося, ніби то ожили

фігури на шаховій дошці. Обидва королі — німецький і англійський — часом присувались загрозливо близько один до одного; але англієць кожного разу поступався.

— Що ж ви зробили потім? — спитав я Шварца.

— Пішов до своєї кімнати, — відповів він. — Я був виснажений, хотів заспокоїтись і обдумати своє становище. Гелен врятувала мене у такий непередбачений спосіб, що я сприйняв його як Deus ex machine — як театральний трюк, завдяки якому після всіх жахів приходить щасливий кінець. Але я мусив зникнути, перш ніж поліцай опам'ятається. Тому я вирішив довіритись своєму щастю, поки воно не зрадило мене. Розпитав про найближчий швидкий поїзд до Швейцарії. Він відходив через годину. Я попередив хазяйку, що поїду на день до Цюриха і беру з собою лише один чемодан, а другий лишаю їй на схов, поки повернуся. Потім пішов на станцію. Вам знайоме оте зречення обережності, яка довгі роки була вашим супутником?

— Так, — мовив я. — Тільки при тому нерідко й помиляються. Людина гадає, ніби доля має повернути їй усе втрачене. Але доля нічого не повертає.

— Це безсумнівно, — погодився Шварц. — Але іноді люди, втративши віру в усі попередні прийоми, пробують якийсь новий. Гелен хотіла, щоб я разом з нею поїхав через кордон. Я нё зробив цього, і був би загинув, коли б її розсудливість не врятувала мене; тому тепер я вже вірив, що цього разу повинен прийняти її пораду і зробити так, як вона хотіла.

— Ви так і зробили? — зацікавився я.

Шварц кивнув.

— Я купив собі квиток у вагон першого класу: розкіш завжди викликає довіру. І тільки коли вже поїзд рушив, я згадав про гроші, які

носив при собі. Я не міг сховати їх десь у купе; там я був не один. Крім мене, сидів ще один чоловік, дуже блідий і стривожений. Я подався до туалетних, але обидві виявились зайняті; а тут поїзд уже підходить до прикордонної станції. Інстинктивно я кинувся до вагон-ресторану. Сів за столик і замовив пляшку дорогого вина та обід.

— У пана є багаж? — запитав мене кельнер.

— Так. У вагоні першого класу, тут поряд.

— То, може, пан бажає спершу покінчити з митними формальностями? Я можу потримати для вас це місце.

— О, це ще триватиме довго. Будь ласка, принесіть мені поїсти. Я дуже зголоднів. І хотів би розплатитись наперед, щоб ви потім не подумали, ніби я тікаю.

Моя надія непоміченим пересидіти в ресторані не справдилась. Тільки-но кельнер поставив мені на стіл вино і суп, як зайшли двоє в мундирах. Ще до їх появи я свої гроші засунув під повсть, яка лежала під скатертиною, а того листа поклав у паспорт.

— Паспорт, — сухо сказав перший чиновник.

Я подав йому паспорт.

— А багажу немає? — спитав чиновник, перш ніж розкрити паспорт.

— Тільки один чемодан, — відповів я. — В сусідньому вагоні першого класу.

— Ви повинні відкрити його, — озвався другий чиновник.

Я встав з-за столу.

— Затримайте для мене це місце, — звернувся я до офіціанта.

— Обов'язково! Адже пан заплатив наперед.

Перший чиновник поглянув на мене.

— Ви заплатили наперед?

— Так. Інакше я не міг би пообідати. За кордоном треба платити іноземною валютою. А в мене її немає.

Чиновник розсміявся.

— Непогана ідея! — сказав він. — Дивно, що це мало кому спадає на думку. Ідіть у своє купе. Мені ще треба перевірити цей вагон.

— А мій паспорт?

— Не турбуйтесь, Ми знайдемо вас.

Я пішов у свій вагон. Мій супутник сидів, як на мурашнику. Обливаючись потом, він мокрою хусткою витирав руки й обличчя. Я подивився на вокзал і розчинив вікно. Якщо мене затримають, вискакувати з вагона не мало ніякого сенсу — однак не втечеш; але відчинене вікно все ж трохи заспокоїло мене.

Другий чиновник несподівано з'явився у дверях.

— Ваш багаж!

Я зняв з полиці чемодан і відкрив його. Чиновник поглянув на мої речі, потім почав оглядати чемодани мого сусіди.

— Все в порядку, — мовив він, приклавши руку до кашкета.

— Мій паспорт, — нагадав я.

— Він у мого колеги.

За хвилину ввійшов його колега. Вже не той, що взяв у мене паспорт, а сухорлявий нацист у мундирі, в окулярах і в чоботях з високими халявами.

Шварц посміхнувся.

— Як все-таки німці люблять чоботи! — промовив він.

— Вони ніяк не можуть обійтися без чобіт, —-докинув я. — їм так часто доводиться брести в нечистотах...

Шварц випив свою чарку вина. Всю ніч він пив дуже мало. Я поглянув на годинник: було вже пів на четверту. Шварц помітив мій погляд.

— Вам недовго лишилося слухати, — мовив він. — У вас вистачить часу і на пароплав, і на все інше. Дні, про які я маю зараз розповісти, були днями щастя. А про щастя багато не розповідають.

— Ну, і чим усе скінчилось? — поцікавився я.

— Нацист уже прочитав листа Гелен. Він повернув мені паспорт і спитав, чи є у мене знайомі в Швейцарії. Я кивнув.

— Хто?

— Пани Аммер і Ротенберг.

То були прізвища двох нацистів, які працювали у Швейцарії. Їх знали й ненавиділи всі емігранти, що жили у Швейцарії.

— А крім них, є ще хто-небудь?

— Ну, звичайно, наші люди в Берні. Я гадаю, нема потреби називати їх усіх.

Нацист салютнув мені:

— Бажаю успіхів! Хайль Гітлер!

Моєму попутнику, однак, не пощастило.

Його змусили показати всі документи й піддали перехресному допиту. Він потів і заїкався. Я не міг витримати тієї сцени і запитав:

— Мені можна повернутися до вагон-ресторану?

— Безумовно! — відповів нацист. — Приємного апетиту!

Коли я зайшов у вагон-ресторан, там уже було повно людей. Мій стіл окупувала ціла зграя американців.

— А як же моє місце? — спитав я у кельнера.

Той знизав плечима.

— Я не міг тримати його вільним. Що поробиш з цими американцями? Вони зовсім не розуміють по-німецьки і сідають, куди їм заманеться! Сідайте он туди. Хіба це не однаково, яке місце? Я вже й ваше вино переніс туди.

Я не знав, що робити. Якась весела сімейка захопила всі чотири місця біля мого столу. Там, де лежали гроші, сиділа гарненька дівчина років шістнадцяти з фотоапаратом. Я міг би спробувати відвоювати своє місце, але це привернуло б зайву увагу. А ми ще були на німецькій землі.

Поки я так стояв у нерішучості, кельнер сказав:

— А чому б панові не сісти поки що тут, а потім, коли той стіл звільниться, не перейти на своє місце? Американці їдять швидко — проковтнули сендвічі та апельсиновий сік, і готові. А тоді я можу подати панові справжній обід.

— Гаразд.

Я сів так, щоб можна було спостерігати за своїми грішми. Дивні метаморфози відбуваються з нами: кілька хвилин тому я ладен був позбутися всіх грошей, аби лише проскочити, — а тепер сидів і думав, що треба якось забрати їх у Швейцарії, навіть коли б довелося атакувати американську сімейку. Невдовзі я побачив у вікно, як повели того маленького пітного чоловічка, і відчув глибоке підсвідоме задоволення від того, що повели не мене, а водночас і лицемірну жалість, яка є ніщо інше, як спроба підкупити долю дешевим співчуттям. Я здавався собі огидною потворою, а проте не міг і не хотів стати кращим. Спершу я думав тільки про порятунок, а тепер уже хотів повернути і свої гроші. То були не просто гроші — в них була безпека, Гелен, кілька місяців нашого майбутнього… та водночас то були і просто гроші, в них були мої шкурні інтереси, моє егоїстичне щастя. Ми вже не можемо переробити в собі цієї риси…

— Пане Шварц, — перебив я його, — а як ви повернули свої гроші?

— Ви праві, — спохватився він. — Адже я ще не скінчив цієї безглуздої історії… Швейцарські митні чиновники ввійшли до вагон-ресторану, а в американської родини була не тільки ручна поклажа, а й чемодани в багажному вагоні. Їм довелося вийти. Діти пішли за дорослими. Вони вже пообідали, їхній стіл прибрали. Я перейшов на своє колишнє місце, поклав руку на скатерку й намацав невеличкий горбочок.

— Уже відбули митні формальності? — звернувся до мене кельнер, ставлячи на стіл мою пляшку з вином.

— Звичайно, — відповів я. — Принесіть мені ростбіф. Ми вже у Швейцарії?

— Ще ні, — пояснив він. — От як рушимо, тоді вже будемо у Швейцарії.

Він пішов, а я з нетерпінням чекав, коли нарешті рушить поїзд. Мене раптом охопило те шалене нетерпіння, яке, певно, знайоме і вам. Я дивився у вікно на перон; там якийсь карлик у смокінгу й надто коротких штанцях намагався будь-що розпродати гумпольдкірхське вино,шоколад та ще якусь поживу, що лежала у нікельованому візочку. Потім я побачив чоловіка з мого купе. Він уже був сам і мчав до поїзда.

— А ви добре п'єте, — почувся поряд голос кельнера.

— Що?

— Я хотів сказати, пан п'ють вино так, ніби хочуть загасити пожежу.

Я поглянув на пляшку. Вона була майже порожня. Я навіть не помітив, як випив усе вино. В ту мить під вагон-рестораном загриміли

колеса. Пляшка похитнулась і впала. Я підхопив її на льоту. Поїзд набирав швидкість.

— Принесіть мені ще одну, — сказав я. Кельнер зник.

Я вийняв гроші з-під скатерки і сховав до кишені. Невдовзі повернулись американці. Вони сіли до того столу, де я сидів раніше, і замовили каву. Дівчина заходилась фотографувати новий краєвид. Я цілком схвалював її вчинок — то був найкращий у світі краєвид. Підійшов кельнер з пляшкою вина.

— Ось тепер ми у Швейцарії.

Я заплатив за вино і щедро дав йому на чай.

— Візьміть собі вино, — мовив я. — Воно мені вже не потрібне. Я хотів був відсвяткувати одну подію, але тепер помітив, що й першої пляшки було забагато.

— Ви просто випили на голодний шлунок, пане, — пояснив він.

— В тім-то й річ. — Я підвівся.

— У пана, мабуть, день народження? — поцікавився кельнер.

— Ювілей, — відповів я. — Золотий ювілей.

Мій сусід по купе кілька хвилин сидів мовчки; він уже не обливався потом, але було видно, що в нього й досі і сорочка мокра, і піджак. Трохи згодом він спитав:

— Ми вже у Швейцарії?

— Так, — відповів я.

Він знову замовк, дивлячись у вікно. Ми проїздили станцію зі швейцарською назвою. Начальник станції, швейцарець, поїхав рукою, трохи далі на пероні, там, де перекладали багаж, розмовляли два швейцарські поліцаї. В Кіоску можна було купити швейцарський шоколад і швейцарські ковбаски. Мій сусіда перехилився у вікно, щоб купити швейцарську газету.

— Це вже Швейцарія? — спитав він хлопця.

— А що ж іще? Десять рапенів.

— Що?

— Десять рапенів! Десять сантимів! За газету!

Чоловічок заплатив так, наче йому дістався найбільший виграш по лотереї. Зміна грошей, очевидно, остаточно переконала його.. А мені він не повірив. Він розгорнув газету, побіжно проглянув її і знову поклав на столик. Якийсь час я не чув, що він говорить: мене всього заполонило відчуття свободи. Тільки побачивши, що сусід ворушить губами, я почув його слова.

— Нарешті вибрався, — сказав він, витріщившись на мене. — З вашої триклятої країни, пане нацист! З країни, яку ви обернули на казарму і концтабір, свині прокляті! Нарешті я в Швейцарії, у вільній країні, де ви вже не можете командувати! Нарешті можна відкрити рота, не боячись, що ви пнете чоботом у зуби! Що ви зробили з Німеччини, ви — грабіжники і вбивці, кати нещасні!

В куточках уст у нього з'явились маленькі пухирці піни. Він дивився на мене, як бридлива жінка дивиться на жабу. Він вважав мене за нациста, і після всього, що почув про мене, мав на те право.

Я слухав його з незвичайним спокоєм врятованої людини.

— Ви — сміліва людина, — відповів я йому. — Я принаймні на двадцять фунтів важчий за вас і сантиметрів на п'ятнадцять вищий. А втім, вилийте свою душу. Від цього вам полегшає.

— Глумитесь? — гукнув він, шаленіючи ще більше. — Ви ще глузуєте з мене? Але я вже вийшов з-під вашої влади! Назавжди вийшов! Що ви зробили з моїми батьком та матір'ю? Що вам заподіяв мій старий батько? А тепер?! Тепер ви ще хочете підпалити весь світ!

— Ви гадаєте, що буде війна? — спитав я.

— Глузуйте, глузуйте! Немовби самі не знаєте! А що вам ще лишається робити з вашою "тисячолітньою імперією" та з шаленою гонкою озброєння? Ви професійні вбивці і бандити! Якщо ви не затієте війни, ваш уявний добробут лусне, як мильна бульбашка, і ви — разом з ним!

— Я теж такої думки, — відповів я, підставляючи своє обличчя під теплі промені пообіднього сонця, яке ніби пестило мене. — Але що буде, коли Німеччина виграє війну?

Чоловік у вологому костюмі вирячився на мене і проковтнув слину.

— Якщо ви виграєте... тоді вже й Бога немає на світі, — насилу вимовив він після паузи.

— Я теж такої думки, — сказав я і підвівся.

— Не чіпайте мене, — прошипів він.:— Вас арештують! Я потягну за ручку стоп-крана й зупиню поїзд! Я викажу вас! Вас так чи інакше треба виказати, ви — шпигун! Я чув, про що ви там балакали!

"Цього мені ще бракувало", — подумав я.

— Швейцарія — вільна країна, — відповів я уголос. — Тут не хапають людей на підставі доносу. А ви, здається, пройшли добру науку там, у Німеччині...

Я взяв свій чемодан і пішов пошукати місця десь в іншому купе. Доводити щось тому істеричному чоловікові я не хотів; але мені не хотілося й сидіти з ним. Ненависть роз'їдає душу, як кислота, байдуже — ненавидиш ти сам чи тебе ненавидять. Досвід мандрівного життя навчив мене й цього.

9

Так я прибув у Цюрих.

Музика в ресторані на мить стихла. З танцювальної площадки долинали збуджені голоси. Потім нараз оркестр гримнув ще дужче, і якась жінка в сукні канаркового кольору та з низкою фальшивих діамантів у зачісці почала співати. І тут сталося неминуче: танцюючи, представник німецької сторони зіткнувся з представником англійської. Кожен з них обвинувачував другого в навмисних діях. Розпорядник і два офіціанти взяли на себе роль Ліги Націй, намагаючись заспокоїти дипломатів, але їх не чули.

Оркестр виявився розумнішим: зненацька змінив ритм. Замість фокстрота він заграв танго, і дипломати мусили або лишитись посеред площадки людям на посміх, або ж танцювати далі. Але німець, як видно, не вмів танцювати танго, тоді як англієць тупцював на місці в такт музики. А що невдовзі інші пари почали штовхати їх обох, то їм не було чого й закидати один одному. Обмінявшись гнівними поглядами, вони попрямували до своїх столиків.

— Треба б на дуель… — презирливо мовив Шварц. — Чому ті лицарі не викликають один одного на дуель?

— Отже, ви прибули в Цюрих… — нагадав я.

Шварц ледве помітно посміхнувся.

— Може, підемо звідси?

— Куди?

— Тут, певно, є звичайні пивнички, відкриті цілу ніч. Ця мені нагадує могилу, в якій танцюють і грають у війну.

Він розплатився й спитав у офіціанта адресу якогось шинку. Офіціант вирвав з блокнота аркуш паперу, написав на ньому адресу і пояснив, як туди йти.

За порогом нас огорнула чудова ніч. Ще світили зорі, але на обрії море і ранок уже лежали в блакитних обіймах. Небо здавалося глибшим, а запах солі і квітів сильнішим, ніж увечері. Все обіцяло ясний день. Удень Лісабон таїть у собі щось наївно-театральне, він зачаровує і полонить, а вночі це місто-казка, яке з усіма своїми вогнями спускається терасами до моря, наче святково прибрана жінка схиляється над своїм смаглявим коханцем.

Якийсь час ми стояли мовчки.

— Отаким колись уявлялось нам життя, правда? — за хвилину озвався Шварц із сумом у голосі. — Тисячі вогнів, а вулиці ведуть у нескінченну даль…

Я не відповів. Для мене життям було судно, що стояло на Тахо, і воно мало відплисти не в нескінченну даль, а до Америки. Пригод з мене було вже досить: попереднє життя закидало нас ними, як гнилими яйцями. Найнеймовірнішою пригодою був чинний паспорт, віза та квиток на пароплав. Ці буденні речі стали для нас, мандрівників мимоволі, недосяжною мрією, а пригоди — мукою.

— Цюрих видався мені таким, як оце місто вам сьогодні вночі, — вів далі Шварц. — Там почалося те, що, як мені здавалось, я вже втратив назавжди. Ви знаєте, що час — це ріденька настойка смерті, яка поступово завдає нам шкоди, немов отрута повільної дії. На початку цей еліксир оживляє і навіть вселяє віру в наше безсмертя, та коли він крапля за краплею, день за днем стає міцнішим, то зрештою перетворюється на кислоту, що робить нашу кров дедалі каламутнішою, отруює її. Навіть коли ми намагаємось у ті роки, які нам іще лишились, викупити, повернути молодість, нічого з того не виходить, кислота часу вже змінила нас, і хімічна сполука вийде інша, хіба що станеться якесь чудо. І те чудо сталось.

Він зупинився, задивившись на місто, що мерехтіло численними вогнями.

— Мені б хотілося, щоб ця ніч лишилась у моїй пам'яті як найщасливіша ніч за все моє життя, — прошепотів він. — Але вона найжахливіша: Ви не вірите, що пам'ять може зробити таку метаморфозу? Вона повинна це зробити! Пережите чудо ніколи не здається повним, поки пам'ять не зробить його таким, — і коли щастя вмерло, воно вже не може змінитись і вилитись у розчарування. Щастя лишається повним. І от коли тепер мені вдасться викликати його в пам'яті — чи ж не лишиться воно назавжди таким, яким я його бачив? Чи не буде щастя жити, поки живий я сам?

Коли Шварц стояв отак на вуличних сходах в імлі могутнього припливу світанку — нужденна, забута постать ночі, — він скидався на сновиду, і мені раптом стало його страшенно жаль.

— Це правда, — поступливо сказав я. — Справді, як можемо ми знати, чи щасливі ми і в якій мірі, поки не дізнаємось, що лишиться від того щастя?

— Особливо коли ми ні на мить не забуваємо, що затримати щастя неможливо, і тому навіть не намагаємось цього зробити, — пошепки додав Шварц. — А якщо ми не схопимо його своїми грубими руками — чи не лишиться воно тоді, несполохане, в глибині наших очей? І чи не житиме воно там і далі, аж поки живі будуть очі?

Він усе ще дивився вниз на місто — туди, де у нього в кімнаті стояла ялинова труна і де дрімав на якорях пароплав. Якусь мить здавалось, ніби його обличчя розпалось у смертному тліні на шматки — так воно було спотворене виразом смертельного болю. Потім воно знову почало оживати, ворухнулось, рот уже не здавався темним проваллям, а очі — чорними камінцями.

Ми пішли далі вниз, у напрямі гавані.

— Мій пане, — озвався Шварц трохи згодом. — Хто ми такі? Хто ви, хто я, хто всі інші і хто ті, кого вже немає на світі? Хто реальний — відображення в дзеркалі чи той, що стоїть перед ним? Той, хто живе, чи пам'ять про померлого, його безболісний образ? Може, ми тепер злилися докупи — небіжчиця і я, — може, тільки тепер вона цілком моя, у цій безутішній алхімії, відкликаючись лише тоді, коли я хочу і як я хочу, з'являючись тільки в слабкій уяві мого мозку. А може, я не лише втратив її один раз, але втрачаю щосекунди і тепер у своїй поступово згасаючій пам'яті? Я повинен затримати її, ви розумієте мене?! — Він схопився рукою за чоло.

Ми вийшли на вулицю, яка довгими каскадами сходів спадала з пагорба вниз. Певно, минулого дня там відбувалося якесь свято. Між будинками на металевих жердинах висіли гірлянди уже зів'ялих квітів, від яких віяло цвинтарним духом, а на простягнутих шнурах — низки

електроламп, поміж якими були великі ліхтарі у формі тюльпанів. Над усім тим, на відстані метрів двадцяти одна від одної, височіли п'ятикутні зорі, змонтовані з маленьких електричних лампочок. Очевидно, ілюмінація була влаштована з приводу якоїсь маніфестації або одного з багатьох релігійних свят. Тепер, на світанку, вона здавалась голою й нікому не потрібного, і тільки в одному місці, нижче по вулиці, як видно, щось було несправне в електропроводці — там ще горіла одна зірка незвичайно різким, блідим світлом, як звичайно горять лампи раннім вечором і вранці.

— Оце і є те місце, що ми шукаємо, — мовив Шварц, відчинивши двері до якогось шинку, де ще горіло світло. Нам назустріч вийшов міцний, засмаглий чоловік. Він жестом запросив нас до столу. В низькому приміщенні стояло дві-три бочки, а за одним зі столів сиділи чоловік і жінка. Крім холодної смаженої риби, хазяїн нічого нам подати не міг.

— Ви знаєте Цюрих? — спитав мене Шварц.

— Знаю. В Швейцарії поліція хапала мене чотири рази. Тюрми там хороші. Значно кращі, ніж у Франції. Особливо взимку. На жаль, саме коли вам хочеться спокою, там тримають щонайбільше два тижні. Потім виганяють до дідька, і. кордебалет на кордоні починається знову.

— Моє рішення відкрито перейти кордон від чогось звільнило мене, — сказав Шварц. — Я раптом перестав боятись. У мене вже не завмирало серце при виді поліцая. Я ще відчував шок, але значно слабіший — саме такий, що після нього я в наступну мить ще більше усвідомлював свою свободу. Розумієте?

Я кивнув.

— Підвищене відчування життя в момент небезпеки. Чудово, поки небезпека тільки на горизонті.

— Ви так гадаєте? — Шварц якось дивно поглянув на мене. — Воно триває значно довше. До того моменту, який ми називаємо смертю, і ще далі. Де ж тоді втрата, якщо можна затримати відчуття? Хіба міста вже нема після того, як ви залишите його? І хіба воно не існує в нас після того, як його зруйнували? Хто ж знає, що означає вмерти? А може, життя — це тільки промінь світла, який осяває наші обличчя одне за одним? А чи не маємо ми обличчя ще до свого народження, якогось праобличчя, що повинно лишитись і після, того, як зникнуть інші, тимчасові?

Під нашими стільцями терлася кішка. Я кинув їй шматочок риби. Вона підняла хвіст і одвернулась.

— Ви зустрілися в Цюриху з дружиною? — спитав я.

—: Я знайшов її в готелі. Від усього, що вона пережила, — гніт режиму, нескінченне чекання, стратегія болю й образи — не лишилось і сліду. Я знайшов жінку, якої не знав і яку любив.

Шварц поглянув на мене, і на його обличчя знову на мить упала своєрідна тінь розпачу.

— Так усе і лишилось. Саме Гелен зуміла затримати щастя. А я не міг, особливо Наприкінці. Але ж досить було і того, що могла вона, в цьому вся суть — хіба ж не так? А я повинен тільки тепер це змогти.

Саме тому я й розповідаю вам, пане, про це! Саме тому!

— Ви лишилися жити в Цюриху? — спитав я.

— Ми жили там тиждень, — знову пожвавішавши, сказав Шварц. —‘ Ми жили в тому місті і в тій єдиній європейській країні, де ще не здавалось, ніби захитався світ. На кілька місяців ми мали гроші, до того

ж Гелен захопила з собою свої коштовності, які ми могли продати. Крім того, у Франції ще були малюнки, що належали покійному Шварцу.

Незабутнє літо 1939 року. Здавалося, Бог ще раз хотів показати світові, що таке мир і що світ має втратити. Дні були сповнені красою літа, а далі стали просто казкові, нереальні, коли ми потім покинули Цюрих і подались на південь Швейцарії, до Лаго Маджоре.

Слідом за Гелен летіли листи й телефонні дзвінки від її родини. Виїжджаючи, вона їм нічого не сказала, крім того, що їде, мовляв, до свого лікаря в Цюрих. Завдяки чудовій системі зв'язку в Швейцарії родині Гелен легко було знайти її адресу. На неї посипалися запитання й докори. Вона ще могла повернутись. Ми мали прийняти остаточне рішення.

Ми жили в одному готелі, але не вкупі. Ми були одружені, але наші паспорти були виписані на різні прізвища, а що документи завжди беруть гору, ми не могли по-справжньому жити разом. То було химерне становище, але воно посилювало враження, ніби для нас стрілка годинника повернулась назад. За одним законом ми були подружжям, а за другим — ні.

Довга розлука, нове оточення й передусім Гелен, яка так змінилась після виїзду з Німеччини, — все це створило атмосферу туманної нереальності і водночас блискучої і незалежної дійсності, над якою ще пропливає останній ріденький туман забутого сновидіння. Я тоді ще не знав, звідки це прийшло, і сприймав усе як несподіваний подарунок, так, ніби мені дозволили прожити ще раз Шматочок гіркого життя й наповнити його повнокровним змістом. З безпаспортного крота, який досі проривав собі шлях попід кордонами, я став пташкою, для якої кордони не існують.

Одного ранку, зайшовши за Гелен, я застав у неї гостя, якого Гелен відрекомендувала як пана Краузе, співробітника німецького

консульства. Тільки-но я переступив поріг, як вона звернулась до мене по-французькому й назвала мсьє Ленуар. Краузе, видно, трохи недочув і поганою французькою мовою спитав, чи не син я славетного художника.

Гелен засміялась.

— Пан Ленуар із Женеви, — пояснила вона. — Але він говорить і по-німецьки. З Ренуаром його ріднить лише захоплення цим великим художником.

— Ви любите картини імпресіоністів? — запитав Краузе.

— О, у нього самого є колекція картин, — докинула Гелен.

— Так, у мене є кілька малюнків, — відповів я. Назвати спадщину покійного Шварца колекцією картин здавалось мені новою безглуздою витівкою Гелен. Та оскільки одна з таких її витівок врятувала мене від концтабору, я вирішив грати призначену мені роль.

— Ви знайомі з колекцією Оскара Рейнгарта у Вінтертурі? — люб'язно спитав мене Краузе.

Я кивнув.

— У Рейнгарта є картина Ван Гога, за яку я віддав би місяць свого життя, — промовив я.

— Який місяць? — втрутилась Гелен.

— Яка картина? — поцікавився Краузе.

— Сад у притулку для божевільних.

Краузе посміхнувся.

— Прекрасна картина!

Він повів розмову про інші картини, потім перейшов до Лувру, і я, дякуючи своїй виучці у покійного Шварца, міг підтримувати бесіду. Нарешті я збагнув і тактику Гелен: вона не хотіла, щоб мене розпізнали як її чоловіка й емігранта. Німецькі консульства не гребували доносами в іноземну поліцію. Я помітив, що пан Краузе намагається вивідати, які в мене стосунки з Гелен. Гелен збагнула це, перш ніж йому трапилась нагода спитати, і зразу ж приписала мені якусь дружину — Люсьєну — і двох діток, з яких старша донька нібито чудово грає на роялі.

Очі Краузе перебігали від одного з нас до другого. Він скористався з нашої бесіди, щоб душевно запропонувати ще одну зустріч. Чи не піти б нам усім разом на ленч у рибний ресторан на березі озера? Мовляв, так рідко вдається зустріти людей, які по-справжньому розуміються на картинах.

Я так само душевно дав згоду — коли знову приїду в Швейцарію… Це, мовляв, буде через місяць або півтора. Краузе здивувався. Він гадав, що я проживаю в Женеві. Я пояснив, що я женевець, але живу в Бельфорі. Бельфор на території Франції, і йому не так легко дістати там довідку. На прощання він не міг утриматись від останього запитання свого допиту: де ми зустрілися з Гелен? Адже, мовляв, рідко трапляються такі симпатичні люди.

Гелен зиркнула на мене.

— У лікаря, пане Краузе. Хворі люди часто бувають симпатичніші, ніж… — вона єхидно посміхнулась до нього, — ніж здоров'яки, у яких навіть у мозку ростуть м'язи, замість нервів.

Краузе відповів на ту шпильку посмішкою авгура.

— Розумію, милостива пані.

— А Ренуар ще не потрапив у вас до звироднілого мистецтва? — спитав я, щоб не відстати від Гелен. — Ван Гог — то вже напевно.

— Не для нас, знавців, — відповів Краузе й прослизнув у двері.

— Чого він хотів від тебе? — запитав я Гелен.

— Шпигує. Я хотіла попередити тебе, щоб не заходив, але ти вже вийшов зі свого номера. Мій братик прислав його сюди. Як я ненавиджу все це!

Гестапо простягло свою зловісну руку й через кордон, щоб нагадати нам, що ми не зовсім утікли від нього. Краузе радив Гелен при нагоді зайти до консульства. Нічого, мовляв, незвичайного не трапилось, — але ж на паспорт слід поставити новий штемпель. Свого роду дозвіл на виїзд. А цього чомусь не зробили.

— Він сказав, ніби є така нова вказівка, — пояснила Гелен.

— Він бреше, — заперечив я. — Якби існував такий порядок, я знав би про це. Емігранти завжди довідуються про такі речі перші. Якщо ти підеш, вони можуть відібрати у тебе паспорт.

— І тоді я стану таким емігрантом, як і ти?

— Так. Якщо не повернешся назад.

— Я лишаюсь, — мовила вона. — До консульства не піду і назад не повернусь.

Досі ми про це не говорили ніколи. То було її остаточне рішення. Я нічого не відповів. Лише поглянув на неї; подивився на небо, на дерева в саду й на вузеньку блискучу смужку озера за нею. На фоні яскравого світла її обличчя здавалось темним.

— Ти не відповідаєш за це, — нетерпеливо сказала Гелен. — Ти не переконував мене. Навіть коли б тебе не було тут, я б усе одно не повернулась назад. Тобі цього досить?

— Так, — сказав я, спантеличений і трохи присоромлений. — Але я думаю зовсім не про те.

— Знаю, Йозефе. А тепер давай більше не будемо говорити про це. Ніколи.

— Краузе прийде знову, — сказав я. — Або хтось інший.

Вона кивнула.

— Вони можуть вивідати, хто ти такий, і почнуть тебе переслідувати. Давай поїдемо далі на південь.

— До Італії ми не можемо поїхати. У гестапо надто тісні стосунки з поліцією Муссоліні.

— А хіба на півдні немає чогось іншого?

— Як то немає? Є Швейцарський Тессин. Локарно. Лугано.

У пообідній час ми вирушили в дорогу. Через п'ять годин ми вже сиділи на площі Аскони, віддалені від Цюриха не на п'ять годин їзди, а на всі п'ятдесят. Ландшафт там італійський, у містечку було повно

туристів, і всі, здавалося, думали тільки про те, щоб купатися, смажитись на сонці і за короткий час якомога більше взяти від життя...

Якийсь незвичайний настрій панував у Європі в ті місяці. Ви пам'ятаєте? — звернувся до мене Шварц.

— Так, — відповів я. — Люди ніби ждали якогось чуда. Другого Мюнхена. А потім третього. І так без кінця.

— То були сутінки між двома почуттями — надією і розпачем. Час ніби затамував подих. Здавалось, ніщо інше вже не кине тіні в ту прозору примару страшної загрози. Так, ніби в світлому небі поряд із сонцем застигла велетенська віща комета, як бувало в середньовічні часи. Все стало хистким. І все здавалося можливим.

— І ви поїхали до Франції? — спитав я.

Шварц кивнув.

— Ви вгадали. Все інше було тимчасовими зупинками. А Франція являла собою неспокійну батьківщину для людей без батьківщини. Всі шляхи завжди вели туди. Десь через тиждень Гелен одержала листа від пана Краузе. Їй пропонувалось негайно прибути до консульства в Цюриху або в Лугано. Мовляв, у важливій справі.

Ми мусили тікати і звідти. Швейцарія — надто мала і добре упорядженa країна. Де б ми там не зупинились, нас всюди могли знайти. І мене з моїм фальшивим паспортом могли в перший-ліпший день перевірити й вислати.

Ми поїхали до Лугано, але не в німецьке консульство, а у французьке — по візу. Я передбачав деякі труднощі, однак усе вийшло гладко. Ми добули туристські візи на один рік. А я розраховував щонайбільше на три місяці.

— Коли ми виїдемо? — спитав я Гелен.

— Завтра.

Ми вечеряли в останній раз у садку. Alberto de la Posta в Ронко — селі, яке, наче ластівчине гніздо, приліпилося на високій горі над озером. Між деревами блимали захищені скляними ковпаками свічки, по кам'яних загорожах лазили коти, а знизу, з-за саду, линули пахощі троянди і дикого жасмину. Озеро з його острівцями, на яких у часи стародавнього Риму нібито стояв храм Венери, завмерло, гори на тлі світлого неба стояли в кобальтовій блакиті, а ми сиділи і їли спагетті та пікатта, запиваючи місцевим вином "нострано". Нас охопило майже нестерпне відчуття чарівності вечора і глибокий сум.

— Як жаль, що ми змушені їхати звідси, — мовила Гелен. — Я б охоче лишилась тут на все літо.

— Тобі ще не раз доведеться так говорити.

— А що є кращого, ніж казати так? Мені надто часто доводилось говорити протилежне.

— Що саме?

— Шкода, що я змушена лишатись тут.

Я взяв Гелен за руку. Личко її було темно-коричневе від загару — для цього досить було побути під тим сонцем два дні, — і тому здавалось, ніби в неї посвітлішали очі.

— Я так люблю тебе... — мовив я. — Я люблю тебе і це літо, яке нам не затримати, і цей краєвид, і наше прощання з ним, і — вперше у житті — люблю себе самого, бо я —-твоє дзеркало, я відображаю тебе і тому маю тебе двічі. Будь благословен цей вечір і ця година!

— Будь благословенно все! Давай вип'ємо за це. Благословен будь і ти, що нарешті хоч раз наважився сказати таке, від чого раніше почервонів би.

— Я і тепер червонію, — відповів я. — Але тільки в душі, і вже не соромлюсь. Дай мені час. Я повинен трохи звикнути. Навіть лялечка хруща мусить звикнути до зміни, коли після життя в темряві виходить на світло і раптом помічає, що в неї виросли крильця. Які тут щасливі люди! А як пахне дикий жасмин! Офіціантка сказала, що тут цього жасмину цілі гаї.

Ми допили вино і вузенькими провулками вийшли на високогірну дорогу, що вела до Аскони. Над дорогою простяглося кладовище Ронко, всіяне квітами та хрестами. Південь — великий спокусник, він вимітає геть думки і робить королевою фантазію. А фантазії легше заволодіти людиною серед пальм і олеандрів, ніж серед армійських чобіт і казарм. Над нами мерехтливим знаменом простерлося небо, на якому спалахували все нові й нові зірки, — наче прапор якоїсь космічної Америки, яка щохвилини поширювала свої межі. Центральна площа Аскони сяяла вогнями кафе, що, відбиваючись, мерехтіли аж ген на озері, і свіжий вітерець повівав з гірських долин.

Ми підійшли до будинку, в якому зняли квартиру. Він стояв біля самого озера. Там було дві спальні, і це, здавалося, задовольняло вимоги моралі.

— Скільки нам з тобою ще лишилося жити? — спитала Гелен.

— Якщо житимем обачно, то вистачить на рік, а то й на півтора.

— А якщо необачно?

— Тільки на це літо.

— Давай будемо жити необачно, — запропонувала вона.

— Одне літо — це тільки короткий відтинок життя.

— Он воно як, —-несподівано палко заперечила вона, — літо коротке і життя коротке! Але що ж робить його коротким? Усвідомлення того, що воно коротке. Хіба коти, які бродять по дворах, знають, що життя коротке? А пташка знає? Або — метелик? Вони вважають, що воно вічне. Ніхто їм не сказав про це! А навіщо нам сказали?

— На це можна дати багато відповідей.

— Дай хоч одну!

Ми стояли в темній кімнаті. Двері й вікна були відчинені.

— Одна з них та, що життя стало б нестерпним, коли б тривало вічно.

— Ти гадаєш, воно б стало нудним, так? Як життя богів? Це невірно. Дай іншу відповідь.

— У житті буває більше нещастя, ніж щастя. От милосердя і полягає в тому, щоб не дати нещастю тривати вічно.

Гелен хвилинку помовчала.

— Все це неправда, — сказала вона трохи згодом. — Ми так говоримо тільки тому, що знаємо: ми не вічні і нічого втримати не можемо; ніякого милосердя тут немає. Ми його тільки вигадуємо. Для того вигадуємо, щоб мати якусь надію.

— А хіба ми, всупереч усьому, не віримо в це? — спитав я.

— Я не вірю.

— І в надію не віриш?

— Ні в що! До кожного дійде черга. — Гелен жбурнула на ліжко сукню. — До кожного. Навіть до в'язня, який втішає себе, що вислизнув раз із рук катів. До нього черга обов'язково дійде наступного разу!

— Це ж і є те, чого він сподівався. Щоб не цього разу. А наступного.

— Оце і все, що ми можемо! Так само як увесь світ сподівається, що війна буде потім, наступного разу! Та ніхто не може відвернути її.

— Війну-то ще можна, — сказав я. — А от смерть — не відвернути.

— Не смійся! — вигукнула Гелен.

Я підійшов до неї. Але вона відступила од мене і вийшла у двір.

— Що з тобою, Гелен? — нічого не розуміючи, спитав я.

Надворі було світліше, ніж у кімнаті, і я помітив, що в неї по щоках котяться сльози.

Вона не відповіла, і я більше не допитувався.

— Я сп'яніла, — нарешті сказала вона. — Хіба ти не бачиш?

— Ні.

— Надто багато випила вина.

— Надто мало. Ось тут є ще пляшечка.

Я поставив пляшку "нострано" на кам'яний столик, що стояв на лужку за будинком, і побіг до кімнати по бокали. Повернувшись назад, я побачив, як Гелен пішла вниз по лужку до озера. Я не одразу пішов слідом за нею. Спершу наповнив бокали; у блідому світлі неба, на тлі відблисків з озера вино здавалося чорним. Потім я поволі пішов лужком униз, до пальм та олеандрів, що росли на самому березі. Нараз мені стало тривожно за Гелен, і, тільки побачивши її, я полегшено зітхнув.

Вона стояла біля води у незвичайно пасивній позі, зігнувшись, ніби чекала чийогось оклику чи чогось, що мало виринути перед нею з води. Я зупинився й мовчав; не для того, щоб спостерігати за нею, а щоб не злякати її. Трохи згодом вона зітхнула й випросталась. Потім повільно ввійшла у воду.

Побачивши, що вона попливла, я повернувся назад і приніс мохнатий рушник та купальний халат. Потім сів на гранітну брилу й став чекати. Я бачив далеко на воді її голову з підв'язаним угору волоссям — Гелен здавалась такою маленькою, — і тут подумав, що, крім неї, у мене вже немає нікого й нічого, і хотів був уже гукнути, щоб вона поверталась назад. Та водночас у мене з'явилось передчуття, що вона хоче перебороти в собі щось мені невідоме, і їй саме для цього потрібно побути якусь хвилину на самоті; вода в ту мить була для неї долею, запитанням і відповіддю, і Гелен, як і кожен з нас, повинна сама витримати, боротьбу; єдине, чим може людині в таку хвилину допомогти хтось інший, це бути поблизу на той випадок, коли вона потребуватиме трошки тепла.

Гелен попливла до середини озера, потім розвернулась і стала плисти по прямій лінії прямо до мене. Для мене було щастям дивитись, як вона з кожною секундою наближалась до берега: спершу тільки її темна голівка маячіла над фіолетовою поверхнею озера, а тоді і вся вона — струнка і світла — підвелася з води й хутко попрямувала до мене.

— Холодно! І моторошно. Покоївка розповідала, що на дні, під острівцями, живе велетенський спрут.

— Найбільша риба в цьому озері — старі щуки, — сказав я, закутуючи її в рушник. — Спрутів тут немає. Вони є тільки в Німеччині з 1933 року. Але у воді вночі завжди моторошно.

— Якщо ми думаємо, що спрути є, — вони мусять бути! — заявила Гелен. — Ми не можемо думати про те, чого немає.

— Це був би простий доказ існування Бога.

— А ти в це не віриш?

— Цієї ночі я вірю в усе.

Гелен прихилилась до мене. Я впустив додолу мокрий рушник і допоміг їй надягнути купальний халат.

— Ти віриш і в те, що ми живемо не один раз? — спитала вона.

— Вірю, — не вагаючись відповів я.

Вона зітхнула.

— Слава Богу! Та я тепер і не могла б уже сперечатись. Я стомилась і змерзла. Зовсім забула, що це гірське озеро.

Крім вина, я прихопив із Alberto de la Posta пляшку грапу — прозорої горілки з виноградних жмаків, схожої на питво такої ж марки у Франції. Вона запашна, міцна і дуже до речі в подібних випадках. Я приніс пляшку і налив Гелен велику чарку. Вона повільно випила її.

— Мені не хочеться виїздити звідси, — сказала вона.

— Завтра ти забудеш про це, — відповів я. — Ми поїдемо у Париж. Ти ж іще ніколи там не була. А Париж — найкрасивіше місто в світі.

— Найкрасивіше місто в світі те, де ти щасливий. Може, це банальна фраза?

Я засміявся.

— До дідька обачність у стилі! — сказав я. — Нам потрібні банальні фрази! Особливо такі. Хочеш іще грапу?

Вона кивнула: я взяв і собі бокал. Отак ми сиділи біля кам'яного столика на лужку, поки Гелен не почала куняти. Я вклав її у ліжко. Вона так і заснула коло мене. Я лежав і дивився в розчинені двері на луг, що поволі ставав синій, а потім сріблястий. Через годину Гелен прокинулась і пішла в кухню по воду. Повернулась назад з листом, який прибув, коли ми гуляли в Ронко. Певно, він лежав у неї в кімнаті.

— Від Мартенса, — сказала вона. Прочитала й поклала на столик.

— Він знає, що ти тут? — запитав я.

Вона кивнула.

— Він пояснив моїй родині, що я за його порадою поїхала в Швейцарію до лікаря і пробуду тут кілька тижнів.

— А ти лікувалась у нього?

— Іноді.

— Від чого?

— Та, нічого особливого, — відповіла вона й сховала листа в сумочку, не давши мені прочитати його.

— А звідки у тебе цей шрам? — запитав я.

Вузенька біла рисочка перетинала її живіт над шлунком. Я помітив це ще раніше, але тепер на засмаглій від сонця шкірі шрам виднівся чіткіше.

— Маленька операція. Нічого страшного.

— Яка така операція?

— Така, про яку не говорять. Це буває інколи у жінок. — Гелен погасила світло. — Як добре, що ти приїхав забрати мене з собою, — прошепотіла вона. — Я вже більше не могла терпіти. Люби мене! Люби і не питай ні про що. Ніколи.

10

— Щастя... — замислено мовив Шварц. — Як воно збігається в пам'яті! Наче дешева тканина після прання. Тільки нещастя пам'ятаєш у повній мірі. Ми приїхали в Париж і знайшли собі кімнату в невеличкому готелі на лівому березі Сени, на набережній Гран-Огюстен. Готель той був без ліфта, старі сходи пожолобились, покривились, кімнати маленькі: зате наші вікна виходили на Сену, і з них видно було книгарні на набережній, Консьєржері і Нотр Дам. У нас були паспорти. Ми були людьми аж до вересня 1939 року.

Ми були людьми до того вересня, і нам було байдуже, справжні наші паспорти чи ні. Не байдуже стало тільки тоді, коли почалася "кумедна війна".

— На які кошти ти жив, коли був тут? — спитала мене Гелен через кілька днів після приїзду. — Ти міг працювати?

— Звичайно, ні. Адже я не мав права на існування. Як же я тоді міг дістати дозвіл на роботу?

— З чого ж ти жив?

— Уже й сам не знаю, — відповів я по правді. — Чого тільки не доводилось мені робити! Завжди лише короткий час. У Франції не до всього ставляться серйозно; часто трапляється нагода попрацювати нелегально — особливо коли робиш за дешеву плату. Я навантажував і розвантажував ящики в критому ринку; служив офіціантом; торгував шкарпетками, краватками та сорочками; навчав кого-небудь німецької мови; зрідка одержував невеличку допомогу від Комітету допомоги біженцям, продавав рештки свого майна; працював шофером; писав невеличкі статейки до швейцарських газет.

— А ти не міг знову стати редактором?

— Ні. Для цього треба мати дозвіл на проживання і на роботу. Моїм останнім заняттям було писання адрес. Потім з'явився пан Шварц, а з ним почалось і моє апокрифічне життя.

— Чому апокрифічне?

— Псевдонімне, таємне життя під захистом небіжчика та чужого прізвища.

— Мені хочеться, щоб ти називав його інакше, — сказала Гелен.

— Ми можем його назвати, як захочемо. Подвійне життя, приховане; або — друге життя. Хай буде — друге. Так я його відчував. Ми починаємо життя знову, як люди після аварії корабля, що втратили й

саму пам'ять. Їм нема за чим жалкувати — бо ж, згадуючи, ми завжди за чимось жалкуємо: нам жаль, що все хороше з часом утратили, а погане не встигли поліпшити.

Гелен засміялась.

— А хто ми тепер? Шахраї, мерці чи привиди?

— Легальний наш статус — туристи. У нас є право на перебування тут, але працювати ми не маємо права.

— Добре, — сказала вона. — Тоді давай і не будем працювати. Давай поїдем на Une Ile Un Saint Louis та посидимо там на лаві, погріємось на сонечку, а потім помандруємо до Café France і пообідаємо там прямо на вулиці. Хороша програма?

Я, власне, мав намір спробувати знайти десь випадкову роботу, але потім відмовився від цього.

— Це дуже хороша програма, — погодився я.

Я більше не шукав роботи. Ми не розлучались. Ми були разом від ранку до світанку і протягом тижнів не розлучались ні на годину. Час із шумом пролітав повз нас зі своїми екстреними випусками газет, тривожними новинами та терміновими засіданнями, але його не було в нас. Його просто не було. А що ж тоді було? Вічність! Якщо це відчуття заповнює тебе всього, тоді вже немає місця для часу. Ви ніби досягли протилежного берега. Чи, може, ви думаєте інакше?

Обличчя Шварца знову набрало того напруженого, розпачливого виразу, який я спостерігав і раніше.

— Чи ви не згодні зі мною?

Я був стомлений і мимоволі втрачав терпіння. Слухати розповідь про щастя нецікаво, а химерні міркування Шварца про вічність уже набридли мені.

— Не знаю, — відповів я, не подумавши. — Може, це й щастя чи вічність, якщо в межах його й помирають; тоді вже час не може до нього прикласти своїх календарних масштабів і змушений примиритись. Та коли живеш і далі, то вже хоч-не-хоч, а якийсь відтинок часу без вічності знову буде.

— Воно не повинно вмерти! — несподівано запально заперечив Шварц. — Воно повинно лишитись і стояти як мармурова скульптура! Не так, як замок із пісковика, з якого кожен день вивітрюється якась частка! Що ж інакше станеться з померлими, яких ми любимо? Що станеться з ними, пане? Хіба ж не будуть вони тоді убиті вдруге?

Де ж вони ще є, якщо не в нашій пам'яті? І хіба тоді ми, проти волі, не станемо вбивцями? Що я — повинен те обличчя віддати на поталу часу, обличчя, яке знаю тільки я один? Я знаю, що воно в мені неминуче вивітриться, спотвориться, якщо я не вийму його з себе й не поставлю поза собою, щоб фальш мого живого мозку не могла обвити його, як плющ, і руйнувати, поки кінець кінцем лишиться сам тільки плющ, а воно перетвориться на гумус паразитичного часу! Я це знаю! Тому я повинен захистити його навіть від самого себе, від нищівного егоїстичного бажання жити далі, яке хоче забути і зруйнувати це обличчя! Хіба ви не розумієте цього?

— Я розумію вас, пане Шварц, — обережно відповів я. — Саме заради цього ви й говорите зі мною — щоб урятувати його від самого себе…

Я злостився на себе, що досі неуважно слухав його і так необережно відповідав. Якщо міркувати логічно, чоловік, що сидів переді мною, якимсь поетичним чином схибнув з розуму — Дон Кіхот, що задумав боротися з вітряками часу, — а я був надто уважний до людського горя і

хотів збагнути, чому це питання його так хвилювало і до чого він з ним дійде.

— Якщо мені це вдасться… — почав Шварц і запнувся. — Якщо це мені вдасться, тоді від мене йому ніщо не загрожує. Адже і ви так гадаєте?

— Так, пане Шварц. Наша пам'ять — не якась шкатулка слонової кістки в пилонепроникному музеї. Вона немов звір, який пожирає і перетравляє те, що до неї потрапляє. Вона, як той легендарний фенікс, спалює сама себе, щоб ми могли жити далі, не зруйновані нею. А ви хочете запобігти цьому.

— Саме так! — Шварц вдячно поглянув на мене. — Ви сказали, що образ лишиться наче кам'яна статуя тільки тоді, коли помреш. Я помру.

— Те, що я вам сказав, просто дурниці, — стомлено зауважив я.

Мені остогидли подібні розмови. За останні роки мені часто доводилося зустрічатися з невропатами; у вигнанні вони з'являлись, як гриби після дощу.

— Та я не збираюсь кінчати життя самогубством, — мовив Шварц, несподівано посміхнувшись, наче знав, про що я думаю. — Надто вже потрібне наше життя в даний момент для іншої мети. Я лише помру як Йозеф Шварц. Завтра вранці, коли ми з вами попрощаємось, його вже не буде.

У мене блискавкою промайнула одна думка, а разом з нею і шалена надія.

— Що ж ви збираєтесь учинити? — спитав я.

— Зникнути.

— Як Йозеф Шварц?

— Так.

— Як людина з прізвищем Шварц?

— Разом з усім, що було в мені Йозефом Шварцем. І з тим, ким я був раніше.

— А що ви хочете зробити зі своїм паспортом?

— Він мені більше не потрібен.

— У вас є інший паспорт?

Шварц похитав головою.

— Мені більше не потрібен жоден паспорт.

— А на ньому є американська віза?

— Є.

— То, може, ви продасте його мені? — запитав я, хоча в мене й не було грошей.

Шварц знову похитав головою.

— Чому?

— Я не можу його продати, — відповів він. — Я сам дістав його як подарунок. Але можу подарувати його вам. Завтра вранці. Ви можете скористатися з нього?

— Боже мій! — Мені перехопило подих. — Скористатися! Він мене врятує! На моєму немає американської візи, і я не уявляю собі, як її одержати до завтрашнього вечора.

Шварц меланхолійно посміхнувся.

— Як у житті все повторюється! Ви нагадали мені той час, коли я сидів у кімнаті вмираючого Шварца і думав лише про паспорт, який мав зробити мене знову людиною. Гаразд, я віддам його вам. Вам досить буде тільки змінити фотокартку. Ми з вами приблизно одного віку.

— Мені тридцять п'ять, — мовив я.

— Ви станете на рік старшим. У вас є на прикметі якась спритна в цьому ділі людина?

— У мене є один такий знайомий, — відповів я. — Фотокартку замінити легко.

Шварц кивнув.

— Легше, ніж персональні дані. — Якийсь час він сидів мовчки, втупившись очима поперед себе. — Вас би не здивувало, коли б ви тепер теж почали любити картини? Як любив їх Шварц, а потім і я?

У мене мимоволі пробіг мороз по спині.

— Паспорт — це тільки шматок паперу, — заперечив я. — А не якісь там чари.

— Не чари? — перепитав Шварц.

— До певної міри і чари, — погодився я. — Але не в такому розумінні… Скільки часу ви Прожили в Парижі?

Мене так схвилювала обіцянка Шварца віддати мені паспорт, що я навіть не розчув його відповіді. Я міркував тільки про те, як би роздобути візу і для Рут.

Може, вдасться видати її в консульстві за рідну сестру? Та на це було мало надії, бо американські консульства педантично докопувались до всього; але я мусив спробувати і цей шлях, якщо не станеться ще одне чудо! Раптом я знову почув слова Шварца.

— Несподівано він з'явився на порозі нашої кімнати в Парижі, — говорив далі Шварц. — Витратив на пошуки шість тижнів, але знайшов нас. Цього разу він уже не послав якогось чиновника з консульства; приїхав сам і став на порозі нашої готельної кімнати, оздобленої репродукціями любовних картин вісімнадцятого століття, — оберштурмбанфюрер Ґеорґ Юргенс, брат Гелен, — високий, широкоплечий, вагою на двісті фунтів, утричі більше німець, ніж удома, в Оснабрюку, хоча тепер був у цивільному.

— Отже, то все була брехня! — люто визвірився він на нас. — Не дурно ж я відчував, що в цьому ділі щось страшенно смердить!

— Що ж у тому дивного? — відказав я. — Всюди смердить, де ви з'являєтесь. І до того ж страшенно! Смердить саме тому, що втручаєтеся ви.

Гелен розсміялась.

— Облиш свої смішки! — гримнув на неї Ґеорґ.

— Це ви облиште свої окрики! — так само різко відповів я. — Або ж я звелю вас викинути звідси!

— Чому ви не спробуєте зробити це самі?

Я похитав головою.

— А ви такий і досі — молодець проти овець? Ви ж на двадцять кіло важчі за мене. Жоден безсторонній суддя не випустив би нас разом на ринг… Чого вам треба від нас?

— Не ваше собаче діло, зраднику батьківщини! Забирайтеся геть! Мені треба поговорити зі своєю сестрою!

— Лишайся тут! — звернулась до мене Гелен. Вона палала гнівом. Поволі підвівшись, Гелен взяла у руку мармурову попільничку. — Ще один такий вираз, і оця штуковина полетить тобі в пику!;— досить спокійним тоном сказала вона Ґеорґу. — Це тобі не Німеччина!

— На жаль, ще ні! Але стривайте — незабаром і тут буде Німеччина!

— Ніколи тут не буде Німеччини, — відказала Гелен. — Може статися, що ви, солдафони, на якийсь час завоюєте цю країну, але вона лишиться Францією. Може, ти приїхав спеціально для того, щоб подискутувати на цю тему?

— Я приїхав, щоб забрати тебе додому. Ти уявляєш собі, що станеться з тобою, коли війна застукає тебе тут?

— Нічого страшного.

— Тебе кинуть у в'язницю.

Я помітив, що Гелен це на якусь мить приголомшило.

— Може статися, що нас кинуть до табору, — втрутився я. — Але ж це буде табір для інтернованих, а не концтабір, як у Німеччині.

— Що ви знаєте про це! — визвірився на мене Георґ.

— Знаю доволі, — відповів я. — Я ж сидів у одному з ваших таборів, дякуючи вашим особистим турботам.

— Ви, глисте, були у виховному таборі, — презирливо пояснив Ґеорґ. — Але вам це не пішло на користь. Звільнившись, ви дезертирували.

— Та й вирази ж ви добираєте — аж заздрісно! Якщо хтось вислизнув з ваших рук — то вже й дезертир.

— А як же вас іще величати? Адже вам наказали не виїздити з Німеччини.

Я махнув рукою. Чимало було в мене таких розмов з Ґеорґом, аж поки він, дорвавшись до влади, не звелів мене посадити.

— Ґеорґ завжди був ідіотом, — докинула Гелен. — Фізично міцним недоумком, якому потрібен броньований світогляд, як опасистій жінці корсет, інакше він розпливеться, мов тісто. Не сперечайся з ним. Він тому й лютує, що дурний.

— Облиш це, — заговорив Георґ лагідніше, ніж можна було сподіватись. — Пакуй свої речі, Гелен. Становище серйозне. Сьогодні ввечері поїдемо додому.

— Чим же ускладнилось становище?

— Буде війна. Інакше б я не приїхав сюди.

— Ти приїхав би і без цього, — заперечила Гелен. — Точнісінько як три роки тому прибув до Швейцарії, коли я не хотіла виїздили звідти. Тобі незручно, що сестра такого вірного члена партії не хоче жити в Німеччині. Тоді ти таки домігся, щоб я повернулась. А тепер я лишуся тут і не хочу більше про це говорити.

Ґеорґ вирячився на неї.

— Це заради оцього жалюгідного харцизяки? Це він тебе знову збив з путі?

Гелен розсміялася.

— "Харцизяка"... Давненько я вже такого не чула. У вас там справді якась допотопна лексика! Ні, цей "харцизяка" не збивав мене з путі. Він навіть докладав усіх зусиль, щоб змусити мене повернутись. І все обґрунтував краще, ніж ти.

— Я хочу поговорити з тобою наодинці, —— заявив Ґеорґ.

— Це тобі не допоможе.

— Адже ми брат і сестра!..

— Я одружена.

— Це зовсім не те, що узи крові, — пояснив Ґеорґ. — А ти мене навіть сісти не запросила, — раптом докинув він, по-дитячому образившись. — Відмахаєш отаку дорогу аж із Оснабрюку, а тут іще доводиться стояти, як школяреві.

— Це не моя кімната, — відповіла Гелен, сміючись. — За неї платить мій чоловік.

— Сідайте, пане оберішурмбанфюрер і вірний холуй Гітлера, — запросив я. — Але не засиджуйтесь, а швидше повертайте свої голоблі!

Ґеорґ кинув на мене розлючений погляд і сів — стара канапа аж затріщала під ним.

— Мені хочеться поговорити з сестрою віч-на-віч. Невже ви цього не можете зрозуміти? — запитав він.

— А ви дозволили мені поговорити з нею віч-на-віч під час арешту? — запитав я в свою чергу.

— То була зовсім інша справа, — просопів Ґеорґ.

— Для Ґеорґа і його партійних колег то завжди "інша справа", навіть коли вони роблять те саме, що й інші люди, —-з сарказмом докинула Гелен. — Коли вони інакомислячих кидають до в'язниці або вбивають, то цим вони захищають свободу мислення; коли гнали тебе до концтабору, то захищали спаплюжену честь батьківщини... Хіба не так, Ґеорґе?

— Авжеж так!

— До того ж він ніколи не помиляється, — вела далі Гелен. —— У нього ніколи не буває сумнівів або нечистого сумління. Правда завжди на його боці, бо на його боці сила. Він, як і його "фюрер", наймирніша в світі людина — якщо тільки інші роблять те, що він вважає за правильне. А порушники миру — то завжди хтось інший... Вірно, Ґеорґе?

— А хіба це стосується нашої розмови?

— Аж ніяк, — відказала Гелен. — Або коли хочеш, то стосується, ще й дуже. Хіба ти сам не бачиш, як смішно ти тут виглядаєш, ти, один зі стовпів непоступливості у цьому толерантному місті? Ти в цивільному, проте чоботи таки надів, щоб тупати на інших. Але тут ти не маєш

влади, поки що ні! Тут мені ти не звелиш записатись до нацистської організації плоскостопих жінок, від яких тхне потом. Тут не можеш і наглядати за мною, як за ув'язненою! Тут я можу дихати вільно, і тут я залишусь…

— У тебе німецький паспорт! А війна от-от почнеться! Тебе посадять у тюрму!

— Поки що цього нема! А коли буде, то краще вже тут, як у вас там! Бо й там довелося б мене ув'язнити! Я б уже не мовчала, як привид, бо втекла од ваших казарм, ваших расистських розплідників, вашої жалюгідної істерії і подихала тут солодким повітрям свободи!

Я підвівся. Я не хотів, щоб вона принижувала себе перед тією фашистською колодою, яка однаково не могла її зрозуміти.

— Це все його вина! — заторохтів Ґеорґ. — Цей клятий космополіт! Це він тебе зіпсував! Ну, стережися, молодчику, ми ще з тобою поквитаємось!

Він і собі підвівся. Йому було б неважко збити мене з ніг — адже він був значно міцніший за мене, до того ж ліктевий суглоб моєї правої руки так і лишився трохи вивернутим після першого ж дня виховання в національному дусі, якого я зазнав у концтаборі.

— Не займай його! — сказала Гелен дуже тихо.

— Ти захищаєш оцього боягуза? — обурився Ґеорґ. — А він сам хіба не може?

Шварц подивився мені просто у вічі.

— Дивна штука ота фізична перевага. Вона — найпримітивніша з усіх переваг і нічого спільного не має з мужністю. Дайте якомусь каліці

револьвер у руки — от і нема вже тієї переваги. Вся вона — справа кілограмів та м'язів, більш нічого. А втім, фізична перевага принижує, ганьбить! Кожному ясно, що джерела справжньої мужності у чомусь іншому і що той пучок м'язів, який її викликає, напевно, виявиться жалюгідно слабим і сам по собі нічого не вдіє з супротивником, — а проте ми підшукуємо якісь непереконливі пояснення, зайві виправдання і почуваємо себе страшенно ніяково, коли доводиться ухилятись від бійки, в якій нас можуть покалічити. Хіба не так?

Я кивнув головою на знак згоди.

— Це — безглуздо, але саме через те особливо принизливо.

— Я б оборонявся, — вів далі Шварц. — Я безперечно оборонявся б...

Я спинив його жестом.

— Пане Шварц, навіщо це? Мені не треба пояснювати такі речі.

Він ледве помітно всміхнувся.

— Та й справді... Але бачите, як воно в'їлось мені в печінки — ще й тепер хочеться виправдатись. В'їлось, як рибальський гачок у тіло. І коли ми позбудемось отої зайвої чоловічої пихи?

— Ну, і чим це скінчилось? — запитав я. — Таки зчепилися?

— Ні. Гелен раптом почала сміятись.

— Ти тільки подивись на цього йолопа! — звернулась вона до мене. — Він гадає, що коли поб'є тебе, то я настільки розчаруюсь у тобі, що розкаюсь і повернуся до країни кулачного права. — Потім повернулась до Ґеорґа. — Годі базікати про мужність і боягузтво! Ось він, — вона

вказала на мене, — мужніший, ніж ти можеш собі уявити! Він вивіз мене з Німеччини. Повернувся туди заради мене і забрав із собою.

— Що-що?! — Ґеорґ витріщив на мене очі. — Повернувся до Німеччини?

Гелен опам'яталася.

— Це не має значення. Тепер я тут і назад не поїду.

— Вивіз? Тебе? — наполягав Ґеорґ. — Хто йому допоміг?

— Ніхто, — відповіла Гелен. — А тобі вже не терпиться заарештувати ще кількох чоловік, га?

Ніколи я не бачив Гелен такою. Гострота боротьби, огида, ненависть, бурхлива радість від того, що втеча з Німеччини вдалася, — вона аж дрижала від повноти почуттів. Майже такий самий настрій був і в мене. Але мене, наче блискавка, зненацька осліпило щось інше — я зажадав помсти. Адже тут, у Франції, Ґеорґ був безсилий! Тут він не міг покликати на допомогу своїх гестапівців. Тут він був сам-один.

Ця думка мене спантеличила, і я не знав, що мені зараз робити. Битися я не міг, але мені хотілося просто розчавити цього гада… Мені здавалося, що знищити Ґеорґа, як втілення зла, можна без жодного формального вироку, бо це значило б не тільки помститись, а й врятувати десятки невідомих жертв у майбутньому. Не задумуючись над своїми намірами, я попрямував до дверей. Йшов на диво рівною ходою. Мені треба було побути самому. Подумати. Гелен уважно поглянула на мене, але мовчала. Ґеорґ з презирством стежив за мною.

— Нарешті! — вигукнув він, коли я вийшов з кімнати.

Я спустився по сходах униз. Тхнуло обідом — рибою. На сходовій площадці стояла велика скриня італійської роботи. Я часто проходив повз неї, але ніколи досі її не помічав. Тепер я так уважно придивлявся до візерунків на скрині, ніби хотів її купити. Я йшов як лунатик. На третьому поверсі двері якоїсь кімнати стояли навстіж. Стіни кімнати були салатного кольору, там покоївка саме перевертала на ліжку матрац. Дивна штука, чого тільки не помічаєш саме тоді, коли думаєш, що через хвилювання нічого не бачиш навколо себе!

Я постукав у двері знайомого, що жив на другому поверсі. Він звався Фішер і якось показував мені револьвер, який зберігав, щоб життя не здавалось таким гірким. Ця зброя створювала йому ілюзію, ніби він добровільно прирік себе на злиденне безрадісне животіння емігранта, бо може, мовляв, покласти йому край, коли тільки схоче.

Фішера не було вдома, але кімната була незамкнена. Йому не було з чим ховатись. Я зайшов до кімнати, щоб почекати його. Я ще не міг сказати напевне, чого я насправді хочу, та десь у підсвідомості була відповідь — я прийшов позичити зброю. Зрозуміло, було б безглуздям убивати Ґеорґа у готелі. Це завдало б великих неприємностей Гелен, мені та й іншим емігрантам, що там жили. Я сів на стілець і спробував заспокоїтись. Це мені не вдавалось. Я сидів і дивився просто себе.

Раптом заспівала канарка. Дротяна клітка висіла поміж вікнами. Я її раніше не помітив і тепер сполохався, ніби мене хто штовхнув. Саме в цю мить увійшла Гелен.

— Що ти тут робиш? — запитала вона.

— Нічого. А де Ґеорґ?

— Пішов.

Я не знав, скільки просидів у Фішеровій кімнаті. Мені здавалось, що дуже недовго.

— А він ще повернеться? — спитав я Гелен.

— Не знаю. Він же настирливий. Чому ти пішов з кімнати? Щоб лишити нас самих?

— Ні, — відповів я. — Не тому, Гелен. Я раптом відчув, що не можу його більше бачити.

Вона стояла на дверях і пильно дивилась на мене.

— Ти мене ненавидиш?

— Я — тебе? — здивувався я… — З якої це речі?

— Мені спало це на думку, коли Ґеорґ уже пішов. Якби ти не одружився зі мною, то з тобою такого не сталося б.

— Сталося б те саме. Може, навіть щось гірше. Можливо, Ґеорґ ще якось по-своєму пожалів мене заради тебе. Адже мене не заганяли на дротяну огорожу, по якій пропущений струм, не підвішували на гак, як тушу у м'ясній лавці. Щоб я тебе ненавидів! І ти могла таке подумати!

Раптом я побачив за вікном Фішерової кімнати зелене вбрання літа. Вікна кімнати виходили у двір, там стояв великий каштан,, крізь його листя просвічувало сонечко. Біль у потилиці поволі минав, як похмілля надвечір другого дня. Я знову ставав самим собою. Я усвідомив, який був сьогодні день, зрозумів, що надворі літо, що я в Парижі, що в людей тут не стріляють, як у зайців.

— Скоріше можна було подумати, що ти мене зненавидиш, — вирвалось у мене. — Або будеш зневажати.

— Я?

— Ти. За те, що я не можу захистити тебе від твого брата. За те…

Я замовк. Минулі хвилини сплили кудись у небуття.

— Чого ми, власне, стоїмо в цій кімнаті? — спитав я.

Ми пішли сходами вгору.

— Ґеорґ казав слушні речі, — почав я розмову. — Ти повинна це зрозуміти! Якщо почнеться війна, нас вважатимуть за підданих ворожої країни, тебе ще більше, ніж мене.

У нашій кімнаті Гелен поодчиняла вікна й двері.

— Тхне солдатськими чоботами і терором, — зауважила вона. — Нехай у кімнату лине серпень. Лишімо вікна навстіж і підемо. Чи не час уже обідати?

— Та час… Але настає, мабуть, і час виїхати з Парижа.

— Чому це?

— Ґеорґ спробує виказати мене.

— Він до цього не додумається. Він не знає, що ти живеш під чужим ім'ям.

— Догадається. І знову прийде.

— Коли це станеться, я виштовхаю його за двері. Ходімо на вулицю.

Ми пішли до невеликого ресторану за Палацом Правосуддя і пообідали за столиком, що стояв просто на тротуарі. Нам подали "пате мезон", "беф а ля мод", салат і камамбер. Пили ми бочкове "вувре", а потім каву. Я пам'ятаю все до найдрібніших деталей, навіть хліб із золотавою шкуринкою, навіть пощерблені чашки, з яких ми пили каву; у той полудень мене виснажувала якась глибока вдячність, невідомо за що і до кого. Мені здавалось, ніби я вибрався з темної, брудної канави, до якої я тепер не зважувався навіть зазирнути, бо й сам теж був частиною того бруду, хоч і не знав цього раніше. Я вибрався і сидів тепер коло столика, вкритого картатою червоно-білою скатертиною, почував себе очищеним і врятованим, золотаве сонце просвічувало крізь вино; горобці сварилися біля купи кінського гною, сита хазяйська кішка байдуже споглядала на них, легкий вітрець повівав над тихою площею, і життя здавалося таким гарним, яким воно буває хіба що у наших мріях.

Потім ми пішли вулицями Парижа; літній день сяяв медовими барвами; ми зупинились перед вітриною скромної кравчині. Ми вже не раз зупинялися тут.

— Пора купити тобі нову сукню, — сказав я Гелен.

— Тепер? — здивувалась Гелен. — Перед самою війною? А чи не буде це екстравагантно?

— Саме тепер. І саме тому, що це екстравагантно.

Вона поцілувала мене.

— Гаразд!

Я мовчки сидів у кріслі біля дверей примірочної. Кравчиня винесла кілька суконь. Гелен так захопилася, що мало не забула про мене. Я чув

голоси жінок то в одному, то в іншому кутку примірочної і бачив, як у отворі дверей майоріла то та, то інша сукня, бачив часом голу засмаглу спину Гелен. І солодка втома, що нагадувала безболісне вмирання, але не була смертю, окутувала мене.

Мені було трохи соромно, бо к добре знав, чому саме хотів купити сукню. То був протест проти минулого дня, проти Ґеорґа, проти власної безпорадності — дитяча несмілива спроба по-дитячому виправдати себе у власних очах.

Нараз я опам'ятався, побачивши перед собою Гелен у дуже широкій барвистій спідниці і в чорній коротенькій кофті, яка щільно облягала її стан.

— Оце воно! — скрикнув я. — Беремо!

— Але це дуже дорого, — мовила Гелен.

Кравчиня запевняла, що то модель славетної фірми (невинна брехня). Але трохи поторгувавшись, ми дійшли згоди і забрали те вбрання. "Непогано купити собі інколи щось таке, на що в звичайний час грошей не вистачає", — подумав я. Пов'язана з цією покупкою легковажність відігнала рештки зловісної тіні Ґеорґа. Гелен наділа свій новий туалет увечері, надівала вона його і вночі, коли ми, прокинувшись, дивилися у вікно на місто, осяяне місяцем, дивилися ненаситним поглядом, зрікаючись сну, знаючи, що це вже триватиме недовго.

11

— Що ж іще? — замислено мовив Шварц. — Тепер уже спогади збігаються, наче випрана сорочка. Перспективу часу втрачено. Те, що було барвистим пейзажем, стало сірим зображенням, по якому ковзають промені світла. Це вже навіть не зображення, це — плинна маса

спогадів, з якої виринають лише окремі деталі: вікно готелю, голе плече, шепіт, що примарно звучить потім у спогадах, сяйво над зеленими дахами, нічний запах води, проміння на сірих кам'яних стінах собору, дороге тобі обличчя, потім знову воно, але вже в іншому вигляді десь у Провансі або в Піренеях, а далі воно ж таки, але заціпеніле, мертве, якого ніколи досі не знав і яке раптом витісняє всі інші, ніби всі вони були лише облудою.

Шварц підвів голову. Його обличчя знову мало вираз муки, хоч він і силкувався посміхнутись.

— Це вже ось тільки тут держиться, — сказав він, показуючи собі на голову. — І навіть тут воно в небезпеці, як плаття в шафі, де повно молі. Через те я вам і розповідаю. Ви його збережете, у вас йому ніщо не загрожує. Ваша пам'ять не буде його нищити з метою врятувати самого себе, як це робить моя. У мене воно зберігається недбало, вже й тепер той останній заціпенілий вираз її обличчя, наче спрут, затуляє собою всі інші, попередні, — голос Шварца забринів дужче, — але ж ті інші справді існували, а не оце незбагненне, жахливе, останнє...

— То ви ще лишилися в Парижі? — запитав я.

— Ґеорґ приходив ще раз, — вів далі Шварц. — Тепер він удався до сентиментів та погроз. Мене не було вдома. Я побачив його вже тоді, коли він виходив з готелю. Він зупинився.

— Слухай, ти, негіднику! — просичав він тихо. —-Ти занапастив мою сестру! Але стривай-но! Незабаром ми тебе спіймаємо! За пару тижнів ви обоє будете в наших руках! А тоді, хлопче, я сам візьмусь за тебе! Ти ще плазуватимеш переді мною навколішках і благатимеш, щоб я тебе прикінчив, — якщо тільки зможеш говорити!

— Я це собі прекрасно уявляю, — запевнив я його.

— Нічого ти собі не уявляєш, — вів далі Ґеорґ. — Інакше ти б тримався подалі! Ось тобі ще один вихід: якщо протягом трьох днів сестра повернеться до Оснабрюка, я спробую дещо забути. Але за три дні! Зрозуміло?!

— Вас не так важко зрозуміти.

— Не важко? Ну, то зарубай собі на носі — сестра повинна повернутись! Та ти й сам це знаєш, падлюко! Чи, може, ти скажеш, нібито не знаєш, що вона хвора? Не здумай тільки морочити мені голову!

Я вирячився на нього. Я не знав, чи це він допіру вигадав, чи то була правда, або ж він мав на увазі те, що нарозказувала йому Гелен, щоб поїхати до Швейцарії

— Ні, — заперечив я. — Цього я не знаю!

— Не знаєш? Бач який! Не сподобалось, га? Їй потрібен лікар, ти, брехун! І негайно! Напиши до Мартенса і спитай у нього! Він у курсі справи!

В ту мить я побачив два людські силуети на фоні ясного дня — до готелю заходили люди.

— Протягом трьох днів, — прошепотів Ґеорґ. — Інакше з тебе всі кишки повилазять. Незабаром я знову буду тут. У формі!

Він протиснувся поміж чоловіками, що стояли тепер у вестибюлі, і помарширував на вулицю. Ті двоє обминули мене й попрямували сходами вгору. Я пішов слідом за ними. Гелен стояла у своїй кімнаті біля вікна.

— Ти не здибався з ним часом? — запитала вона мене.

— Аякже, здибався. Він каже, нібито ти хвора і тобі треба повернутись.

Гелен похитала головою.

— Чого він тільки не вигадує.

— Ти хвора? — запитав я.

— Дурниці! — обурилась Гелен. — Це ж я вигадала, щоб виїхати з Німеччини.

— Він каже, ніби й Мартенс про це знає.

— Авжеж знає! — розсміялась Гелен. — Хіба ти не пригадуєш?. Він же ж писав мені до Аскони. Я з ним про все домовилась.

— То ти не хвора?

— Хіба в мене вигляд хворої?

— Ні, — відказав я, — але це нічого не значить. Ти не хвора?

— Ні, я здорова, — відповіла вона вже нетерпляче. — Може, Ґеорґ іще щось сказав тобі?

— Те, що й раніше. Загрожував. А чого він од тебе хотів?

— Того ж самого. Гадаю, що він більш не прийде.

— А чого він взагалі приходив?

Гелен якось дивно всміхнулась.

— Він вважає, що я маю належати йому. Мушу робити те, чого він хоче. Він завжди так думав. Ще з дитинства. Брати часто так думають. Він гадає, що діє в інтересах нашої сім'ї. А я його ненавиджу.

— Саме тому?

— Я його ненавиджу! І цього досить. Я йому про це сказала. Але війна буде. Щодо цього він не помиляється.

Ми замовкли. Гуркіт автомашин на набережній Ґран-Оґюстен, здавалось, подужчав. За в'язницею Консьєржері височів на тлі ясного неба шпиль церкви Сен-Шапель. Чути було вигуки продавців газет. Вони перекрикували гуркіт моторів, як чайки — шум моря.

— Я не зможу тебе захистити, — вирвалося в мене.

— Знаю.

— Тебе інтернують.

— А тебе?

Я знизав плечима.

— Мене, очевидно, теж. Можливо, нас розлучать...

Вона кивнула.

— В'язниці у Франції — це не курорт, — зауважив я.

— У Німеччині вони теж не кращі.

— Але в Німеччині тебе не посадили б.

Гелен рвучко випросталась.

— Я лишаюсь тут! Ти виконав свій обов'язок — перестеріг мене. Не думай більше про це. Я лишаюсь та й годі. І не заради тебе. Я не повернусь туди.

Я дивився на неї.

— На чорта нам ота безпека! — раптом вигукнула вона. — На чорта нам ота обережність! Досить з мене усього цього!

Я обійняв її за плечі.

— Легко говорити, Гелен...

Вона відштовхнула мене.

— Ну, то забирайся звідси геть! — раптом закричала вона. — Тоді в тебе не буде жодної відповідальності! Залиш мене саму! Іди! Я й без тебе проживу. — Вона глянула на мене так, ніби я був Георґ. — Не будь квочкою! Не души мене своїми турботами і страхом відповідальності! Я виїхала з Німеччини не задля тебе! Зрозумій це нарешті! Не задля тебе! Заради самої себе!

— Розумію.

Вона знову підійшла до мене.

— Ти повинен вірити цьому, — сказала вона ніжно. — Хоч, може, це й важко. Я хотіла вирватись. Те, що ти приїхав, — лише випадковий збіг обставин. Зрозумій це нарешті. Безпека — це ще не все.

— Вірно, — погодився я. — Але вона потрібна, ця безпека, коли любиш когось. Потрібна для того, іншого…

— Безпеки взагалі немає… Немає, — повторила вона. — Не кажи нічого. Я сама знаю! Краще, ніж ти! Я довго над цим думала. Боже ж мій, як я довго над цим думала! Облишмо це, любий! Он надворі вечір, він жде нас. Таких вечорів у Парижі нам уже лишилось небагато.

— Чи не податися тобі до Швейцарії, якщо ти хочеш повернутись додому?

— Ґеорґ твердить, ніби наці пройдуть через Швейцарію, як під час Першої світової війни через Бельгію.

— Він не може всього знати.

— Давай побудемо ще тут. Може, він взагалі збрехав. Звідки йому точно знати, що станеться? Одного разу вже було так, ніби от-от почнеться війна. А тоді в Мюнхені домовились. А хіба вони не можуть домовитись іще раз?

Я не знав, вірить вона в те, що каже, чи хоче тільки відвернути мою увагу. Адже в те, на що покладаєш надію, віриться легко. У той вечір і я вірив. Як могла Франція вступити у війну? Вона ж не була озброєна. Мусила б поступитись, і чого вона має воювати за Польщу? Вона ж не воювала за Чехословаччину.

Минуло десять днів, і кордони закрили. Почалася війна.

— То вас одразу й арештували, пане Шварц? — запитав я.

— Ні, ще тиждень ми пожили на волі. Але нам не дозволяли виїхати з міста. Дивна іронія долі: протягом п'яти років мене раз у раз висилали, а тут раптом не схотіли випустити. А де були ви?

— У Парижі, — відповів я.

— Вас теж загнали на велодром?

— Авжеж…

— Вашого обличчя я щось не пригадую.

— На велодромі було надто багато емігрантів, пане Шварц.

— А ви пригадуєте останні дні перед війною, коли Париж почали затемнювати?

— Ще б пак! Здавалося, ніби увесь світ поринув у темряву.

— Дозволені були тільки маленькі сині лампочки, — вів далі Шварц. — Уночі вони тьмяно світилися на перехрестях вулиць, місто не лише потонуло в темряві — воно наче захворіло в тій холодній синій пітьмі, від якої людей аж морозило, хоч надворі було літо. У ті дні я продав один з малюнків, успадкованих від небіжчика Шварца. Хотів, щоб у нас було побільше готівки. Але час для продажу був несприятливий. Торговець, до якого я звернувся, давав дуже мало. Я не погодився і забрав малюнок. Кінець кінцем я продав його багатому кінодіячеві-емігранту, який вважав, що цінності певніші за гроші. Останній малюнок я віддав на схов власникові готелю. Потім, якось надвечір, по мене прийшла поліція. Двоє ажанів. Вони сказали мені, щоб я попрощався з Гелен. Вона стояла переді мною бліда, очі в неї блищали.

— Це неможливо!.. — повторювала вона.

— Як бачиш, можливо, — заперечив я. — Згодом вони прийдуть і по тебе. Краще нам не викидати паспортів, а зберегти їх.

— Так і справді буде краще, — сказав один із поліцаїв; він добре говорив по-німецьки.

— Дякую. А чи не міг би я попрощатися без свідків? — звернувся я до нього.

Поліцай глянув на двері.

— Коли б я хотів утекти, то давно міг би це зробити, — зауважив я.

Він згодився. Ми з Гелен пішли до її кімнати.

— Коли вже щось сталося, то виглядає воно зовсім інакше, ніж коли говориш про це заздалегідь, правда? — сказав я, обіймаючи Гелен.

Вона вирвалася з обіймів.

— Як мені довідатись, де ти?

Ми говорили про те, про що звичайно говорять у таких випадках. У нас були дві адреси: готель та ще один француз. Раптом у двері постукав поліцай. Я відчинив.

— Візьміть із собою ковдру, — нагадав він. — Може, й на день-два, а втім, візьміть краще ковдру і що-небудь поїсти.

— У мене немає ковдри.

— Я тобі принесу, — втрутилась Гелен. Вона хутко спакувала мені продукти, що були у нас в номері. — Це тільки на день або два? — запитала вона поліцая.

— Щонайбільше, — пояснив він. — Треба перевірити особисті дані тощо. La guerre, madame…

Ці слова пізніше нам доводилося чути досить часто.

Шварц витяг з кишені сигару і запалив.

— Ви ж це й самі знаєте — спершу чекаєш у відділку поліції, весь час прибувають емігранти, яких виловлюють, наче небезпечних нацистів, потім у заґратованій машині тебе везуть до префектури, а там знову чекаєш і чекаєш без кінця і краю… Ви теж побували у префектурі ?

Я кивнув.

— Я там просидів два дні, — відповів я. — На ніч нас водили у великий підвал для вугілля, там ми спали на ослонах, а вранці виходили звідти чорні, як сажотруси.

— Ми цілими днями сиділи в тому кінозалі, — розповідав далі Шварц. — Ми не милися і незабаром мали вигляд справжніх злочинців, за яких нас і вважали. Ґеорґ, сам того не сподіваючись, помстився-таки мені, хоч і з запізненням; коли він приїздив, то дізнався про нашу адресу через префектуру, хтось там допоміг йому. Ґеорґ не приховував, що він — член нацистської партії. І ось за те мене, як нацистського шпигуна, тепер допитували по чотири рази на день, намагаючись дізнатися про мої стосунки з Ґеорґом і про ставлення до націонал-соціалістської партії. Спочатку я сміявся, надто вже все це було абсурдним. Але потім помітив, що й абсурд може стати небезпечним. Що так воно було в Німеччині, про це свідчить саме існування гітлерівської партії. Але тепер, здавалось, і Франція, країна раціоналізму, стає небезпечною під спільним тиском державної бюрократії та війни. Ґеорґ, сам того не знаючи, підклав мені бомбу сповільненої дії — адже коли під час війни на тебе дивляться як на шпигуна, то це не жарт.

Щодня надходили нові партії наполоханих людей. На фронті з моменту оголошення війни ще нікого не вбито — то ж була "кумедна війна", як дотепники охарактеризували той період війни, — але над усіма нависла примарна атмосфера нехтування людським життям та індивідуальністю, яка, немов чума, поширюється в час війни. Люди перестали вважатися за людей — їх класифікували за військовими категоріями, поділяли на солдатів, здатних або нездатних до військової служби громадян та ворогів.

Уже на третій день перебування там я відчув себе висотаним. Частину арештованих Кудись вивезли. А ті, хто лишився, пошепки розмовляли між собою, спали або їли; ми вже звикли до мінімальних проявів життя. Та це було ще півлиха; коли рівняти до німецького концтабору, то життя наше було просто комфортабельне. Найбільше, що могли ми схопити, — це стусана або штовхана, якщо не досить швидко виходили куди треба. Але ж влада — то завжди влада, і поліція лишається поліцією в будь-якій країні світу.

Я був дуже стомлений від допитів. На підвищенні під екраном сиділи рядочком, широко розставивши ноги, озброєні поліцаї в мундирах — наша сторожа. Напівтемна зала, брудний, голий кіноекран і ми внизу — усе це видавалось символом безрадісного життя, в якому можна бути лише в'язнем або сторожем, а сам ти можеш тільки мріяти про те, який фільм хотів би побачити на тому голому екрані — учбовий, комедію чи трагедію. Бо, зрештою, не було куди дітись від того екрана, не було куди втекти від зголоднілого серця і тупоумної влади, яка діяла так, наче вона вічна і втілює право, тоді як усі екрани світу давно вже спорожніли. "Отак воно завжди буде, — думав я собі. — Нічого вже не зміниться, згинеш так, що ніхто й не знатиме". То була одна з відомих вам годин — коли згасає будь-яка надія.

Я кивнув головою на знак згоди.

— Година пасивного самогубства. Уже не чиниш опору й останній крок робиш по інерції і майже бездумно.

— Та зненацька двері розчинилися, — вів далі Шварц, — блимнуло жовте світло коридорної лампочки, і з'явилась Гелен. Вона несла в руках кошик, дві ковдри і хутряне пальто. Я впізнав її по тому, як вона тримала голову, впізнав її ходу. На мить вона зупинилась, а тоді пішла шукати мене по рядах. Пройшла зовсім близько, але мене не помітила. Майже як тоді, в оснабрюкському соборі.

— Гелен! — гукнув я.

Вона обернулась. Я підвівся. Гелен придивлялася до мене.

— Що вони тут з вами виробляли? — гнівно запитала вона.

— Нічого особливого. Ми ночували у підвалі, де лежить вугілля. От і все. Як ти сюди дісталась?

— Мене заарештували, :— майже з гордістю відповіла Гелен. — Так само як і тебе. І значно раніше за всіх інших жінок. Я сподівалася знайти тебе тут.

— За що тебе взяли?

— А тебе за що?

— Мене вважають за шпигуна.

— Мене теж. А привід — мій чинний паспорт.

— Звідки ти це знаєш?

— Я тільки-но була на допиті, і мені так сказали. Я не справжня емігрантка. Інші жінки-емігрантки ще на свободі. Це мені пояснив

маленький чоловічок з напомадженим волоссям, від якого тхне слимаками. Це він і тебе Допитує?

— Не знаю. Тут усе тхне слимаками. Хвала Богу, що ти принесла ковдри.

— Принесла, що змогла. — Гелен розкрила кошик. Дзенькнули дві пляшки. — Коньяк, — сказала вона. — Не вино. Я принесла тільки концентрати… Вам тут дають їсти?

— Як і скрізь. Можна через поліцаїв купувати бутерброди.

Гелен схилилася до мене і почала придивлятись.

— Ви тут як зборище негрів. Хіба вам не дають і помитись?

— Поки що ні. Але не зі злості. Просто через недбалість.

Гелен витягла з кошика коньяк.

— Пляшки вже відкорковані, — пояснила вона* — Остання люб'язність власника готелю. Він вважав, що у вас тут немає штопорів. Пий!

Я потягнув добрячий ковток і віддав їй пляшку.

— У мене навіть чарка є, — сказала Гелен. — Треба ж підтримувати цивілізацію, поки можна.

Вона налила собі чарку і випила.

— Від тебе пахне літом і свободою, — вимовив я. — А як там на волі?

— Як за мирного часу. Кафе переповнені. Небо — блакитне.

Гелен глянула на поліцаїв, що сиділи рядком на сцені, і засміялась.

— Ніби у тирі! Здається, можна пальнути у ті фігури, а коли якась перекинеться, то дістанеш приз — пляшку вина або попільничку.

— Тут рушниці мають ці фігури.

Гелен витягла з кошика паштет.

— Це від хазяїна, — доповіла вона. — З привітом і власною сентенцією: la guerre — est merde. Ось виделки і ніж. Хай живе цивілізація!

Мені раптом стало весело. Адже Гелен зі мною, все гаразд. Війна ще не почалася, і, можливо, нас незабаром випустять.

Наступного вечора ми дізналися, що нас розлучають. Мене мають відвезти до табору в "Коломб", а Гелен — до в'язниці "Ля птіт Рекет". Навіть якби нам повірили, що ми одружені, нічого б не змінилось. Адже розлучали і подружжя.

Ніч ми просиділи в підвалі. Один зі сторожів, змилосердившись, дозволив нам це. Хтось приніс декілька свічок. Значну партію арештованих уже вивезли, лишилося нас чоловік сто, були серед нас і іспанські емігранти, їх теж позаарештовували. В ретельності, з якою в антифашистській країні виловлювали антифашистів, було щось глузливо-парадоксальне — можна було подумати, що ти в Німеччині.

— Чому вони нас розлучають? — запитала Гелен.

— Не знаю. Через недоумство; не тому, що вони такі жорстокі.

— Коли б чоловіків та жінок тримали в одному таборі, то не було б спокою від ревнощів та скандалів, — повчально розказував мені низенький літній іспанець. — Тому вас і розлучають.

Гелен заснула біля мене, накрившись своїм леопардовим пальтом. У підвалі було кілька зручних м'яких лав, але їх віддали чотирьом чи п'яти старим жінкам, яких на цю ніч теж привели сюди. Одна з них запропонувала Гелен своє "спальне" місце на час від третьої до п'ятої години, але та не погодилась.

— У мене ще буде багато самотніх ночей, тоді й висплюся, — відповіла вона.

То була якась дивна ніч. Гомін голосів поволі вщух. Старі жінки перестали плакати і поснули; часом, прокинувшись, вони схлипували, потім знову поринали в сон, ніби в чорну вовну, що душила їх. Свічки одна по одній згасали. Гелен спала, притулившись до мого плеча. Уві сні вона обіймала мене; прокидаючись час від часу, шепотіла мені слова, що були то словами дитини, то коханої жінки, слова, яких не говорять удень, а за нормальних умов і вночі говорять хіба зрідка — то були слова, якими промовляла лиха година й розлука, промовляло тіло, що не хоче розставатись, промовляли шкіра і кров; то був зойк, Одвічний зойк в історії людства: не можна двом не розстатись, хтось один та мусить піти геть, а смерть щосекунди тягне за руку, не даючи зупинитись, хоч ми вже стомлені і нам хоч годинку хочеться потішити себе ілюзією вічного життя. Потім Гелен поволі зсунулась мені по грудях аж на коліна. Я обхопив її голову руками і у світлі останньої свічки дивився, як вона дихає. Я чув, як чоловіки вставали і навпомацки пробиралися поміж купами вугілля, щоб тихо там помочитися. Свічечка ледве блимала, і навколо шугали надмірно великі тіні, ніби ми сиділи в якихось примарних джунглях, а Гелен була леопардом, що втік, і чаклуни шукають її, промовляють свої заклинання. Потім згасла остання свічка й усе поринуло в задушливу хропучу пітьму. Я відчував, як Гелен дихає під моїми руками. Одного разу вона рвучко звелася, зойкнувши тонким голосом.

— Я тут, — зашепотів я. — Не лякайся. Нічого не скоїлось…

Вона знову лягла і, цілуючи мені руки, замурмотіла:

— Ага, ти тут. Ти повинен завжди бути зі мною.

— Я завжди буду з тобою, — шепотів я. — А як нас і розлучать ненадовго, то я тебе неодмінно знайду.

— Ти прийдеш до мене? — промурмотіла вона уже крізь сон.

— Неодмінно прийду. Неодмінно! Де б ти не була, я тебе знайду. Так само як знайшов оце недавно, востаннє.

— Добре, — зітхнула вона і повернулась обличчям так, що воно лягло мені в долоні, як у чашу. Я сидів і не спав. Часом я відчував її губи у себе на пальцях, а одного разу відчув ніби сльози, але промовчав. Я дуже любив її, і думалось мені, що ніколи, навіть коли вона була неподільно моя, я не кохав її міцніше, ніж у ту бридку ніч, коли чулось хропіння сонних людей і той своєрідний шиплячий звук, що його створює сеча, ллючись на вугілля. Я сидів тихо-тихо; моє "я" поглинула любов. А тоді настав ранок, тьмяний, сірий присмерк, що все знебарвлює і коли у людини під шкірою видно кості… Мені раптом здалося, ніби Гелен умирає, а мені треба її збудити і втримати. Та от вона прокинулась і розплющила одне око.

— Як ти думаєш, — запитала вона, —-зможемо ми дістати гарячої кави та булочок?

— Спробую "підмастити" сторожа, — сказав я, відчуваючи себе щасливим.

Гелен розплющила друге око й почала придивлятися до мене.

— Що сталося? — спитала вона. — У тебе такий вигляд, ніби ми виграли тисяч сто… Нас випустять на волю?

— Ні, — відказав я. — Це я тільки сам себе випустив на волю.

Вона, ще сонна, поворушила головою у мене на руках.

— Чи не міг би ти хоч на якийсь час дати собі спокій?

— Міг би, — відповів я. — Навіть доведеться так зробити. Боюсь, що вже довго не матиму я нагоди самому вирішувати власну долю. Отже, і це може бути відрадою.

— Все — відрада, — зауважила Гелен, позіхаючи. — Поки живемо, то все відрада, хіба ти цього й досі не знаєш? Ти гадаєш, вони розстріляють нас як шпигунів?

— Ні. Посадять.

— Вони садовлять і тих емігрантів, яких не вважають за шпигунів?

— І тих теж. Вони всіх посадять, кого знайдуть. Адже чоловіків вони вже забрали.

Гелен трохи підвелася.

— То в чому ж різниця?

— Може, тим, іншим, легше буде звільнитись.

— Це ще невідомо. Можливо, з нами краще будуть поводитись, коли вважатимуть нас шпигунами.

— Це безглуздя, Гелен…

Вона похитала головою.

— Ні, не безглуздя. Це — досвід. Хіба ти й досі не зрозумів, що в наші часи невинність — злочин, за який карають найтяжче? Мало тебе ув'язнювали аж у двох країнах, що ти й досі цього не збагнув? Ох, ти, "лицарю справедливості"! Є там ще коньяк?

— І коньяк, і паштет.

— Давай-но сюди і те, й друге, — наказала Гелен. — Це ж сніданок! Але я боюся, що у нас почнеться тепер життя, повне пригод!

— Добре, що ти це так сприймаєш, — докинув я, передаючи їй коньяк.

— А як же інакше? Чи ти хочеш загинути від злості й запалення жовчі? Якщо виключити поняття справедливості, то все це не важко буде вважати за пригоду, хіба не так?

Чудовий запах старого коньяку і добрячого паштету здався нам вітанням із золотого віку. Гелен їла з великою насолодою.

— Я й не знав, що для тебе все це буде так просто, — зауважив я.

— Не турбуйся за мене, — відповіла Гелен, шукаючи в кошику білого хліба. — Якось та викручусь. Для жінок справедливість не така важлива річ, як для вас.

— А що ж для вас важливе?

— Ось оце, — вона показала на хліб, на пляшку, на паштет. — їж, мій любий! Якось та переб'ємось. А через десять років це здаватиметься романтичною пригодою, і ми вечорами будемо розповідати про неї гостям, поки їм не набридне.. Годуйся, чоловіче з чужим прізвищем! Що тепер з'їмо, того вже не доведеться тягати з собою.

— Не буду розказувати вам про всі подробиці, — вів далі Шварц. — Адже ви знаєте цей тяжкий емігрантський шлях. На стадіоні "Коломб" я пробув лише кілька днів. Гелен потрапила до "Птіт Рокет". В останній день мого перебування на стадіоні туди завітав хазяїн нашого готелю. Я бачив його лише здалека, бо розмовляти з відвідувачами не дозволяли. Хазяїн передав мені маленький пиріг і велику пляшку коньяку. В пирогу я знайшов записку: "Пані здорова і в доброму настрої. Жодної небезпеки. Чекає на відправку до жіночого табору, який влаштовують десь у Піренеях. Писати на готель. Madame charmant! У записці була друга, зовсім маленька записочка, написана рукою Гелен: "Не турбуйся. Небезпека минула. Лишилася пригода. Скоро побачимось. Люблю".

Гелен зуміла прорвати недбалу блокаду. Я не міг собі уявити, як саме. Уже потім вона розповіла, що заявила, нібито мусить піти по документи, яких їй бракує. Її послали до готелю з поліцаєм. Вона всунула хазяїнові записку і пошепки пояснила, як її передати мені. Поліцай, що виявив цілковите розуміння справ кохання, удав, ніби нічого не помітив. Ніяких документів Гелен звідти не принесла, зате прихопила парфуми, коньяк та кошик з їжею. Вона любила поїсти. Чому вона від того не гладшала, цього я ніяк не міг Зрозуміти. Коли я, бувало, ще на волі, прокинувшись уночі, не знаходив її поряд, мені досить було піти туди, де ми зберігали продукти, — там вона сиділа навпочіпки при світлі місяця й, посміхаючись від задоволення, обгризала яку-небудь кістку від шинки або кінчала десерт, прихований після вечері. І все це запивала вином просто із пляшки. Вона була наче кішка, що голодніє вночі. Після арешту Гелен розповідала мені, що, коли поліцай прийшов по неї, вона примусила його почекати, поки допечеться паштет, який хазяїн готелю саме поставив у піч. То ж був її улюблений паштет, і їй хотілося взяти його з собою. Поліцай побурчав трохи, але скорився, бо вона рішуче

відмовилась іти без паштету. А "фараони" побоювалися тягти силою людей у поліцейську машину. Гелен не забула взяти з собою навіть паперових серветок.

Наступного дня нас відправили ешелоном у Піренеї. Почалася безрадісна і хвилююча одіссея, де змішалися страх, комізм, паніка, бюрократизм, розпач і кохання.

12

— Можливо, нашу добу колись назвуть добою іронії, — вів далі Шварц. — Звичайно, не дотепної іронії вісімнадцятого сторіччя, а насильницької, злоякісної або ж тупоумної іронії нашої недоладної епохи прогресу техніки і регресу культури. Гітлер не тільки галасує на весь світ, що він — апостол миру і що війну йому нав'язали інші, він і сам цьому вірить. А разом із ним вірять п'ятдесят мільйонів німців. Вони забувають, що з усіх націй тільки вони протягом років озброювались, готуючись до війни. Отож не було нічого дивного, що ми, уникнувши німецьких таборів, опинилися тепер у французьких. Та проти цього навряд чи й можна було заперечувати — адже кожна нація, борючись за своє існування, має важливіші турботи, ніж дбати про справедливе ставлення до емігрантів. Нас не катували, не отруювали газом, не розстрілювали, а тільки ув'язнювали — чого ж іще можна було бажати?

— Коли ви знову зустрілися з вашою дружиною? — запитав я.

— Не скоро. Ви були у Ле-Верне?

— Ні, але мені відомо, що то один із найгірших французьких таборів.

Шварц іронічно посміхнувся.

— Це залежить від того, як на це дивитися. Вам відома історія з раками, яких кинули до казана? Коли воду нагріли до п'ятдесяти

градусів, раки закричали, що не можуть більше витримати, і почали скиглити, як це, мовляв, було гарно, коли було тільки сорок градусів; коли ж стало шістдесят градусів, вони журилися за п'ятдесятьма, а потім — за шістдесятьма і так далі… У Ле-Верне було в тисячу разів краще, ніж у найкращому німецькому концтаборі, так само як у концтаборі без газових камер краще, ніж у таборі з установками для отруйного газу, — отак можна прикласти цю історію з раками і до наших часів.

Я кивнув.

— Ну, то й що з вами сталося далі?

— Незабаром похолоднішало. У нас, певна річ, бракувало ковдр і не було вугілля. То було звичайнісіньке недбальство, але коли мерзнеш, то біду зносити важче. Не хочу описувати вам зиму в таборі — нудна штука. Іронізувати тут можна досхочу. Якби ми з Гелен заявили, що ми — нацисти, нам жилося б краще, нас умістили б до спецтабору. Ми голодували і мерзли, хворіли на розлад шлунку, тоді як інтерновані німці, що не були емігрантами, мали ножі й виделки, стільці й столи, ліжка, ковдри, навіть окрему їдальню, — все це я бачив на фото в газетах. Газети пишалися цим: як у нас, мовляв, пристойно поводяться з ворогами.

З нами не треба було так церемонитись, адже ми не являли собою жодної небезпеки.

Я зжився з умовами табору. За порадою Гелен, я забув про поняття справедливості. Щовечора після роботи я сидів у своєму куточку в бараку. Я мав визначене мені місце: один метр завширшки і два метри завдовжки, а також трохи соломи. Я привчав себе думати про цей період свого життя як про перехідний, тимчасовий, що не має нічого спільного з моїм "Я". Відбувалися якісь події, і я мав реагувати на них, як

вимуштрувана кмітлива тварина. Адже туга може вбити так само, як і дизентерія, а думки про справедливість — то розкіш мирних часів.

— Ви і справді так думали? — спитав я.

— Ні, — відказав Шварц, — мені доводилося щодня знову і знову втовкмачувати це собі в голову. Найтрудніше подолати відчуття якоїсь дрібної несправедливості, а не великої. Треба було знову і знову примушувати себе не реагувати на дрібні, буденні несправедливості — на менший шматок хліба, на важчу роботу, щоб через озлоблення з-за тих дрібниць не втратити відчуття великої несправедливості.

— То ви жили як вимуштрувана тварина?

— Так я жив, аж поки не одержав першого листа від Гелен, — відповів Шварц. — Він надійшов через два місяці на адресу власника нашого готелю у Парижі. Це справило на мене таке враження, ніби у задушливій темній кімнаті зненацька розчинили навстіж вікно. І хоч життя було десь там, на протилежному березі, але ж воно знову існувало! Листи надходили нерегулярно, часом цілими тижнями не було жодного. Ті листи якимсь дивним чином змінювали і стверджували образ Гелен. Вона писала, що їй живеться добре, що її нарешті вмістили до табору, що вона працювала на кухні, а тепер працює в їдальні. Вона зуміла двічі передати мені посилки з продуктами: як, за допомогою яких трюків чи хабарів — не знаю. З її листів почало прозирати якесь інше обличчя. Чи це слід приписати відсутності Гелен, чи, може, моїм власним бажанням, чи моїй фантазії — не знаю. Вам відомо, мабуть, як усе стає майже нереальним, коли ти ув'язнений і маєш отих два-три листи і більш нічого. Якесь випадкове речення, що нічого не означає, коли його пишуть за звичайних обставин, може стати блискавкою, що тебе вразить і знищить, а інше речення зогріє тебе на довгий-довгий час, хоч воно таке ж випадкове, як і перше. Цілий місяць сушиш собі голову над тим, про що адресат забув уже тоді, коли запечатував листа. Якось надійшло і фото: Гелен на фоні бараку, а поруч з нею якась жінка і якийсь чоловік. Вона писала, що то французи з адміністрації табору.

Шварц поглянув на мене.

— Як старанно я вивчав обличчя того чоловіка! У якогось годинникаря позичив лупу… Я не розумів, навіщо Гелен прислала ту фотокартку. Сама вона, очевидно, не надавала цьому ніякого значення. А може, й не так? Не знаю. Вам це знайоме?

— Це знайоме кожному, — відповів я. — Адже табірний психоз не унікальний випадок.

Підійшов власник пивнички з рахунком. Крім нас, у залі не було вже нікого.

— Де б нам іще посидіти? — спитав Шварц у хазяїна.

Той назвав якийсь ресторанчик.

— Там і жінки є, — додав він. — Гарні, товсті. І недорогі.

— А чогось іншого немає?

— О цю пору нічого іншого не можу порекомендувати. — Хазяїн надів піджак. — Якщо хочете, я вас проведу. Я зараз вільний. А жінки там хитрущі. Я б доглянув, щоб вас не одурили.

— А можна там посидіти без жінок?

— Без жінок? — Хазяїн глянув на нас, нічого не розуміючи. Потім хитра посмішка майнула по його обличчю. — Без жінок, розумію! Авжеж, панове, авжеж… Але ж там самі жінки.

Коли ми вийшли на вулицю, він якийсь час дивився нам услід. Надворі було тепер чудово, хоч і дуже рано — сонце ще не зійшло, але

солоний запах моря подужчав. Кішки блукали по вулицях, з деяких вікон уже линув запах кави, перемішаний із запахом постелі. Вогні міста згасли. Десь за кілька завулків од нас проторохтіла тачка; рибальські човни гойдалися на неспокійному морі, як жовті й червоні лілеї, а внизу стояло судно, бліде й тихе тепер, без штучного світла — судно-ковчег, останнє пристановище, остання надія… Ми спустилися вниз, ще ближче до нього.

Той бордель справляв досить безрадісне враження. Декілька дряблих і товстих жінок грали у карти і курили. Вони ліниво спробували залучити нас до свого товариства, та швидко дали нам спокій. Я глянув на годинник. Шварц помітив це.

— Тепер уже недовго, — заспокоїв він мене. — А консульства відкриваються не раніше дев'ятої.

Я знав про це так само, як і він. Але він не знав, що слухати і розповідати — то різні речі.

— Рік здається нам нескінченно довгим, — повів далі Шварц. — А коли його проживеш, то раптом бачиш, що це зовсім небагато. У січні, коли нас посилали на роботу за межі табору, я спробував утекти. Через два дні мене знайшли; відомий своєю жорстокістю лейтенант С. відшмагав мене нагайкою по обличчю, а потім мене посадили в одиночку на хліб і воду. При другій спробі мене спіймали зараз же. І тоді я зрікся дальших спроб, бо однаково майже неможливо було втекти без продовольчих карток і документів. Перший-ліпший жандарм міг тебе схопити. А до табору, де сиділа Гелен, було далеченько.

Становище змінилось, коли у травні почалася справжня війна і закінчилася за чотири тижні. Ми були в неокупованій зоні, але поширилися чутки, що табір перевірятиме комісія з німецької армії або навіть з гестапо. Ви спостерігали паніку, що тоді виникла?

— Авжеж, — відповів я. — Паніка, самогубства, петиції з проханням звільнити з табору до перевірки, недбальство бюрократів, яке частенько перешкоджало цьому звільненню. Щоправда, не всюди. Були й такі табори, де коменданти виявились розумнішими і на свою відповідальність випускали емігрантів. Але багатьох потім схопили в Марселі або на кордоні.

— У Марселі! Там ми з Гелен уже мали отруту, — перебив мене Шварц. — У маленьких ампулах. Вони забезпечували спокій фаталіста. Один аптекар з мого табору продав їх мені — дві ампули. Не знаю точно, що в них було, але я повірив аптекареві, що коли їх проковтнути, то вмираєш швидко і майже не відчувши болю. Аптекар запевнив, що тих ампул вистачить на дві особи. Він продав мені отруту, бо побоювався, що сам її прийме десь перед світанком, у годину розпуки.

Ми були зв'язані і беззахисні, як живі мішені. Поразка насунулася надто несподівано. Ніхто її так швидко не сподівався. Ми ще не знали, що Англія вступить у війну. Ми тільки бачили, що все пропало… — Шварц стомлено махнув рукою. — Та ми й досі не знаємо, чи не все пропало. Тепер ось нас відтіснили до самого узбережжя. Перед нами — саме тільки море…

"Море, — подумав я собі. — І судна, які все ж таки його перепливають".

— Дивна штука ота безнадійність, — вів далі Шварц. — Як цупко держиться в нас те, що вже навіть не є нашим "я", а тільки бажанням жити, існувати, хоч би тільки животіти! Часом потрапляєш тоді в ситуацію, як моряки під час тайфуну: повний штиль у самому центрі вихору. Піддаєшся, робишся схожим на жука, що прикинувся мертвим, але ти живий, живий! Ти тільки відкинув усі зусилля, крім одного — вижити, вижити за всяку ціну. Стаєш пильним, зосередженим, але вкрай пасивним. Нема вже чого розтринькувати. Штиль, а навколо тебе, як за круглим муром, лютує тайфун. Страх раптом зникає, розпач — теж, бо й вони були б розкішшю, яку вже не можна собі дозволити. Зусилля, яке

довелося б витратити на них, виникало б із самого прагнення вижити і ослаблювало б його, а тому це зусилля треба виключити. Залишається в тобі тільки пильне око і розслаблена, цілком пасивна готовність. Тебе охоплює дивна, спокійна ясність. У такі дні в мене часом було відчуття, як у індійського йога, який теж відкидає все, пов'язане з його свідомим "я", щоб... — Шварц запнувся.

— Щоб шукати Бога? — запитав я з іронією.

Шварц похитав головою.

— Щоб знайти Бога. Шукають його завжди. Але шукають так, якби оце схотіли плисти та й скочили у воду в одежі, зі зброєю та багажем. А треба — голим. Голим, як я в ту ніч, коли покинув безпечну чужину, щоб повернутися до небезпечної батьківщини, і переходив Рейн, як річку, що вирішує долю, як вузеньку, осяяну місяцем смужку життя.

У таборі я часом згадував ту ніч. Ця згадка не ослаблювала мене, навпаки, додавала мені сил. Адже я вчинив те, чого зажадало від мене життя, і я не зазнав невдачі, мені випало на долю друге, наче послане з неба, життя з Гелен — а те, що потім завдало розпачу і часом мучило мене уві сні, відчувалося тільки тому, що було ж і інше: Париж, Гелен і незбагненне почуття того, що ти не сам-один на світі. Десь жила Гелен, можливо, що вона жила з іншим чоловіком, але вона жила. А це вже багато, страшенно багато у наші часи, коли людина значить не більше, ніж мурашка під чиїмось чоботом.

Шварц замовк.

— І що ж, знайшли ви Бога? — запитав я. То було надто різке запитання, але воно мені раптом видалося настільки важливим, що я його не міг не поставити.

— Обличчя у дзеркалі, — відповів Шварц.

— Чиє обличчя?

— Завжди те саме. Хіба ви не знаєте свого? Обличчя, з яким ви народилися?

Я зніяковіло подивився на нього. Цей самий вираз я чув від нього уже вдруге.

— Обличчя в дзеркалі, — повторив він. —І обличчя, що зазирає через ваше плече, а за ним іще одне, і тоді раптом ви самі стаєте дзеркалом з його нескінченними повтореннями… Ні, Бога я не знайшов. Та й що б ми з ним робили, якби знайшли? Щоб досягнути цього, треба перестати бути людьми. Шукати — то щось інше… — Шварц усміхнувся. — Та мені потім забракло вже й часу і сили на те. Я занадто опустився. Я вже думав тільки про те, що любив. Тим я й жив. Не думав уже про Бога, не думав про справедливість. Коло замкнулось. Це була та сама ситуація, як тоді на річці, вона повторювалася.

І знову все залежало тільки від мене. Але в такому стані сам майже нічого не вдієш. Та це й непотрібно — адже роздумування в такому стані тільки марно бентежить людину. Все діється само собою. Від безпорадної ізольованості самотньої людини повертаєшся в лоно безіменного закону подій, і тобі лишається тільки одне — бути готовим іти, коли невидима рука злегка підштовхне тебе у плече. І тоді треба тільки коритись їй; поки не питаєш — ти під захистом. Ви, мабуть, думаєте, що я плету якусь містичну нісенітницю…

Я похитав головою.

— Мені це теж знайоме. Таке находить на людину в моменти великої небезпеки. Я знав людей, які пережили щось подібне на війні. Зненацька, цілком безпідставно, але не вагаючись, вони вибігали з бліндажу, що за хвилину по тому перетворювався на братську могилу. Вони не знали, чому саме так діяли — адже бліндаж за всіма законами

логіки був у сто разів безпечніший, аніж отой відкритий окоп, куди вони вибігали.

— Я вчинив неможливе, — заговорив знову Шварц. — Я зробив це дуже просто: спакував своє нехитре майно й одного ранку просто вийшов із табору на дорогу. Я не вдався до звичайної спроби втекти вночі.

Ясного сонячного ранку я підійшов до великої вхідної брами, заявив вартовим, що мене звільнено, поліз до кишені і дав їм обом трохи грошей — випийте, мовляв, хлопці по чарці за моє здоров'я. Здавалося настільки неймовірним, щоб хтось наважився отак відкрито й нахабно без дозволу вийти з табору, що обом сільським хлопцям у формі й на думку не спало запитати мене про відповідний документ.

Не поспішаючи, я пішов собі по вимощеній білим каменем дорозі. Не побіг, хоча, зробивши кроків із двадцять, відчув за собою табірну браму, наче щелепи дракона, який крадеться слідом за мною і клацає зубами. Спокійненько я сховав у кишеню паспорт небіжчика Шварца, яким допіру помахав перед очима вартових, і пішов далі. Пахло розмарином та чебрецем. То був запах свободи.

Трохи згодом я нахилився, ніби для того, щоб зав'язати черевик, і поглянув назад. На дорозі не було нікого. Я пішов швидше.

У мене не було жодного із тих численних документів, яких тоді вимагали. Я досить пристойно говорив по-французьки і покладав надію на те, що зійду за француза, який розмовляє на діалекті. Адже вся країна була тоді ще у мандрах. Міста і села були переповнені біженцями з окупованих районів, на дорогах кишів найрізноманітніший транспорт, посувалися візки з постелями і різним манаттям, брели солдати.

Я зайшов до маленького придорожного готелю, біля якого під деревами стояло декілька столиків, а за ними видно було фруктовий

садок і город. З облямованої кахлями їдальні линули запахи розлитого вина, свіжого хліба і кави.

Мені подавала босонога дівчина. Вона розстелила скатертинку, поставила кофейник, чашку, тарілку, мед і хліб. То була невимовна розкіш, я не бачив такого з часів нашого життя в Парижі.

По вулиці, за пропиленим живоплотом, посувався розтрощений, розбитий світ, а тут, у затінку під деревами, затрималася хистка плямка миру, у золотавому світлі пізнього літа гули бджоли. Мені здавалось, ніби я можу увібрати в себе те літо про запас, як верблюд п'є воду перед подорожжю через пустиню. Я підставив обличчя під сонячний промінь і, заплющивши очі, пив каву.

13

На вокзалі стояв жандарм. Я повернув назад. Хоч я й не думав, що моє зникнення вже помітили, але вважав за краще поки що уникати залізниці. Наскільки ми нічого не варті, поки сидимо у таборі, настільки ж ми раптом стаємо дуже цінні, коли з табору втекли. Там для нас шкода і шматочка хліба, але щоб нас піймати, не шкодують нічого, мобілізуючи на те цілі роти.

Якась вантажна машина трохи мене підвезла. Водій лаяв війну, німців, французький уряд, американський уряд і Господа Бога; а проте, перш ніж висадити мене, поділився зі мною своїм обідом. З годину я йшов по шосе аж до наступної залізничної станції. Знаючи з досвіду, що коли не хочеш викликати підозру, то не треба ховатись, я зажадав квиток першого класу до найближчого пункту. Чиновник завагався. Я гадав, що він вимагатиме документи, тому, щоб його випередити, нагримав на нього. Це його приголомшило, він втратив упевненість і дав квитка. Я пішов у кафе і прождав там аж до відходу поїзда, який таки прийшов, хоч і запізнився на цілу годину.

За три дні мені пощастило добратися до табору, де була Гелен. Якийсь жандарм затримав мене, але я накричав на нього по-німецьки і ткнув йому під носа паспорт Шварца. Він перелякано відсахнувся і, певне, радий був, що я не присікався до нього. Австрія належала до Німеччини, і австрійський паспорт уже впливав як візитна картка гестапо. Аж дивно було, якою силою був наділений отой документ небіжчика Шварца. Клаптик паперу, вкритий надрукованими значками, був набагато сильніший за людину!

Щоб потрапити до табору, де тримали Гелен, треба було йти степом і лісом на гору, пробиратись крізь дрок і розмарин. До табору я дійшов аж надвечір. Навколо нього тягнулася дротяна огорожа, але він не виглядав так похмуро, як Ле-Верне, мабуть, тому, що то був жіночий табір. Жінки позапинали свої голови строкатими хустками, поробили собі тюрбани, плаття носили барвисті; це справляло враження безтурботності. Все це мені було видно з узліску.

Я раптом занепав духом. Я сподівався побачити безутішне горе і збирався визволяти свою кохану, як Дон Кіхот або святий Ґеорґій, а виходило так, ніби я тут зовсім непотрібний. Табору, здавалося, нічого не бракувало. Якщо Гелен тут, то вона мене, мабуть, давно забула.

Я сховався в лісі, щоб спочатку як слід обміркувати, що мені робити далі. Коли засутеніло, якась жінка наблизилася до дротяної огорожі. Підійшли й інші. Незабаром їх тут зібралося чимало. Вони стояли тихо, майже не розмовляючи поміж собою. Невидющими очима вони дивилися крізь дротяну огорожу. Того, що їм хотілося побачити, — свободи — не було. Небо стало фіолетовим, з долини поповзли тіні, там і тут замигтіли вогні. Жінки перетворилися на безбарвні, безтілесні тіні. Поза дротом над чорними, плоскими силуетами неправильними рядами коливалися розпливчасті обличчя. Потім ряди порідшали — одна по одній жінки йшли геть від огорожі. Година розпуки минула. Пізніше я дізнався, що саме так називали цю пору в таборі.

Біля огорожі стояла уже тільки одна жінка. Я обережно наблизився до неї.

— Не лякайтесь! — сказав я по-французьки.

— Лякатись? — запитала вона трохи згодом. — Чого?

— Я хотів би вас дещо попросити.

— Можеш не просити, гаде, — відповіла вона. — Хіба ваші баранячі голови ні про що інше вже й думати не можуть?

Я вирячився на неї.

— Що ви хочете цим сказати?

— Не удавай із себе дурнішого, ніж ти є насправді! Іди під три чорти, бодай ти луснув од своїх клятих примх! Хіба у вас на селі жінок немає? Чого ви сюди таскаєтесь, як голодні пси?

Тепер я зрозумів, що вона мала на увазі.

— Ви помиляєтесь, — запевнив я. — Мені треба поговорити з однією жінкою, вона тут у таборі…

— Всім вам треба того ж самого! Чому з однією? Чом не з двома? Або не з усіма?

— Та послухайте ж! — наполягав я. — Тут моя дружина. Мені треба поговорити з дружиною.

— І вам теж?

Жінка розсміялась. Вона ніби й не сердилась, тільки здавалася дуже стомленою.

— Новий трюк! Щотижня вам спадає на думку щось інше!

— Та я тут уперше!

— Отож, я бачу, ти такий жвавий! Іди до біса!

— Вислухайте мене нарешті, — сказав я по-німецьки. — Я хотів би, щоб ви дали звістку одній жінці з табору про те, що я прийшов. Я — німець. Я сам сидів у таборі. У Ле-Верне!

— Диви який! — спокійно одізвалась жінка. — І по-німецьки вміє. Проклятий ельзасець! Нехай би пранці тебе ізжерли, негіднику! Тебе і твоїх проклятих дружків, що стовбичать тут вечорами! Хіба вже у вас взагалі нічого людського не лишилося, ви, свині? Уже не знаєте, що й дієте? Дайте нам спокій! Дайте нам спокій! — вигукнула вона ще раз голосно й різко. — Ви ж нас тут ув'язнили — мало вам цього? Дайте нам спокій нарешті! — кричала вона.

Я почув, що підходять інші жінки, і відскочив від огорожі. Ніч пробув у лісі. Не знав, куди мені піти. Я лежав під деревами і дивився, як згасли вогні, як потім зійшов місяць і осяяв краєвид блідим, як біле золото, світлом; у повітрі вже відчувалися туман, імла й осінній холодок. Вранці я повернувся вниз у долину і там виміняв за свій костюм синій костюм монтера.

Потім пішов знову до табору. Вартовому пояснив, що мені треба перевірити електричну проводку. Я досить добре розмовляв по-французьки, отож мене пропустили, ні про що не спитавши. Та й хто б це добровільно прийшов до табору інтернованих?

Я сторожко пробирався вулицями табору. Жінки жили ніби у великих ящиках, розділених завісами. У бараках були нижній і верхній поверхи. Посередині проходив коридор, обабіч якого висіли завіси. Деякі кабіни завіс не мали, і можна було побачити, як вони обладнані. У більшості з них було тільки найнеобхідніше; але деяким коміркам барвиста хустина або кілька кольорових листівок чи якесь фото надавали рис чогось індивідуального, яким би жалюгідним не було те житло. Я брів через напівтемні бараки, жінки припиняли роботу й дивилися мені услід.

— Може, якісь вісті? — спитала мене одна з них.

— Так… для однієї особи на ім'я Гелен. Гелен Бауман.

Жінка задумалась. До неї підійшла ще одна.

— То часом не оте нацистське стерво, що працює в їдальні? — спитала друга жінка. — Ота, що тягається з лікарем?

— Вона не нацистка, — зауважив я.

— Та, що в їдальні, теж не нацистка, — заперечила перша жінка. — Здається мені, що її звуть Гелен.

— А тут є й нацисти? — запитав я.

— Авжеж є. Тут усе перемішалось. А де тепер німці?

— Я не бачив німців.

— Кажуть, буде військова комісія. Ви що-небудь про це чули?

— Ні.

— Кажуть, вона прибуде сюди, щоб звільнити з таборів нацистів. Але й гестапо нібито теж приїде. Ви що-небудь про це знаєте?

— Ні.

— Нехай би німці не сунули свого носа в неокуповану зону.

— Атож, це на них схоже...

— А ви про це нічого не чули?

— Одні тільки чутки.

— А від кого звістка для Гелен Бауман?

Я на хвилину завагався.

— Від її чоловіка. Його звільнили.

Друга жінка розсміялась:

— Ото буде йому сюрприз!

— А чи можна зайти до їдальні? — запитав я.

— Чому ж ні? Ви хіба не француз?

— Ельзасець.

— То ви боїтесь? — запитала друга жінка. — Чого? Хіба вам треба з чимось критися?

— Хіба тепер є люди, яким не було б із чим критися?

— Це ви сказали правду, — зауважила перша жінка. Друга мовчала. Вона придивлялась до мене, ніби я був шпигун. Парфуми "Конвалія" оповили її, як хмаринка.

— Дякую, — сказав я. — А де їдальня?

Перша жінка розказала мені, як туди пройти. Я пішов у півтемряві бараку, наче мене шпіцрутенами проганяли крізь стрій. З комірок визирали обличчя з допитливими очима. В мене було таке відчуття, ніби я потрапив до країни амазонок. З бараку я знову вийшов на табірну вулицю; сяяло сонце, відчувався той стійкий запах ув'язнення, що завжди витає сірою млою над кожним табором.

Я наче осліп. Ніколи мені й на думку не спадало, вірна мені Гелен чи ні. Ці питання були для мене надто далекі, надто незначні — забагато довелося пережити, і тільки прагнення зберегти життя стало таким важливим, що все інше ніби й не існувало. Навіть якби це мучило мене у Ле-Верне, то не більше як абстракція, думка, уявлення, вигадане мною, згасле і знову сприйняте.

Але тепер мене оточували товаришки Гелен. Я бачив їх учора ввечері біля дротяної огорожі, бачив їх оце тепер знову — зголоднілих жінок, що вже багато місяців були самі і, незважаючи на ув'язнення, лишились жінками і саме тому відчували це сильніше. Що ж їм іще лишилось?

Я попрямував до бараку, де була їдальня. Бліда рудоволоса жінка стояла там серёд інших жінок, які купували в неї продукти.

— А вам чого треба? — запитала мене рудоволоса.

Я примружив очі й хитнув головою. Потім відійшов і став осторонь. Жінка шугнула поглядом по своїх клієнтках і пошепки звернулась до мене:

— Заждіть хвилинку… Добрі чи злі?

Я зрозумів, про що вона питається: добрі чи злі вісті я приніс. Я знизав плечима і відказав:

— Добрі, — й вийшов з бараку.

Незабаром вийшла та жінка і дала мені знак, щоб я підійшов до неї.

— Треба бути обережним, — пояснила вона. — Для кого у вас є звістка?

— Для Гелен Бауман. Вона тут?

— А чому ви питаєте?

Я мовчав. Дивився на ластовиння в неї на носі, на її неспокійні очі і мовчав. Потім запитав:

— Вона працює в їдальні?

— А чого вам треба? Довідки? Вам, монтеру? Для кого?

— Для її чоловіка.

— Останнього разу тут хтось питав те саме про іншу жінку, — сказала рудоволоса. — А тоді за три дні її забрали. Ми домовилися з нею, що вона дасть нам звістку, якщо все буде гаразд. Та жодної звістки так і не діждали, удаваний монтере!

— Я її чоловік, — вимовив я.

— А я Грета Гарбо, — сказала жінка.

— Чого б я інакше вас розпитував?

— За Гелен Бауман питали вже не раз, — відказала жінка. — Питали всякі підозрілі типи. Хочете знати правду? Гелен Бауман померла. Два тижні тому вона вмерла, і її поховали. Це — правда. Я думала, що у вас якась звістка з волі.

—-То вона вмерла?

— Атож. А тепер дайте мені спокій.

— Вона жива, — заперечив я. — У бараках знають про це краще.

— У бараках наплетуть вам чого хочете.

Я поглянув жінці в обличчя.

— Може, хоч передасте їй листа? Я піду геть, але хотів би лишити лист.

— Навіщо?

— А чому ні? Лист нічого не значить. Він не уб'є і не видасть до рук ворогові…

— Не видасть? — перепитала вона. — Скільки ви живете на світі?

— Цього я не знаю. Я жив лише час від часу, мене часто переривали. Ви можете продати мені аркуш паперу та олівця?

— Он там є і те й друге, — сказала жінка, вказуючи на маленький стіл. — Навіщо вам писати до померлої?

— Бо у наші часи різні трапляються речі…

Я написав маленьку записку: "Гелен, я тут. Коло табору. Чекатиму сьогодні ввечері. Біля огорожі".

Конверта я не заклеїв.

— Можете їй оце передати? — спитав я у жінки.

— Чимало є тепер таких божевільних, — відповіла вона.

— Можете чи ні?

Вона прочитала записку, яку я тримав перед її очима.

— Можете чи ні? — повторив я.

— Ні.

Я поклав листа на стіл.

— То принаймні не рвіть його, — попросив я.

Жінка нічого не відповіла.

— Я повернуся і вб'ю вас, якщо з вашої вини цей лист не потрапить до рук моєї дружини, — сказав я.

— І більше нічого? — спитала жінка, повернувши до мене виснажене обличчя з невиразними зеленкуватими очима.

Я похитав головою і пішов до дверей.

— То її тут немає? — ще раз, обернувшись, запитав я.

Жінка все ще пильно дивилась на мене і не відповідала нічого.

— Я пробуду в таборі ще десять хвилин, — сказав я. — І прийду сюди ще раз, щоб спитати.

Я пішов поміж бараків. Тій жінці я не вірив і хотів трохи підождати, а тоді повернутись до їдальні, щоб розшукати Гелен. Та раптом я відчув, що з мене спав отой невидимий захисний покров — я став беззахисним велетнем, якому треба сховатись.

Зайшов навмання у перші-ліпші двері.

— Чого вам треба? — спитала мене якась жінка.

— Мені треба перевірити електропроводку. Тут усе справне? — спитав хтось біля мене, але цей "хтось" був я сам.

— Світло горить. Але ладу тут ніколи не було.

Тільки тепер я помітив, що жінка в білому халаті.

— Це госпіталь? — запитав я.

— Барак для хворих. Вас просили зайти сюди?

— Наша фірма прислала мене сюди з містечка. Щоб перевірити проводку.

— Перевіряйте, коли хочете, — сказала жінка.

Зайшов якийсь чоловік у формі.

— Що тут таке?

Жінка в білому халаті пояснила йому. Я поглянув на чоловіка, і мені видалося, ніби я раніше десь бачив його.

— Електрика? — спитав він. — Ліки і вітаміни для нас, їй-бо, важливіші!..

Він жбурнув свій ковпак на стіл і вийшов.

— Тут усе в порядку, — звернувся я до жінки у білому. Хто це був?

— Лікар. Хто ж іще? Інші ні про що не турбуються.

— Багато у вас хворих?

— Досить.

— А вмирають?

Вона глянула на мене.

— А навіщо вам це знати?

— Та так просто, — відповів я. — Чому тут усі такі недовірливі?

— Та так просто, — повторила жінка мої слова. — Просто з примхи. Вам, людині, яка має батьківщину і паспорт, цього не збагнути… Ні, вже протягом місяця ніхто не вмер. А до того вмирали. І чимало.

Місяць тому я одержав листа від Гелен. Значить, вона мусить бути жива.

— Дякую, — вимовив я.

— За що тут дякувати? — запитала з гіркотою жінка. — Дякуйте Богові, що від батьків успадкували вітчизну, яку можете любити, хоч вона й нещасна, а будучи нещасною, ув'язнює ще нещасніших і держить їх напоготові для хижих звірів, щоб ті їх повбивали, хоч саме ті звірі занапастили і ваш край. А тепер займайтеся собі світлом, — додала вона. — Краще було б, якби у деякі голови та побільше світла!

— Тут уже була німецька комісія? — швидко запитав я.

— Навіщо вам це знати?

— Я чув, що на неї чекають.

— А вам Приємно було б про це дізнатись?

— Ні. Мені треба декого попередити.

— Кого? — раптом випроставшись, запитала жінка.

— Гелен Бауман, — відповів я.

Жінка зиркнула на мене, а тоді спитала:

— Попередити про що?

— Ви її знаєте?

— А вам це навіщо?

І знову виросла ота стіна недовіри, яку я збагнув лише потім.

— Я її чоловік, — сказав я у відповідь.

— Ви можете це довести?

— Ні. У нас із нею різні документи. Але, може, вам вистачить, коли я скажу, що я — не француз.

Я вийняв паспорт покійного Шварца.

— Нацистський паспорт, — сказала жінка. — Так я собі і думала. Для чого вся ця комедія?

Мені урвався терпець.

— Щоб побачитися з дружиною! Вона тут! Вона сама написала мені про це!

— А той лист у вас?

— Ні, я його знищив, коли довелося тікати. Але навіщо вся ця гра в таємниці?

— Я б теж хотіла це знати, — відповіла жінка. — Саме од вас.

Повернувся лікар.

— Ви тут потрібні? — спитав він у жінки.

— Ні.

— То ходімо зі мною. А ви скінчили свою роботу? — звернувся він до мене.

— ш е ні. Завтра знову зайду.

Я повернувся до їдальні. Рудоволоса жінка стояла біля столу і продавала двом іншим жінкам білизну. Я трохи почекав, але знову відчув, що моє щастя може зрадити мене; треба було йти, якщо я хотів вибратись із табору. Вартових змінять, а новим доведеться все пояснювати ще раз. Гелен я ніде не побачив. Рудоволоса уникала мого погляду. Вона навмисне затягувала розмову з тими жінками. Підійшло ще кілька жінок, потім мимо вікна пройшов офіцер. Я вийшов з їдальні.

Біля брами ще стояли ті самі вартові. Вони впізнали мене і пропустили. Я пішов, відчуваючи те саме, що у Ле-Верне: от-от вони наздоженуть мене і схоплять. Я обливався потом.

На гору виїжджала стара вантажна машина. Мені не було куди звернути, і я, втупивши погляд у землю, пішов далі по обочині дороги. Грузовик проїхав повз мене, але зараз же зупинився. Я переборов бажання тікати — адже машина могла хутко розвернутись, і тоді мені не втекти. Я почув за собою поспішні кроки. Хтось гукнув:

— Гей, монтер!

Я обернувся. До мене підійшов літній чоловік у формі.

— Ви розумієтеся на моторах?

— Ні. Я — електрик.

— А може, це якраз свічки й барахлять. Погляньте на наш мотор.

— Подивіться, будь ласка… — озвався іще хтось з кабіни. Я підвів погляд. То була Гелен. Вона визирала з-поза спини солдата, приклавши палець до уст. Штани і світер щільно облягали її худорляву постать.

— Подивіться, — повторила Гелен, пропустивши мене повз себе. — Будь обачний! — прошепотіла вона. — Удавай, ніби ти щось та тямиш! А тут усе в порядку…

Солдат топтався без діла позаду нас.

— Звідки ти взявся? — прошепотіла Гелен.

Я відкрив рипучий капот мотора.

— Утік. Як нам з тобою зустрітись?

Вона разом зі мною схилилась над мотором.

— Я заготовляю продукти для їдальні. Післязавтра приходь у село! Перше кафе ліворуч. О дев'ятій ранку.

— А до того?

— Чи надовго це? — спитав солдат.

Гелен витягла з кишені штанів пачку сигарет і простягла солдатові.

— Ще кілька хвилин. Нічого страшного не трапилось.

Солдат запалив сигарету і сів край дороги.

— Де? — спитав я Гелен, схиляючись над мотором. — У лісі? Біля огорожі? Учора я там був. Може, сьогодні ввечері?

Гелен якусь хвилину вагалася.

— Гаразд. Сьогодні ввечері. Але раніш як о десятій не зможу.

— Чому?

— Тоді вже всі інші підуть геть. Значить, о десятій. А коли не вийде, то післязавтра вранці. Будь обережний!

— А яка тут охорона?

Солдат підійшов до нас.

— Нічого серйозного, — пояснила йому Гелен по-французьки. — Зараз поїдемо.

— Стара машина, — додав я.

Солдат засміявся.

— Нові машини боші позабирали. Та ще міністри. Ну, поїхали?

— Поїхали, — відповіла Гелен.

— Добре, що ви нам стрілися, — зауважив солдат.

— Про мотори я знаю тільки те, що їх заправляють бензином…

Солдат поліз у кабіну. За ним сіла Гелен і включила мотор. Він негайно ж завівся, бо вона, мабуть, навмисне вимкнула була запалювання.

— Спасибі! — крикнула Гелен і перехилилася з кабіни до мене. Губи її ворушилися, але нічого не можна було розібрати.

— Ви — першорядний спеціаліст! — сказала вона потім голосніше і поїхала.

Декілька секунд я стояв, оповитий синюватим димком від машини. Я майже не відчував ніякої радості від побачення — отак раптову зміну спеки й холоду сприймаєш як одне й те саме. А тоді поволі, механічно посуваючись уперед, почав думати; разом з думками прийшли неспокій і згадка про те, що я чув у таборі, і мені в душу помалу почали вгризатися неясні сумніви.

Лежачи на узліссі, я чекав. Стіна плачу, як назвала Гелен шеренгу жінок біля дроту, що мовчки і наче сліпі вдивлялися у вечірні сутінки, — порідшала. Незабаром мало не всі розійшлися, відхлинули назад у табір. Стемніло. Я пильно вдивлявся у стовпи огорожі. Вони вже ледве вирізнялися у сутінках, як густіші тіні, а потім серед них з'явилася якась нова, темна тінь.

— Де ти? — прошепотіла Гелен.

— Ось тут!

Я навпомацки пробрався до неї.

— Ти можеш вийти? — спитав я.

— Трохи згодом. Коли всі розійдуться. Почекай там.

Я ковзнув назад у лісок, заглибившись рівно настільки, щоб мене не помітили, якби хтось посвітив на ліс ліхтариком. Я лежав на землі, вдихаючи міцний запах пожовклого листя. Знявся вітрець, і навколо зашелестіло, ніби до мене підповзала тисяча шпигунів. Очі в мене дедалі більше звикали до темряви, і я вже бачив тепер постать Гелен, а над нею неясно виступало її бліде обличчя, риси якого я не міг розпізнати. За тим колючим дротом вона то здавалась мені чорним стеблом з білою квіткою вгорі, то знову якоюсь темною безіменною постаттю з давно померклих часів, а що розгледіти її обличчя я не міг, то для мене в ньому ніби поєдналися обличчя всіх стражденних світу.

Трохи далі я помітив постать другої жінки у тій самі позі, як і Гелен, і там іще й третю, а оддалік і четверту — вони стояли, наче ряд каріатид, що підпирають небо туги і надії.

На це тяжко було дивитись, і я одвернувся. Коли ж я знову глянув у тому напрямі, то побачив, що ті троє вже беззвучно зникли, а Гелен нахилилась і сіпає за дріт.

— Розсунь його, — сказала вона.

Я наступив на нижню дротину, а верхні підняв.

— Зажди-но, — прошепотіла Гелен.

— А де ж інші? — спитав я.

— Пішли назад у табір. Одна з них нацистка. Тому я раніше не могла перелізти. Вона б мене виказала. Це та, що плакала тут.

Гелен зняла блузку та спідницю і подала їх мені через дріт.

— Ще, не дай Боже, розірву. А іншого в мене нічого немає, — пояснила вона.

Так воно діється у бідняків, де півбіди, коли діти позбивають собі коліна, гірше ж, коли подеруть панчохи, бо коліна загояться, а панчохи треба купувати нові.

Одяг її був у мене в руках. Гелен нахилилась і обережно пролізла попід дротом, та вдряпнула собі плече, і кров тоненькою чорною змійкою побігла з ранки. Гелен випросталась.

— Будемо тікати? — спитав я.

— Куди?

Я не знав, що їй на те відповісти. Та й справді — куди?

— До Іспанії, — сказав я. — До Португалії. До Африки.

— Ходімо, — заговорила Гелен. — Ходімо і не будемо про це говорити. Ніхто не може втекти звідси без документів. Саме через те нас так недбало стережуть.

Вона йшла до лісу попереду мене — майже гола, якась таємнича і прекрасна. Від Гелен, моєї дружини, останніх місяців нашого спільного життя, лишилось тільки уявлення, але його було досить, щоб солодко і болісно впізнати її під нальотом минулого, від подиху якого ціпеніло сповнене чекання тіло. Але з ряду каріатид замість Гелен вийшла людина, ще майже безіменна, окутана дев'ятьма місяцями невідомого мені життя, що важили більше, ніж двадцять років існування за нормальних умов.

14

Підійшов хазяїн пивнички, де ми сиділи раніше.

— А тепер я попрощаюся з вами. Щасливо повернутись додому, панове!

Він вийшов. У розчинені двері ввірвався ранок, чути було гамір нового дня.

— Треба, мабуть, і нам іти, — сказав я.

— Я вже скоро закінчу своє оповідання, — відказав Шварц, — а тут у нас є ще трохи вина.

— У ту ніч ми розмовляли мало, — вів він далі. — Я розстелив куртку, а коли похолоднішало, ми вкрилися спідницею і блузкою Гелен та ще й моїм светром. Гелен засинала і знову прокидалась: якось у півснімені здалося, ніби вона плаче, але потім її знову охопила нестримна ніжність, вона пестила мене так, як ніколи досі. Я ні про що не питав її і нічого не сказав їй про те, що чув у таборі. Я дуже її любив, але між нами був якийсь холодок. До ніжності домішувався сум, який навіть підсилював ту ніжність; здавалось, ніби ми, пригорнувшись одне до одного, летимо у потойбічний світ і вже залетіли надто далеко, щоб коли-небудь повернутись назад або кудись дістатися; то був тільки політ, перебування вкупі і розпач; так, це був розпач, беззвучний, потойбічний розпач, на нього капали наші щасливі сльози, невиплакані примарні сльози знання, яке бачить тільки минуще, але не відає ні прибуття, ні вороття.

— Може, таки будемо тікати? — спитав я ще раз, коли Гелен уже збиралась перелазити крізь дротяну огорожу назад до табору.

Вона не відповіла, поки не пролізла на той бік огорожі.

— Я не можу, — прошепотіла вона. — Не можу. За це б покарали інших. Приходь іще! Приходь завтра ввечері знову. Можеш прийти завтра ввечері?

— Якщо мене до того часу не спіймають.

Вона пильно вдивлялась мені в обличчя, а трохи згодом сказала:

— До чого ж це ми з тобою дожили? За які гріхи ми так страждаємо?..

Я віддав їй блузку і спідницю.

— Це у тебе найкраще? — спитав я.

Вона кивнула.

— То спасибі ж тобі, що ти це вдягла, — сказав я. — Я певен, що завтра ввечері зможу прийти сюди знову. Я ховатимусь у лісі.

— Але ж тобі треба поїсти. Є у тебе що-небудь?

— Дещо є. До того ж у лісі, мабуть, можна назбирати ягід. Та й грибів. А може, й горіхи є.

— Можеш витримати до завтрашнього вечора? Я тобі щось принесу.

— Та звичайно ж. Адже тепер майже ранок…

— Не їж грибів. Ти ж на них не знаєшся, А я принесу багато їжі.

Вона наділа спідницю. Спідниця була широка, світло-синя у білих квітах; Гелен розправила її і застебнула, ніби готуючись до битви.

— Я люблю тебе, — розпачливо мовила вона. —— Люблю тебе набагато більше, аніж ти можеш собі уявити. Не забувай цього! Ніколи!

Так вона говорила мало не щоразу, прощаючись зі мною. Адже то були часи, коли ми являли собою дичину, дозволену для всіх — і для французьких жандармів, що полювали на нас в ім'я осатанілої любові до "порядку", і для гестапо, що намагалося проникнути до таборів, хоч і подейкували, ніби є угода з урядом Петена, яка забороняє таке втручання. Ніколи не можна було знати, хто тебе спіймає, тому кожне прощання вранці завжди здавалось останнім.

Гелен приносила мені хліб і фрукти, а часом і шмат ковбаси або сиру. Я не наважувався спуститись у долину до найближчого містечка, щоб там пошукати собі житла. Влаштувався в лісі і жив у руїнах старого

монастиря, на які надибав неподалік від табору. Удень я там спав або читав те, що мені приносила Гелен, і стежив за дорогою, сховавшись у чагарнику. Гелен ділилася зі мною і новинами, і чутками — німці, мовляв, посуваються все ближче і ближче, не дотримуючись укладених угод.

А втім, то було майже панічне життя. Часом від страху в роті ставало гірко, наче від жовчі; але звичка жити одним моментом завше перемагала. Погода стояла гарна, небо вночі було зоряне. Гелен роздобула десь шматок брезенту, і ми лежали на ньому, вкрившись сухим листям, у зруйнованому монастирському коридорі й прислухалися до шерехів ночі.

— Як це тобі вдається виходити з табору? — якось спитав я у Гелен. — Та ще й так часто?

Трохи помовчавши, вона відповіла:

— У мене ж відповідальна посада, а крім того, ще й деяка протекція. Ти ж бачив — я часом навіть у селі буваю.

— Тому ти можеш діставати для мене продукти?

— Я їх беру з їдальні. Нам дозволяється дещо там купувати, коли у нас є гроші і коли є що купити.

— А ти не боїшся, що тебе тут хтось побачить і викаже?

— Боюся, але тільки за тебе, не за себе, — відповіла Гелен з усмішкою. — Що може зі мною трапитись? Адже я й так у в'язниці.

Наступного вечора вона не прийшла. Стіна плачу розлізлася; я підкрався до огорожі — чорні силуети бараків стояли у тьмяному світлі; я чекав, але Гелен не прийшла. Всю ніч я чув, як жінки ходили до

туалету, як вони зітхали і стогнали, а тоді раптом я побачив на дорозі автомашини із затемненими фарами. Цілий день я пробув у лісі. На душі в мене було тривожно: певно, сталося щось недобре. Деякий час я міркував над тим, про що дізнався був у таборі, але всупереч нормальній логіці мене це якось заспокоїло. Все було байдуже, аби тільки Гелен не захворіла та не вмерла, аби тільки її кудись не вивезли. Усі ці три можливості так мало відрізнялися одна від одної, що означали, власне кажучи, те саме. А життя наше було таке безвихідне, що важило тільки єдине: не загубити одне одного і спробувати якось вирватися з того виру до тихої пристані. Тоді, можливо, ми змогли б іще раз про все забути.

Але цього не можна забути. Не можна попри всю любов, попри співчуття, всю доброту, всю ніжність. Я це розумів, та мені було байдуже; я лежав у лісі, пильно дивився на трупи строкатих листків, що, відірвавшись од гілок, носились у повітрі, і думав тільки про одне: дай їй жити! Дай їй жити, Боже, і я ніколи ні про що її не спитаю. Життя людей набагато значніше, аніж оті сильця, в яких вони заплутуються; дай їй жити, тільки жити, і якщо я маю вмерти, то нехай живе без мене, але дай їй жити!

І наступної ночі Гелен не прийшла. Зате увечері я знову побачив дві автомашини. Вони під'їхали з долини до табору. Я прокрався трохи ближче і впізнав мундири. Я не міг розгледіти, були то армійські чи есесівські мундири, але, безперечно, там були німці. Я пережив страшну ніч. Машини прибули близько дев'ятої години, а назад поїхали допіру по першій. Те, що вони приїхали вночі, стверджувало майже напевно, що то було гестапо. Коли машини від'їжджали, я не міг розгледіти, чи забрали вони когось із собою. Я блукав — блукав у буквальному значенні цього слова — навколо табору аж до ранку. Потім хотів спробувати ще раз пройти в табір у ролі монтера, але побачив, що сторожу подвоїли, а з нею ще сидів чоловік у цивільному, тримаючи в руках якісь списки.

Тому дню, здавалося, не буде ні кінця ні краю. Пробираючись уже в сотий раз повз колючий дріт, я раптом помітив кроків за двадцять від

себе пакунок. В газету було загорнуто шмат хліба, два яблука і записку без підпису: "Сьогодні увечері". Очевидно, Гелен перекинула пакет через огорожу, коли мене там не було. Я з'їв хліб навколішках — так мені раптом стало млосно. Потім пішов у свою схованку і заснув. Надвечір прокинувся. День був ясний, прозорий, наповнений злотавим світлом, наче вином. Листя щоночі жовкло все дужче. На моїй галявині, залитій теплим пообіднім сонцем, стояли буки і липа у жовтій і червоній оздобі — ніби якийсь невидимий художник перетворив їх, поки я спав, на факели, і вони світилися тепер, тихі і нерухомі; не ворушився жоден листочок.

Шварц перервав свою розповідь.

— Потерпіть, будь ласка, коли я оце вдаюсь до непотрібних; може, описів природи. Природа весь той час мала для нас таке ж велике значення, як і для тварин. Вона ніколи не відштовхувала нас від себе, не вимагала паспортів або посвідок про арійське походження. Вона давала і брала, але була безстороння, і це діяло як ліки. Того надвечір'я я довго лежав нерухомо, боявся, щоб не розплескатись, як чаша, вщерть повна води. Тоді нараз помітив, як у цілковитій тиші, при повному безвітрі сотні листочків тихо посипалися з дерев, ніби підкоряючись якійсь таємничій команді. Вони повільно спускались у прозорому повітрі, деякі падали на мене. У той момент я збагнув свободу смерті і її безмежну втіху. Ні на що не зважившись, я вже знав, що маю дарунок від долі — можливість покласти край своєму життю, якщо Гелен умре, знав, що мені не треба буде лишатись самому, знав, що той дарунок — компенсація, яка дається людині за надмірну любов, на яку вона спромоглася, за любов, що виходить за рамки почуттів живого створіння; я відчув це бездумно, а відчувши, зрозумів, що тепер, навіть у далекій перспективі, немає вже гострої потреби вмирати.

Гелен не було серед інших жінок біля стіни плачу. Вона прийшла лише тоді, коли всі пішли геть. На ній були короткі штанці і блузка; крізь дріт вона подала мені пляшку вина і пакет. Незвичайний костюм дуже її молодив.

— Пляшка відкрита, — зауважила Гелен. — А ось і чарка.

Вона хутко прослизнула попід колючою огорожею.

— Ти ж, напевне, вмираєш з голоду. Я дістала в їдальні дещо таке, чого не бачила з часів перебування у Парижі.

— Одеколон! — вирвалося в мене; вона пахла одеколоном, була свіжа й холоднувата, як ніч.

Гелен покрутила головою, і я помітив, що волосся в неї підстрижене коротше, ніж було.

— Так що ж там сталося? — спитав я, раптом розсердившись. — Я думав, тебе кудись вивезли або ти вмираєш, а ти повернулась наче з косметичного кабінету. Тобі й манікюр зробили?

— Я сама зробила! — вона підняла руки і засміялася. — Давай вип'ємо!

— Що сталося? Було тут гестапо?

— Ні. Військова комісія. Але з ними двоє чиновників гестапо.

— Вони когось забрали?

— Ні. Дай-но мені випити.

Я помітив, що вона дуже збуджена. Руки в неї були гарячі, а шкіра така суха, ніби от-от захрустить.

— Отож, були й гестапівці, — почала розповідати Гелен. — Приїхали, щоб скласти список нацисток, які є у таборі. Їх мають повернути до Німеччини.

— А таких багато?

— Є доволі. Ми й не думали, що їх тут стільки. Деякі ж ніколи не признавались. Виявилась серед них і одна моя знайома. Раптом вийшла і заявила, що вона — член партії і зібрала, мовляв, тут цінні відомості й тепер хоче повернутись на батьківщину, а що до неї тут дуже погано ставилися, то нехай би її зараз же й вивезли звідси. Я з нею була добре знайома. Аж надто. Їй відомо…

Гелен швидко випила вино і віддала мені чарку.

— Що їй відомо? — спитав я.

— Я вже не можу точно пригадати. Стільки було тих ночей, коли розмови точилися без кінця і краю. Їй відомо, хто я така… — Гелен підвела голову. — Я ніколи не повернусь до Німеччини, ніколи! Я накладу на себе руки, якщо вони приїдуть по мене.

— — Тобі не доведеться вдаватись до цього, і тебе не вивезуть. Чому? Бо Ґеорґ бозна-де, він про все це не довідається. Та й навіщо отій жінці все виказувати? Для чого їй це?

— Обіцяй, що не даси вивезти мене до Німеччини!

— Обіцяю, — відповів я.

Вона була така схвильована, що я не бачив іншого виходу, як тільки обіцяти їй всесильну допомогу.

— Я люблю тебе, — мовила Гелен хрипким, збудженим голосом. — Люблю тебе, і, що б там не сталося, ти завжди повинен цьому вірити.

— Вірю, — відповів я, вірячи й не вірячи їй.

Вона змучено й безсило відкинулась назад.

— Ми втечемо, — заговорив я. — Цієї ж ночі.

— Куди? Твій паспорт у тебе?

— Так. Один чоловік, що працював у конторі, віддав мені паспорт. А де твій?

Гелен мовчала, втупивши очі в землю.

— Тут є одна єврейська сім'я, — заговорила вона трохи згодом. — Чоловік, жінка й дитина. Вони прибули кілька днів тому. Дитина хворіє. Вони теж зголосилися: мовляв, хочемо повернутися до Німеччини. Капітан спитав їх, чи вони часом не євреї. Чоловік відповів, що німці. Капітан хотів їм щось сказати, але обидва гестапівці стояли поблизу. "Ви справді хочете повернутись?" — запитав капітан іще раз. "Запишіть їх, капітане, — сказав тоді один з гестапівців і засміявся. — Якщо вони так тужать за батьківщиною, то підемо їм назустріч". І їх записали. Їх не можна урезонити. Твердять, що більш не можуть терпіти. Дитина, мовляв, дуже хвора. Всіх євреїв з табору так чи інакше незабаром вивезуть, тож краще зголоситися заздалегідь. Ми, мовляв, однаково в пастці, то вже краще, поїхати добровільно. Наче оглухлі осли… Ти повинен поговорити з ними.

— Я? А що я їм можу сказати?

— Ти ж там був. Ти сидів у німецькому таборі. Ти повертався до Німеччини. І знову втік.

— Де ж мені їм про це розповісти?

— Тут. Я приведу того чоловіка. Я знаю, де його знайти. Я йому вже говорила. Його ще можна врятувати. Зараз приведу.

За чверть години Гелен привела якогось кволого чоловічка; лізти крізь дротяну огорожу він не схотів; стояв по той бік, у таборі, і слухав мене. Трохи згодом прийшла і його дружина, бліда й мовчазна. Їх усіх трьох виловили днів десять тому. Вони були в різних таборах, а потім утекли, і чоловік знайшов дружину тільки якимось чудом. На придорожніх каменях та будинках вони писали свої імена.

Шварц подивився на мене.

— Ви знаєте Via Doloris ?!

— Хто її не знає!.. Вона сягає від Бельгії аж до Піренеїв.

Via Doloris виникла на початку війни. Коли німецьке військо вдерлося у Бельгію і прорвало лінію Мажино, почалася велика втеча; у самий розпал літа, переслідувані пікіруючими бомбардувальниками, люди посувалися на південь — спочатку на машинах, навантажених домашнім начинням та ліжками; далі всіляким транспортом — велосипедами, підводами, тачками, що їх тягли самі люди, дитячими візочками, і нарешті посунули нескінченні лави пішоходів. Почали тікати у південному напрямку й емігранти. Саме у той час виникли придорожні газети: на мурах будинків, на сільських хатах, на перехрестях люди, шукаючи одне одного, писали вугіллям, крейдою або фарбою імена, просили допомоги. Емігранти, що вже протягом років і перед тим були біженцями й ховалися від поліції, мали опріч того ще й сітку "опорних пунктів" — від Ніцци до Неаполя і від Парижа до Цюриха. Опорні пункти — то були люди, що там жили; вони передавали вісті, адреси, давали поради; часом у них можна було й переночувати. Саме за допомогою таких людей чоловік, про якого розповідав Шварц, знайшов свою жінку

й дитину. А інакше це було б не легше, ніж знайти голку в копі сіна, як каже приказка.

— "Якщо ми лишимося тут, нас розлучать знову, заявив мені той чоловік, — розповідав далі Шварц. — Це — табір для жінок. Нас привезли сюди всіх разом, але тільки на декілька днів. Мене вже попередили, що переведуть в інше місце, у чоловічий табір. Ми б цього не пережили". Він, мовляв, уже все обміркував, і так буде краще. Тікати вони б не наважились, бо вже пробували раз, але мало не померли з голоду. А тепер дитина хворіє, жінка — виснажена, та й сам він висотаний вкрай. Краще вже, мовляв, поїхати добровільно, бо ми все одно що бидло у загороді коло бойні — нас забиратимуть залежно від потреб і настрою. "Чому нас не відпустили, коли ще можна було виїхати?" —— сказав наприкінці той лагідний худорлявий чоловічок з маленькими чорними вусиками на тонкому обличчі.

Ніхто не міг би дати йому на це відповіді. Хоч нас і хотіли позбутись, а проте й не випускали — на фоні катастрофи цілої нації то був незначний парадокс, на який майже не звертали уваги ті, хто міг би все змінити.

Наступного дня надвечір два грузовики виїхали на гору до табору. У ту ж мить я побачив,,як із десяток жінок, допомагаючи одна одній, пролізли крізь дротяну огорожу й розсипалися по лісу. Я не показувався з лісу, аж поки не помітив Гелен.

— Нас попередили з префектури, — сказала вона. — Приїхали німці забирати тих, які хочуть повернутись додому. Невідомо, чим усе це скінчиться, тому нам дозволили сховатися в лісі, поки німці не поїдуть звідси.

Уперше я бачив Гелен удень, якщо не рахувати тієї короткої зустрічі на дорозі. Її довгі ноги і обличчя були засмаглі, проте вона дуже схудла.

Очі видавалися надміру великими і блискучими, а обличчя — надто вузьким.

— Ти віддаєш мені свої харчі, а сама голодуєш, — сказав я Гелен.

— У мене є що їсти, — відповіла вона. — Про це дбають. Ось, — вона сунула руку в кишеню, — тут є навіть плитка шоколаду. Учора можна було купити консерви un pâté de un foie , сардини. Щоправда, хліба не було.

— А той чоловік, з яким я розмовляв, їде? — спитав я.

— Їде…

Обличчя Гелен здригнулося.

— Я не поїду ніколи, — заговорила вона. — Ніколи! Ти ж мені обіцяв!- Я не хочу, щоб мене схопили!

— Тебе не схоплять.

За годину грузовики поїхали назад. Жінки в них співали. Вітер доносив звуки гімна аж до нас: "Німеччина, Німеччина над усе!"

Тої ночі я віддав Гелен половину отрути, яку роздобув ще у Ле-Верне.

Наступного дня Гелен стало відомо, що Ґеорґ дізнався, де вона.

— Хто це тобі сказав? — запитав я.

— Одна поінформована людина.

— Хто саме?

— Табірний лікар.

— Звідки він це знає?

— Йому сказали в комендатурі. Туди прийшов запит.

— А він сказав, що ти маєш робити?

— Декілька днів він може переховувати мене у бараці для хворих. Але недовго.

— Значить, тобі треба тікати з табору. Хто попередив учора тих із вас, кому загрожує небезпека, щоб вони сховалися в лісі?

— Префект.

— Гаразд, — сказав я. — Постарайся забрати свій паспорт і дістати посвідку про звільнення звідси. Може б, цей лікар тобі якось допоміг? А як ні, то тікатимемо. Приготуй усе, що треба взяти з собою! Нікому нічого не кажи. Нікому! Я спробую поговорити з префектом. Він, здається, схожий на людину.

— Не роби цього! Не йди на такий риск. Ради Бога, будь обережний!

Ранком я почистив, як міг, свій костюм монтера і вийшов з лісу.

Можна було потрапити до рук німецьких патрулів або французьких жандармів — на це я мусив зважати. Але віднині мені треба було завжди зважати на це.

Мені пощастило дістатися до самого префекта. Назвавшись німецьким техніком, що має довідатись про спорудження електролінії для військових потреб, я задурив голову і жандармові, і писареві. Я вже знав з досвіду, що коли вдієш щось несподіване, то часом і проскочиш. Як біженця, жандарм зараз же мене б арештував. На таких людей треба гримнути — на це вони реагують якнайліпше.

Префектові я сказав правду. Спершу він хотів мене вигнати. Але потім його розвеселило моє нахабство. Він почастував мене сигаретою і сказав, щоб я забирався геть до дідька, а він, мовляв, зробить вигляд, ніби мене й не бачив. Хвилин через десять він пояснив мені, що нічим не може допомогти, бо у німців, очевидно, є списки, і якщо когось не стане, то німці притягнуть його до відповідальності. А він не хоче гинути в німецькому концтаборі.

— Пане префект, — заговорив я, — я знаю, що ви захистили в'язнів. І знаю, що у своїх наказах ви маєте бути послідовним. Але ми з вами знаємо і те, що у Франції панує хаос після поразки, що сьогоднішні накази можуть завтра стати ганьбою, і якщо розгубленість виллється у безглузду жорстокість, то колись пізніше навряд чи можна буде знайти цьому виправдання. Навіщо вам проти своєї ж волі тримати людей у клітці з колючого дроту, поки їх заберуть до катівень та душогубок? Можливо, поки Франція ще оборонялась, ще існувала якась видимість права заганяти іноземців до таборів для інтернованих, незалежно від того, були вони за чи проти агресорів. Але ж війна давно скінчилась, а кілька днів тому переможці забрали своїх прибічників. Ті, що лишились у таборі, це жертви, які день у день завмирають від страху, що їх заберуть на смерть. Мені слід було б просити вас за всіх, а я прошу тільки за одну з них. Якщо ви боїтеся списків, то запишіть, ніби моя дружина втекла, вмерла або вчинила самогубство, — тоді ви ні за що не відповідатимете!

Він довго мовчки дивився на мене. А тоді сказав:

— Зайдіть до мене завтра...

— Не знаю, до чиїх рук я можу потрапити завтра, — сказав я. — Зробіть це сьогодні.

— Приходьте за дві години.

— Я чекатиму біля ваших дверей. Це — найбезпечніше місце з усіх, що я знаю.

— Оце так любовна історія! — мовив він, раптом посміхнувшись. — Ви одружені, а змушені жити, як неодружені. Частіше буває навпаки.

Я полегшено зітхнув.

За годину префект покликав мене до себе.

— Я розмовляв по телефону з управлінням табору, — сказав він. — Це правда, що про вашу жінку питали. Ми пристанемо на вашу пропозицію і запишемо, що вона померла. Тоді вам дадуть спокій. І нам теж.

Я кивнув. Мене раптом охопив якийсь дивовижний страх, що аж мороз пробіг поза шкірою, — мабуть від забобону, ніби не можна спокушати свою долю. Але ж хіба я сам не вмер уже давно, хіба не проживав я з документом померлого?

— До завтра все владнаємо, — сказав префект.

— Зробіть це сьогодні, — наполягав я. — Одного разу я два роки просидів у таборі тільки через те, що втік на один день пізніше.

Нараз у мене зовсім не стало сил. Префект, безперечно, це помітив. Я відчув, що блідну і от-от знепритомнію. Він звелів принести коньяку.

— Кави! — простогнав я і впав на стілець. В очах у мене сірими й фіолетовими тінями закружляла кімната. "Треба кріпитись, — подумав я, відчуваючи, як зашуміло у мене у вухах. — Гелен — вільна, ми повинні вибратися геть звідси".

Крізь шум у вухах і мерехтіння в очах я бачив якесь обличчя, чув якийсь голос, лайку, спочатку невиразно, а далі чіткіше. Я намагався збагнути, що то за обличчя і чий то голос, аж нарешті розібрав:

— Ви думаєте, що це мені приємно, га? На дідька лисого мені все це потрібне?! Я вам не тюремник, я — порядна людина, до дідька все і всіх… Нехай би всі забирались під три чорти, всі!

Той голос затих, і я не знаю, чи він справді так лунав, чи тільки так гучно відбивався в моїх вухах. Принесли каву. Похитуючись, я вийшов і присів на якийсь ослін. Згодом хтось підійшов до мене і сказав, щоб я почекав. Та я й так нікуди б не пішов.

Трохи пізніше вийшов префект і сказав мені, що все в порядку. Мені здавалося, що моя непритомність допомогла тут не менш, ніж усе, що я йому розповів.

— Вам полегшало? — запитав чиновник. — Не треба мене так боятись. Адже я тільки маленький провінціальний префект у Франції.

— Це більше, ніж сам Господь Бог, — заперечив я голосом, у якому бриніло щастя. — Бог дав мені тільки досить невиразний дозвіл на перебування на землі, який мені ні до чого. А що мені справді потрібно — це дозвіл на перебування ось тут, у цій окрузі, і ніхто, крім вас, пане префекте, такого дозволу дати не може.

Він розсміявся.

— Але ж якщо вас шукатимуть, біля табору буде найнебезпечніше.

— Якщо мене шукатимуть, то в Марселі для мене небезпечніше, ніж тут. Мене сподіватимуться там, а не тут. Дайте нам дозвіл на один тиждень. За цей час ми встигнемо підготуватись до походу через Червоне море.

— Через Червоне море?..

— Є такий вираз у мові біженців. Ми живемо, наче євреї після виходу з Єгипту: за нами — німецька армія і гестапо, обабіч — море французької та іспанської поліції, а перед нами — обітована земля Португалія з портом Лісабоном, що відкриває шлях до ще обітованішої землі за океаном.

— У вас є американські візи?

— Ми їх дістанемо.

— — Ви, здається, вірите в чудеса.

— Мушу вірити, бо вибору в мене немає. До речі, одне таке чудо сталося й сьогодні.

Шварц подивився на мене з усмішкою.

— Дивна штука, яким обачливим стаєш, коли тобі скрутно. Адже я точно знав, чому саме сказав останнє речення, чому перед тим підлестив префектові, порівнявши його з Богом. Мені треба було дістати короткотерміновий дозвіл на перебування в даній окрузі. А коли можеш розраховувати тільки на інших, то стаєш психологом, який абсолютно все враховує, навіть коли сам уже ледве дихає від напруження.

Шварц помітно заспокоївся.

— Я скоро закінчу, — сказав він. — Ми й справді дістали дозвіл на перебування в тому районі на один тиждень. Я стояв біля брами табору, чекаючи Гелен. Було вже надвечір. Сіяв дрібненький дощик. Разом із Гелен вийшов лікар. Я бачив, як вона деякий час розмовляла з ним, не помічаючи мене. Вона говорила енергійно, обличчя її було жвавішим, ніж звичайно. У мене було таке враження, ніби я з вулиці зазираю до кімнати і ніхто про це не знає. Згодом Гелен помітила мене.

— Ваша дружина дуже хвора, — сказав лікар, звертаючись до мене.

— Це правда, — докинула Гелен, сміючись. — Мене звільнять, щоб покласти до лікарні, а там я помру. Точнісінько так, як і домовлено.

— Дотепи тут ні до чого! — суворо сказав лікар. — Вашій дружині справді треба лягти до лікарні.

— Чому ж її досі туди не вмістили? — спитав я.

— До чого всі ці балачки? — втрутилась Гелен. — Я не хвора і до лікарні не піду.

— Ви можете вмістити її до лікарні? — спитав я лікаря. — Але так, щоб вона там була у безпеці.

— Ні, — трохи подумавши, відповів він.

Гелен засміялася знову:

— Та звичайно ж, ні. Що це ви затіяли таку дурну розмову! Адьє, Жан!

Не чекаючи мене, Гелен пішла по дорозі. Мені хотілося спитати лікаря про її хворобу, але я не встиг. Він розгублено глянув на мене, тоді

хутко крутнувся на місці й попрямував назад до табору. Я пішов слідом за Гелен.

— Паспорт у тебе? — запитав я її.

Вона ствердно кивнула.

— Дай мені твою сумку.

— Та в ній майже нічого немає.

— Дарма, давай її сюди.

— Там у мене ще оте вечірнє вбрання, що ти мені купив у Парижі.

Ми спускалися дорогою в долину.

— Ти хвора? — спитав я.

— Якби я справді була хвора, то не могла б іти. У мене була б підвищена температура. Я не хвора! Він бреше. Він хотів, щоб я лишилась. Поглянь на мене — хіба я схожа на хвору?

Вона зупинилась.

— Так, — сказав я.

— Не занепадай духом, — намагалась підбадьорити мене Гелен.

— Та я не занепадаю…

Тепер я зрозумів, що вона хвора і що мені в тому ніколи не признається.

— Може, тобі полегшало б, якби ти була в лікарні?

—-Ні! — заперечила вона. — Анітрохи. Ти повинен вірити мені. Якби я була хвора і лікарня могла мені допомогти, я б зараз же спробувала піти туди. Повір же мені!

— Я вірю тобі.

Що я ще міг зробити? Раптом у мене зовсім опустилися руки.

— Може, краще було тобі лишитись у таборі?.. — сказав я.

— Якби ти не приїхав, я б наклала на себе руки...

Ми рушили далі. Дощ пішов густіший. Він оповив нас, наче сірою вуаллю з дрібненьких краплинок.

— Нам треба скоріше дістатися до Марселя, — заговорив я знову. — А звідти — до Лісабона і далі — до Америки.

"Там є добрі лікарі, — подумав я собі. — І лікарні, в яких не арештовують. А я, можливо, дістану там ще дозвіл на роботу".

— Тоді ми Європу забудемо, як страшний сон, — сказав я уголос.

Гелен не відповіла.

15

— Почалася одіссея, — вів далі Шварц. — Мандрівка через пустелю. Похід через Червоне море. Вам це, напевно, теж знайоме.

Я кивнув головою.

— Бордо. Прощупування можливостей переходу через кордон. Піренеї. Довгий штурм Марселя. Взяття штурмом байдужих сердець і втеча від варварів. А поміж усім тим — ще й безглуздя здичавілого бюрократизму. Дозволу на перебування немає, немає і дозволу на виїзд. А коли такий дозвіл нарешті діставали, то минав уже строк іспанської транзитної візи, яку можна було поновити, лише маючи в'їзну візу до Португалії, а ця віза часто залежала ще від чогось іншого, і, значить, усе треба було починати спочатку — чекати й чекати біля консульств, цього переддвер'я раю і пекла! Circulus vitiosus безумства!

— Насамперед ми потрапили у штиль, — розказував далі Шварц. — Того ж вечора Гелен стало млосно. Я дістав кімнату в якомусь небагатолюдному готелі. Ми вперше за довгий час опинилися на легальному становищі. Уперше за довгі місяці у нас знову була кімната для нас самих. Саме це й спричинилося до того, що Гелен істерично розплакалася. Потім ми мовчки сиділи в садочку біля готелю. Було вже холоднувато, але нам не хотілося йти спати. Ми розпили пляшку вина, дивлячись на дорогу, що вела до табору, — з садочка її добре було видно.

Якась глибока вдячність до болю стискала мені серце. У той вечір вона ніби все затамувала, навіть страх, що Гелен хвора. Після істерики Гелен посвіжішала і заспокоїлась, наче природа після дощу, личко її стало прекрасним — такі бувають часом на старовинних камеях. Ви це, напевне, зрозумієте. У нашому емігрантському житті хвороба має інше значення, ніж звичайно. Для нас хвороба означає, що далі ми вже тікати не можемо.

— Це мені відомо,— сказав я гірко.

— Наступного вечора ми побачили, як машина з притушеними фарами повзла по дорозі до табору. Гелен занепокоїлась. До того ми цілісінький день майже не виходили з кімнати. У нас знову було ліжко і своє приміщення, а це була подія, якою ніколи не натішитись досхочу. Я б і цілими тижнями не виходив з готелю. Але Гелен раптом захотілось

податися далі. Їй більш несила було дивитись на дорогу до табору. Вона боялася, що гестапо й далі шукатиме її.

Ми поскладали свій дріб'язок. Справді, розумніше було помандрувати далі, поки ще у нас був дозвіл на перебування у тій окрузі. Як нас і схоплять десь-інде, то найбільше — повернуть сюди, але не заарештують; так ми сподівалися.

Мені хотілося до Бордо. Але по дорозі ми дізналися, що йти туди вже небезпечно. Нас підібрав маленький двомісний "сітроєн", і водій порадив нам спробувати влаштуватись десь-інде. Сказав, що поблизу того місця, куди він їде, є маленький замок; він знає, що там ніхто не живе. Можливо, ми знайдемо там притулок на ніч;

Вибору у нас, власне кажучи, не було. Надвечір водій висадив нас. Перед нами у сутінках стояв маленький замок, краще сказати — вілла, з темними вікнами без гардин. Я піднявся по східцях на ґанок і шарпнув двері. Вони виявилися незамкненими, видно було, що їх відчиняли силоміць. Мої кроки глухо залунали в сутінках вестибюля. Я гукнув, і мені відповіла луна. Кімнати були зовсім порожні. Все, що можна було з них забрати, забрали. Але там були кімнати вісімнадцятого століття, панелі по стінах, аристократичні вікна, плафони і граціозні сходи.

Ми потихеньку обходили кімнати замку. На наші оклики ніхто не озивався. Я пошукав електричні вимикачі, але марно: у замку ще не було електрики; він лишився таким, яким його колись побудували. Там була маленька їдальня, біленька із золотом, була спальня, ясно-зелена і теж із золотом. Жодних меблів; очевидно, власники, тікаючи, вивезли все.

Нарешті в одній з кімнат мансарди ми знайшли скриню. У ній лежали маски, дешеві різнобарвні костюми, очевидно, з якогось маскараду, і кілька пачок свічок. Та кращою знахідкою було залізне ліжко з матрацом. Ми шукали далі і знайшли на кухні трохи хліба, декілька

коробок сардин, в'язочку часнику, з півбанки меду, а в підвалі — трохи картоплі, кілька пляшок вина і стос дров, і це було наче в країні фей!

У будинку майже скрізь були каміни. Ми завісили вікно однієї з кімнат, де, очевидно, була спальня, костюмами, які знайшли були і в мансарді. Я ще раз обійшов навколо будинку і побачив фруктовий сад та город. На деревах ще висіли яблука й груші. Я назривав їх і приніс до замку.

Коли стемніло так, що вже не можна було б побачити диму, я розпалив у каміні вогонь, і ми сіли вечеряти. Обстановка була якась фантастична, заворожена. Відблиски вогню мерехтіли на розкішних панелях, а наші тіні коливалися, наче духи якоїсь країни щастя.

Стало тепло, і Гелен перевдяглася, щоб просушити те, в чому була. Вона витягла своє паризьке вечірнє вбрання і наділа його. Я відкрив пляшку вина. Чарок не було, ми пили просто з пляшки. Потім Гелен переодяглася ще раз — витягла зі скрині й наділа "доміно" і півмаску та й побігла до темної сходової клітки. Вона шугала вгору і вниз, гукала, її голос лунав по всьому будинку, я вже її не бачив, тільки чув дріботіння її ніг, поки вона раптом не зупинилась у темряві позад мене, і я відчув у себе на потилиці її подих.

—-Мені здалося, ніби я тебе вже втратив, — сказав я, міцно тримаючи її в руках.

— Ти ніколи не втратиш мене, — прошепотіла вона крізь свою вузеньку маску. — І знаєш чому? Бо ти ніколи не хотів мене вдержати, як селянин — свою ділянку землі. Найідеальніший чоловік — нудний, якщо рівняти до тебе.

— Я, напевно, зовсім не ідеальний чоловік, — відповів я, приємно вражений компліментом.

Ми стояли на площадці сходів. Крізь щілину відхилених дверей спальні падала з каміна смуга світла і мерехтіла на бронзовому орнаменті поруччя, на плечах і устах Гелен.

— Ти й не знаєш, хто ти, — прошепотіла вона, поглянувши на мене сяючими очима, що, немов очі змії, не мали білків і блищали, пильно вдивляючись крізь маску. — Якби ти знав, як мало радості дають оті всі донжуани! Наче плаття, яке надягають тільки на один раз. А ти... ти — моє серце...

Може, оті костюми, які ми на себе понадягали, полегшили нам уживання таких слів. Я теж, як і Гелен, надів "доміно". Мені цього не хотілось, але ж і мої речі також змокли за день і тепер сушилися біля каміну. Незвичний одяг і примарне оточення belle époque змінили нас і розкрили наші уста для інших, ніж звичайно, слів.

— Ми — мерці, — шепотіла Гелен. — Обоє. Для нас немає вже законів. Ти — мертвий, з паспортом небіжчика, а я сьогодні померла у лікарні. Глянь на нашу одіж. Немов барвисті і золоті кажани, шугаємо ми в померлому столітті. Його називали прекрасним віком, та воно таким і було з його менуетами, з чарівною красою, з плафонами у стилі рококо — але в кінці його стояла гільйотина, як вона стоїть скрізь і завжди холодним ранком, після кожного свята, блискуча й невблаганна. А де стоятиме наша, любий?

— Облиш ці балачки, Гелен... — мовив я.

— Вона не стоятиме ніде, — шепотіла Гелен. — Яка ж бо гільйотина для мерців? Вона вже не може нас порубати, бо не можна порубати світло або тінь, але хіба ж не намагались поламати нам руки знову і знову? Тримай мене тут у цих чарах, у цій злотавій пітьмі, то, може, щось та й лишиться з того в нас і освітить нам лиху годину нашого останнього подиху...

— Не говори так, Гелен, — сказав я; мені стало трохи моторошно.

— Згадуй мене завжди такою, як я тепер, — шепотіла вона, не слухаючи мене. — Як знати, що з нами ще буде…

— Ми поїдемо до Америки, а війна колись та скінчиться, — сказав я.

— Я не скаржусь на долю, — відповіла вона, притулившись до мого обличчя. — Та й на що нам скаржитись? Чим би ми стали, якби все було інакше? Посереднім, нудним подружжям, яке б жило посереднім, нудним життям в Оснабрюку, мало б посередні почуття і раз на рік їздило у відпустку…

Я не втримався і розсміявся.

— Можна це розглядати і так…

Того вечора вона була така весела, ніби справляла якесь свято. Взувши золоті черевички, які купила собі в Парижі і вирятувала потім з усіх ситуацій, вона зі свічкою в руці побігла у підвал і принесла ще пляшку вина. Я стояв угорі на сходах і дивився, як вона підіймалась по східцях крізь темряву, дивився на її освітлене, підняте до мене личко на фоні химерних тіней. Я відчував себе щасливим, якщо можна назвати щастям дзеркало, яке відображає кохане обличчя, чисте й прекрасне на фоні численних тіней.

Вогонь у каміні поволі згасав. Гелен заснула серед барвистих костюмів. То була дивна ніч. Лише пізно Вночі я почув гуркіт літаків, від якого стиха брязкотіли дзеркала у стилі рококо.

Чотири дні ми прожили на самоті. А потім я мусив піти до сусіднього села, щоб купити продуктів. Там я почув, що з Бордо мають відплисти два судна.

— А німців там ще нема? — спитав я.

— І нема, і є, — відповіли мені. — Все залежить від того, хто ви такий.

Я розповів про це Гелен. На моє здивування, вона лишилась досить байдужою.

— Судна, Гелен! — говорив я схвильовано. — Можна втекти звідси! До Африки. До Лісабона. Куди-небудь. А звідти вже можна рушати й далі.

— А чому нам не лишитись тут? — заперечувала вона. — У садибі є фрукти, овочі. Я можу варити їжу, поки є дрова. Хліба дістанемо в селі. У нас іще є гроші?

— Трохи є. А в мене ж є ще один малюнок. Я можу продати його в Бордо, от і на дорогу будуть гроші.

— Хто тепер купує малюнки?

— Люди, що хочуть вкласти гроші у якусь цінність.

Вона засміялась.

— Ну, то продай його, та й лишімось тут.

— Якби ж то можна було!..

Вона закохалася в той будинок. З одного боку там був невеличкий парк, а обіч нього — садок і город. Там навіть був ставок і сонячний годинник. Гелен полюбила той дім, а він, здавалося, полюбив її. Дім пасував до неї, як рама до картини, а ми ж уперше опинились не в

готелі і не в бараці. Життя у маскарадних костюмах, в атмосфері веселої давнини заронило і в мене якусь чарівну надію; мені часом навіть хотілося вірити в загробне життя — так, ніби в тому замку ми вже відбули першу репетицію такого життя. І я залюбки прожив би отак хоч і декілька сот років...

Та проте мені не йшла з голови думка про кораблі в Бордо. Мені здавалося неймовірним, щоб вони могли вийти з порту, коли місто частково окуповане, — але ж то був дивний період між війною і миром. Франція підписала угоду про перемир'я, проте ще не уклала миру, вона нібито була поділена на окуповану і вільну зони, але не мала сили, щоб захищати підписані згоди; до того ж там перебували німецька армія і гестапо, а вони не завжди діяли в контакті.

— Я мушу все це розвідати, — заявив я Гелен. — Побудь тут, а я спробую дістатись до Бордо.

Гелен похитала головою:

— Одна я тут не лишусь. Я поїду з тобою.

Я розумів її. Там уже не було безпечних і небезпечних зон. Можна було вийти живим з головної штаб-квартири ворога, а десь на віддаленому острові потрапити до рук агентів гестапо — всі колишні масштаби змістилися.

Ми добралися до Бордо у той випадковий спосіб, який вам, очевидно, відомий, — вів далі Шварц. — Коли потім про це згадуєш, то не можеш зрозуміти, як же воно так вийшло. Ми добирались і пішки, і на грузовику, а частину шляху навіть проїхали верхи на ширококрупих, добродушних селянських коняках, яких наймит вів продавати.

У Бордо було вже німецьке військо. Місто не вважалось окупованим, але військо там було. Це приголомшило людей; кожної хвилини можна

було чекати арешту. Щоб не привертати до себе уваги, Гелен надягла досить скромний костюм; правда, крім вечірньої сукні, пари штанів і двох светрів, у неї і так майже нічого з одягу не було. Я носив спецівку монтера, а ще один костюм був у мене в рюкзаку.

Свої речі ми лишили в одній пивничці, бо скрізь багаж впадав у вічі, дарма що багато французів ходило по місту з чемоданами.

— Підемо до бюро подорожей, розпитаємо про ті кораблі, — запропонував я Гелен. Знайомих у місті ми не мали.

Таке бюро й справді ще існувало. У вітринах там висіли старі плакати: "Проведіть осінь у Лісабоні", "Алжир — перлина Африки", "Канікули у Флориді", "Сонячна Гренада". Плакати здебільшого були збляклі, але реклами про Лісабон і Гренаду ще сяяли яскравими барвами.

Нам не довелося ждати, поки просунемось у черзі до віконечка. Про все поінформував нас один чотирнадцятилітній "знавець". Чутки про судна ходять уже кілька тижнів, але вони безпідставні, пояснив він. Ще задовго перед окупацією сюди заходило одне англійське судно, щоб забрати поляків та тих емігрантів, які зголосилися до польського легіону — військової частини з добровольців, що формувалася в Англії. А тепер не відпливе жодне судно.

Я спитав, чого ж тоді у приміщенні повно людей, чого їм треба.

— Здебільшого того ж, чого й вам, — відповів хлопець.

— А ви що тут робите? — запитав я його.

— Я вже й не надіюсь виїхати, — відповів він. — Заробляю собі тут на хліб — я й перекладач, і порадник, і фахівець по візах, і експерт у житлових справах...

Мене це не здивувало. Від нужди дозрівають передчасно, а сентименти чи якісь упередження не бентежать юність. Ми зайшли до кафе, і той експерт ознайомив мене з ситуацією. Можливо, що військо виведуть із міста; проте в Бордо мало надій дістати дозвіл на перебування, а щодо віз, то й зовсім кепсько. В даний момент у Байонні становище щодо іспанських віз сприятливе, але там зібралось забагато людей. Найліпше у Марселі, тільки туди далека дорога. Та вона нікого з нас потім не минула. І вас теж? — спитав Шварц.

— Авжеж, — докинув я. — То була дорога на Голгофу.

Шварц кивнув.

—-Зрозуміла річ, я спробував на цій дорозі звернутись до американського консульства. Але у Гелен був чинний німецький паспорт нацистських часів — як же ми могли довести, що нам загрожує смертельна небезпека? Перелякaним безпаспортним євреям, що облягали двері консульства, здавалося, загрожувала більша небезпека, ніж нам. Наші паспорти — навіть паспорт небіжчика Шварца — свідчили проти нас.

Ми вирішили повернутись до нашого маленького замку. По дорозі нас двічі затримували жандарми; обидва рази я скористався станом депресії в країні — нагримав на жандармів, ткнув їм під ніс наші паспорти і, назвавши себе австрійським німцем, послався на військову адміністрацію. Гелен сміялася, все це їй видавалось комічним. Цією тактикою я вперше скористався, коли вимагав повернути наші речі у пивничці в Бордо. Хазяїн заявив, ніби не одержував від нас ніякого багажу.

— Як хочете, то кличте поліцію, — сказав він, посміхаючись, і підморгнув мені. — Та ви ж, певно, не схочете!…

— А мені й не треба поліції, — відповів я. — Давайте-но сюди речі!

Хазяїн кивнув хлопцеві, що стояв за прилавком.

— Анрі, допоможи панові вийти.

Анрі, засукавши рукава, підійшов до мене.

— Я б на вашому місці хоч трошки подумав, Анрі, — звернувся я до хлопця. — Чи, може, вам не терпиться спробувати, як живеться в німецькому концтаборі?

— Ton gueule! — відповів Анрі і замахнувся на мене.

— Стріляйте, сержанте! — різко скрикнув я, дивлячись через голову хлопця.

На цьому Анрі і спіймався. Він озирнувся з піднятими руками, а я в ту мить і пнув його з усієї сили ногою в пах. Він заревів, як бугай, і впав. Хазяїн схопив пляшку і вийшов з-поза прилавку.

Я схопив пляшку "дюбоне", що стояла на оббитому оцинкованим залізом прилавку, розбив її об ріг, а рештки пляшки з гострими зубцями тримав у руці. Хазяїн зупинився. Позад мене дзенькнула ще одна пляшка Я не озирнувся — не можна було спускати з очей хазяїна.

— Це я! — крикнула мені Гелен і заверещала на хазяїна. — Падлюка! Давай сюди речі, інакше я з твоєї пики зроблю відбивну котлету!

Тримаючи у руці розбиту пляшку, Гелен вийшла з-поза мене і, пригнувшись, кинулась на хазяїна. Я вдержав її вільною рукою. Вона, очевидно, схопила пляшку "перно", бо по пивничці рознісся сильний запах анісу. На хазяїна полився потік добірної матроської лайки. Гелен, пригинаючись, намагалася вирвати свою руку з моєї. Хазяїн хутко відступив за прилавок.

— Що тут таке? — спитав з порогу хтось по-німецьки.

Хазяїн вискалив зуби. Гелен обернулася — на порозі стояв справжній німецький унтер-офіцер, — такий самий, якого я оце допіру вигадав, обдурюючи Анрі.

— Його поранено? — спитав унтер-офіцер, вказуючи на Анрі, що скорчився на долівці, підтягнувши коліна і затиснувши кулаки поміж ногами.

— Оцю свиню? — промовила Гелен по-німецькому. — Та хіба ж це кров? Це ж "дюбоне"!

— Ви німці? — запитав унтер-офіцер.

— Так, — відповів я. — Нас тут обікрали.

— У вас є документи?

Хазяїн знову оскалився; він, очевидно, трохи розумів по-німецьки.

— Та звичайно ж, — фиркнула Гелен. — А вас я попрошу допомогти нам! — Вона підняла над головою свій паспорт. — Я сестра оберішурмбанфюрера Юргенса. Ось, дивіться! — вона вказала на запис у паспорті. — Ми живемо у замку… — вона вигадала назву, якої я ніколи й не чув, — і приїхали до Бордо на один день. Свої речі залишили ось у цього злодія. А він тепер твердить, ніби їх і не бачив. Прошу, допоможіть нам!

Вона знову поривалась до хазяїна.

— Це правда? — спитав його унтер-офіцер.

— Звісно, що правда! Німецька жінка ніколи не бреше! — процитувала Гелен один з ідіотських афоризмів "третього райху".

— А ви хто такий? — спитав унтер-офіцер мене.

— Шофер, — пояснив я, обсмикуючи свій костюм монтера.

— Ану віддавай! — гримнув унтер-офіцер на хазяїна.

Той перестав скалити зуби.

— Чи, може, хочете, щоб ми закрили вашу крамничку? — запитав унтер-офіцер.

Гелен з великою насолодою переклала це хазяїнові, додавши від себе низку "падлюк" і "брудних іноземців". Останній вираз викликав у мене особливе захоплення — тільки той, кого часто самого називали "брудним іноземцем", міг повністю відчути насолоду, коли при ньому так називали француза у його власній країні.

— Анрі! — гримнув хазяїн. — Куди ти подів речі? Я нічого не знаю, — звернувся він до унтер-офіцера, — це, напевно, хлопець накоїв.

— Бреше, — додала Гелен, переклавши слова хазяїна. — Він тільки звертає на цього бовдура. Ану давай речі, — знову звернулась вона до хазяїна. — І негайно! Інакше приведем гестапо!

Хазяїн дав Анрі стусана. Той вислизнув із залу.

— Вибачте, — сказав хазяїн, звертаючись до унтер-офіцера. — Сталося непорозуміння. Може, вип'єте чарочку?

— Коньяку, — підказала Гелен. — І то найліпшого!

Хазяїн поставив на прилавок чарку. Гелен сердито глипнула на нього. Тоді він поставив ще дві.

— Ви — сміліва жінка! — зауважив унтер-офіцер.

— Німецька жінка не боїться нічого, — відповіла Гелен цитатою з нацистського ідеологічного багажу й відкинула геть розбиту пляшку з-під "перно".

— На якій машині ви їздите? — спитав мене унтер-офіцер.

Я спокійно глянув у його простодушні сірі очі.

— На "мерседесі", зрозуміла річ. Улюблена марка фюрера!

Він кивнув.

— Тут гарно, правда ж? Не так, звичайно, як удома, а втім гарно, адже так?

— Дуже гарно. Не так, як удома, це ясно.

Ми випили. Коньяк був добрячий. Анрі виніс наші речі і поклав їх на стілець. Я перевірив рюкзак. Усе було на місці.

— Все в порядку, — сказав я унтер-офіцерові.

— То все через того хлопця, — виправдовувався хазяїн. — Я тебе звільняю, Анрі! Забирайся геть!

— Спасибі вам, унтер-офіцере, — сказала Гелен. — Ви справжній німець і кавалер.

Унтер-офіцер по-військовому віддав честь. Йому не було ще й двадцяти п'яти років.

— Слід би заплатити за побиті пляшки "дюбоне" та "перно", — посмілішавши, заговорив хазяїн.

Гелен переклала, додавши від себе:

— Зразу видно, що не кавалер. Адже ми змушені були оборонятись.

Тоді унтер-офіцер узяв ще одну пляшку з прилавку.

— Дозвольте, — заявив він галантно, — не дурно ж ми переможці...

— Мадам не п'є "куантро", — пояснив я. — Візьміть краще коньяк, хоч ми його вже й почали...

Унтер-офіцер церемонно подарував ту пляшку Гелен. Я сховав її в рюкзак. Вийшовши за двері, ми розпрощались. Я боявся, щоб солдатові не спало на думку проводжати нас до нашого "мерседеса", але Гелен чудово і це владнала.

— У нас не може трапитися щось подібне, — з гордістю сказав на прощання молодик. — У нас — порядок.

Я подивився йому вслід. "Порядок... — подумав я собі. — Катування, розстріли, масові вбивства — оце ваш порядок. Волію вже краще сто тисяч отаких дрібних шахраїв, як оцей хазяїн!"

— Як ти себе почуваєш? — запитала Гелен.

— Добре. Я й не знав, що ти вмієш так лаятись.

Вона засміялась:

— Це я навчилась у таборі. А як воно полегшує! Ніби цілий рік перебування в таборі скотився враз мені з плечей! А от де ти навчився битися розбитими пляшками й перетворювати людей на євнухів?

— У боротьбі за людські права, — відповів я. — Ми живемо у добу парадоксів і ведемо війну за збереження Миру.

Так воно майже й було. Люди були змушені брехати й обманювати, щоб захистити себе, щоб вижити. У наступні тижні я крав фрукти по селянських садках і молоко в чужих льохах. Щаслива то була пора! Вона була повна небезпек, часом безрадісна, часто комічна, — але ніколи не була гіркою. Я вам допіру розповів про інцидент з хазяїном пивнички; подібних ситуацій траплялося потім чимало. Ви, певно, теж пережили таке?

Я кивнув.

— Якщо їх можна так сприймати, то нерідко вони були комічні.

— Цього я навчився завдяки Гелен, — підхопив Шварц. — Минуле в ній не осідало. Те, що я відчував тільки зрідка, у ній вигравало всіма фарбами життя. Щодня минуле відвалювалось од неї, наче лід весною. Зате вся вона концентрувалась на сучасному, але то була не якась застійна концентрація — ніщо не зв'язувало Гелен, вона була весела, як Моцарт, і невблаганна, як смерть. Заплутані поняття моралі й відповідальності більше не існували для неї; їх замінили вищі, майже небесні закони. Для чогось іншого їй уже не було часу. Вона іскрилася, як феєрверк, не лишаючи по собі попелу. Їй не хотілося врятуватись; я тоді ще цього не збагнув і тому не вірив. Вона знала, що для неї нема рятунку. А що я наполягав, то вона й не перечила, — а я, йолоп, потяг її отим шляхом на Голгофу, через усі дванадцять етапів, від Бордо до Байонни, потім безконечний шляхом до Марселя, а далі знов аж сюди..

Коли ми повернулись до нашого маленького замку, він уже був зайнятий. Ми побачили солдатів у мундирах, які зносили звідкись дерев'яні верстати, і кількох офіцерів у льотчицьких галіфе та блискучих високих чоботях, що гордовито походжали, як заморські павичі.

Ми спостерігали їх з парку, сховавшись за буком і мармуровою богинею. Була тиха й ніжна, ніби шовкова, післяобідня пора.

— У нас там що-небудь лишилось? — запитав я.

— Яблука на деревах, повітря, злотавий жовтень і наші мрії, — відповіла Гелен.

— Мрії ми залишали скрізь, — мовив я. — Як летюче павутиння восени.

Офіцер, стоячи на терасі, командував щось різким тоном.

— Ось він, голос двадцятого сторіччя, — сказала Гелен. — Ходімо. Де ми сьогодні ночуватимемо?

— Переспимо десь у сіні, — відповів я.

— А може, й у ліжку. Але обов'язково разом.

16

— Пригадуєте оту площу перед консульством у Байонні? — спитав мене Шварц. — Пригадуєте, як біженці стояли по чотири в ряд, а потім у паніці змішались і обложили вхід до консульства, одчайдушно стогнали і плакали, борючись за місце?

— Я пригадую, що були контрамарки, — відповів я. — Вони давали право стояти перед дверима. Проте натовп блокував ті двері. Коли відчинялися вікна, стогін переростав у крик і виття. Паспорти доводилось кидати з вікна. Пригадую добре цей ліс рук, що простягалися за паспортами!..

Гарніша з тих двох жінок, що лишились у пивничці, позіхаючи, приплелась до нашого столу.

— Що ви за диваки? — почала вона. — Балакаєте та й балакаєте! А нам пора вже йти спати. Як хочете ще десь посидіти, то всі кафе у місті зараз уже знову відкрито.

Вона розчинила двері. Увірвався ясний, галасливий ранок. Сонце сяяло. Вона знову зачинила двері. Я поглянув на годинник.

— Сьогодні по обіді судно не відпливе, — пояснив Шварц. — Воно відчалить хіба що завтра увечері.

Я не повірив йому, і він це помітив.

— Ходімо кудись, — запропонував він.

Після тихої пивнички гамір вулиці у перший момент видався просто нестерпним. Шварц зупинився.

— Он гляньте: і біжать, і кричать! — Він дивився на зграю дітлахів, що тягли у кошиках рибу. — Все йде своїм звичаєм! Ніби нічого й не сталося!..

Ми зійшли вниз до порту. Вода хвилювалася під сильним і холоднуватим вітром, сонце світило різко, але не гріло; лопотіли вітрила, і всі були поглинуті ранком, роботою і самі собою. Ми пливли крізь усю ту ділову метушню, наче опале листя у вирі потоку.

— То ви мені так і не вірите, що судно відпливе лише завтра? — спитав Шварц.

У різкому світлі сонця він виглядав стомленим і постарілим.

— Як же мені вам повірити, коли ви раніше казали, що воно відчалить сьогодні? — відповів я. — Давайте краще спитаємо. Це надто важливо для мене.

— Отаким важливим було воно і для мене. А тоді раптом утратило будь-яке значення…

Я нічого не відповів. Ми пішли далі. Мене раптом охопило шалене нетерпіння. Життя вирувало, мерехтіло навколо, кликало. Ніч минула. Навіщо ж заклинати тіні?

Ми зупинилися перед вітриною бюро, завішаною проспектами. Внизу на вікні лежала біленька табличка з об'явою, що відплиття судна відкладено на наступний день.

— Моя розповідь наближається до кінця, — мовив Шварц.

Отже, я виграв цілий день. Незважаючи на табличку, я спробував увійти. Але двері були ще замкнені. Чоловік із десяток стежили за мною віддаля. Тільки-но я взявся за ручку дверей, вони з усіх боків наблизились до мене на кілька кроків. То були емігранти. Побачивши, що двері замкнені, вони відвернулись і знову удали, ніби розглядають вітрини.

— Тепер ви бачите, що маєте ще час, — звернувся до мене Шварц і запросив випити у порту кави.

Він пив гарячу каву поспіхом, охопивши чашку руками, ніби хотів зігрітися.

— А котра там година? — запитав він.

— Пів на восьму.

— Ще година, — пробурмотів Шварц. — За годину вони прийдуть. — Він підвів погляд на мене. — Я не хочу розповідати вам ієреміади. Чи, може, це так і звучить?

— Ні.

— А як же воно звучить? Я завагався.

— Як історія одного кохання. — Обличчя його раптом прояснилось.

— Спасибі вам! — вимовив він і знову, зосередившись, повів далі: — Лихо спіткало нас у Біарриці. Я прочув, що з Сен-Жан-де-Люс має відплисти невелике суденце. Але чутка не справдилася. Повернувшись до пансіону, в якому ми зупинились, я побачив, що Гелен лежить на долівці з перекошеним обличчям.

— Це в мене спазми, — шепотіла вона. — Зараз минеться. Вийди!

— Я негайно ж приведу лікаря!

— Ніяких лікарів! — задихаючись, відповіла вона'. — Не треба. Зараз усе минеться. Іди! За п'ять хвилин можеш повернутись. Залиш мене саму! Та слухай же, що я тобі кажу! Ніяких лікарів! Іди вже! — закричала вона. — Я знаю, що кажу. Прийдеш за п'ять хвилин. Тоді зможеш...

Гелен махнула рукою, щоб я йшов геть. Вона вже не могла більше говорити, але в її очах було стільки страшного, незрозумілого благання, що я вийшов. Я став у коридорі і дивився на вулицю. Потім розпитав про

лікаря. Мені сказали, що неподалік од пансіону проживає якийсь доктор Дюбуа. Я побіг туди. Він одягнувся і пішов зі мною.

Коли ми ввійшли до кімнати, Гелен лежала в постелі. Обличчя її було мокре від поту, але вона вже трохи заспокоїлась.

— Ти таки привів лікаря, — сказала вона таким холодним тоном, ніби я був її найгіршим ворогом.

Доктор Дюбуа задріботів ближче до Гелен.

— Я не хвора, — сказала вона йому.

— Мадам, — відповів їй, посміхаючись, Дюбуа, — чи ж не краще, щоб це встановив лікар?

Він розкрив саквояж і вийняв свої інструменти.

— Залиш нас самих, — звернулась Гелен до мене.

Збентежений, я вийшов з кімнати. Я пригадав слова табірного лікаря. На вулиці я ходив туди й сюди, знічев'я дивлячись на вивіску гаража навпроти. Я чув, як стукотять у гаражі молотки, і мені здавалось, ніби там забивають цинкову домовину. Я раптом збагнув, що загроза вже давно насувалася на нас, вона стояла десь поза нами, як блідий фон, на якому контури нашого життя вирізнялися чіткіше, наче освітлений сонцем ліс на тлі грозової хмари.

Я й не помітив, як вийшов Дюбуа. Він носив маленьку гостру борідку і був, очевидно, типовим курортним лікарем, що прописує невинні порошки проти кашлю або похмілля.

Побачивши, як він, ніби пританцьовуючи, наближався до мене, я втратив будь-яку надію. У Біарриці почався в той час мертвий сезон, і лікар мусив бути вдячним за кожного випадкового пацієнта.

— Ваша дружина… — почав він.

— Що? — квапив я лікаря. — Та кажіть же, нарешті, кажіть правду або не кажіть нічого!

На якусь мить невиразна, але дуже гарна усмішка зовсім змінила його обличчя.

— Ось, візьміть, — сказав він, витяг блокнот для рецептів і написав щось нерозбірливе. — Нате! Замовте це в аптеці. Коли будете брати ліки, то нехай вам віддадуть і рецепт. Тоді зможете користатися ним завжди. Я зробив про це позначку на рецепті.

Я взяв білий аркушик.

— Що у неї? — спитав я.

— Щось таке, що ви вже нічим не зможете допомогти, — відповів лікар. — Запам'ятайте: таке, що ви вже нічим не допоможете.

— Та що ж це? Я хочу знати правду, я не хочу таємниць!

Він на те нічого не відповів.

— Як буде потрібно, підете до аптеки і вам дадуть ліки, — пояснив лікар.

— А що це?

— Сильнодіючий засіб проти болю. Його видають тільки за рецептом лікаря.

Я взяв папірець.

— Що я вам винний?

— Нічого.

Дюбуа подріботів далі. На розі вулиці він обернувся.

— Як дістанете, покладіть десь так, щоб ваша дружина знала, де воно лежить. Не говоріть про це з нею. Вона все знає. Її поведінка гідна подиву.

— Гелен, — звернувся я до неї. — Що все це означає? Ти ж хвора. Чому ти не хочеш поговорити про це зі мною?

— Не муч мене, — відповіла вона стомлено. — Дай мені жити так, як я хочу.

— А говорити зі мною про це не хочеш?

Вона заперечливо похитала головою.

— Тут нема про що говорити.

— Я нічим не можу тобі допомогти?

— Ні, любий, — відповіла вона. — У цьому ти не можеш допомогти. Якби міг, я б тобі давно сказала.

— У мене є ще один малюнок Дега. Я можу його продати. У Біарриці є заможні люди. Ми виручимо досить грошей, щоб покласти тебе до лікарні.

— Щоб мене замкнули? Однаково ж це нічого не допоможе, повір мені!

— Ти так серйозно хвора?

Вона дивилась на мене такими зацькованими й безнадійними очима, що я більше ні про що не спитав. Вирішив потім ще раз піти до Дюбуа і розпитати його.

Шварц замовк.

— У неї був рак? — запитав я.

Він ствердно кивнув.

— Я мусив би давно здогадатись про це. Коли вона їздила до Швейцарії, там їй сказали, що можна оперувати ще раз, але це нічого не дасть, її вже раз оперували; ото й був той шрам, що я помітив у неї. Професор ще тоді сказав їй усю правду. Вона мусила вибирати одне з двох — або кілька марних операцій, або ж недовге життя без лікарні. Професор пояснив їй, що не можна з певністю сказати, чи зможуть лікарі продовжити її життя. Вона вирішила жити без операцій.

— І вам про це не хотіла признатись?

— Так. Вона ненавиділа свою хворобу. Намагалась нехтувати нею. Їй здавалось, ніби хвороба оскверняє її. Хворобу вона сприймала як лихого звіра, що живе в ній, росте і мучить. І гадала, що стане мені гидкою, якщо я знатиму про хворобу. Можливо, Гелен також не втрачала надії, що вдасться якось задушити хворобу, нехтуючи нею.

— І ви з нею ні разу не говорили про це?

— Майже ні, — відповів Шварц. — Вона все розповіла Дюбуа, а я потім змусив його поінформувати мене. У нього ж я тоді дістав і ліки. Він пояснив мені, що біль чимдалі посилюватиметься, та могло статись і так, що доля змилується над нею і настане швидкий кінець. З Гелен я не говорив. Вона просто не хотіла цього. Погрожувала накласти руки на себе, якщо я не дам їй спокою. Тоді я удав, ніби вірю, що то в неї звичайні спазми.

З Біаррица нам довелось виїхати. Ми обманювали одне одного: Гелен крадькома спостерігала за мною, а я —-за нею, та невдовзі обман набрав дивовижної сили. Насамперед він зробив те, чого я найбільше боявся: зруйнував поняття часу. Поділ часу на тижні й місяці вже не існував для нас, і від того страх перед скороченням часу, який нам ще лишився, ставав прозорим, наче скло. Все, що могло нас турбувати, ніби відскакувало від нього, як від захисної оболонки, не досягнувши нас. Коли Гелен спала, я переживав приступи розпачу. Вдивлявся в її обличчя, прислухався до подихів, дивився на свої здорові руки і відчував ту жахливу ізоляцію, що відділяє людину від людини. Моя здорова кров не могла врятувати отруєну кров моєї коханої. Цього не можна збагнути, як не можна збагнути смерті.

Все залежало від моменту. Іноді здавалось, ніби до ранку так далеко, що його й не діждешся. Коли Гелен прокидалась, для мене не починався день; а коли вона спала і я відчував її поряд, починалось коливання між надією та розпачем, між нездійсненними фантастичними планами, бажанням реального чуда та філософією життя і смерті, — і тільки на світанку мої роздуми згасали, тонули в тумані.

Настали осінні холоди. Я носив з собою малюнок Дега, за який ми сподівалися виручити гроші на проїзд до Америки, і тепер уже ладен був продати його; але в селах та містечках не траплялось нікого, хто хотів би купити той малюнок. Іноді нам щастило знайти якусь роботу. Я навчився працювати в полі. Сапав, копав. Я прагнув до якого-небудь

заняття. І ми були не єдині такі. Я бачив професорів, які пиляли дрова, і оперних співаків, які пололи городину. Селяни там такі ж самі, як і всюди: вони користувалися з нагоди і наймали дешеву робочу силу. Одні що-небудь платили; інші тільки годували й пускали переночувати. А було й так, що нас проганяли, як настирливих старців. Отак ми мандрували — то пішки, то випадковим транспортом, — аж поки добрались до Марселя. Ви були в Марселі?

— А хто з нас там не був? — мовив я. — Марсель став заповідником для полювання жандармів та гестапо. Вони хапали емігрантів перед консульствами, наче зайців.

— Нас теж мало не спіймали, — докинув Шварц. — І це тоді, коли марсельський префект робив усе, що міг, щоб урятувати емігрантів. Я все ще, мов навіжений, домагався американських віз. Мені здавалося, що від такого щастя замре навіть рак. Ви знаєте, ніяких надій на візи не було, якщо ви не могли довести, що вам загрожує смертельна небезпека або якщо вас американці не занесли до списків відомих митців, учених та інших видатних діячів розумової праці. Так ніби всім нам не загрожувала небезпека або люди не були людьми! Хіба ж ця різниця між видатними і звичайними людьми не нагадує поділу на вищу та нижчу раси?

— Вони не можуть прийняти всіх, — заперечив я.

— Не можуть? — перепитав Шварц.

Я не відповідав. Та й що можна було відповісти? Скажи я "так" чи "ні" — однак нічого не зміниш.

— То чому б тоді не прийняти найзнедоленіших? — запитав Шварц. — Людей без імені й заслуг?

Я знову промовчав. У Шварца було дві американські візи — чого він іще хотів? Він же добре знав, що американці видають візи всім, за кого в Америці хтось поручиться, що вони не будуть обтяжливими для держави людьми.

В ту ж мить він сам заговорив про це.

— В Америці у мене знайомих немає; але мені дали одну нью-йоркську адресу. Я написав туди; писав ще й на інші адреси про наше становище. Пізніше один знайомий сказав мені, що я зробив невірно, бо хворих до Сполучених Штатів не впускають. А з невиліковними хворобами і поготів. Отже, мені слід було видати Гелен за здорову.

Гелен частково чула нашу розмову. Уникнути цього не було можливості: у Марселі, в тому розворушеному вулику, тільки й говорили про візи. Того вечора ми сиділи в ресторані поблизу СаппеЬіеге1. На вулиці свистів вітер. Я не занепадав духом. Сподівався знайти людяного лікаря, який дасть Гелен довідку, що вона здорова. Ми й досі грали в схованки: удавали, ніби віримо одне одному і ніби я нічого не знаю. Я написав префекту містечка, де вона була в таборі, й просив підтвердити письмово, що нам загрожувала небезпека. Ми зняли собі невеличку кімнату; я одержав дозвіл на проживання на один тиждень і нелегально влаштувався на нічну роботу в ресторані — мив там посуд; у нас було трохи грошей, і один аптекар дав мені по рецепту Дюбуа десять ампул морфію, — отже, на той час ми мали все, що нам було потрібно.

Якось ми сиділи в ресторані біля вікна й дивились на вулицю. Ми могли дозволити собі таку розкіш, бо протягом тижня не мали потреби ховатися. Раптом Гелен здригнулась і схопила мене за руку. Її погляд був спрямований у сутінки вітряного вечора.

— Ґеорґ!.. — прошепотіла вона.

— Де?

— Там, у відкритому авто. Я впізнала його. Тільки-но проїхав повз нас.

— Ти впевнена, що то він?

Вона кивнула.

Мені це здавалось майже неймовірним. Я спробував розгледіти обличчя людей, які проїздили в автомашинах. Мені це не вдавалось, але від того спокійніше не стало.

— Чого б це йому бути саме в Марселі? — мовив я і в ту ж мить подумав, що коли він у Франції, то, звичайно ж, приїде в Марсель, який став останнім притулком для емігрантів.

— Треба нам тікати звідси, — вирішив я.

— Куди?

— До Іспанії.

— Але ж там іще небезпечніше?

Ходили чутки, нібито в Іспанії гестапо хазяйнувало як удома і що емігрантів там арештовують і видають німцям; але яких тільки чуток не було в той час — не можна ж усьому вірити!

Я хотів спробувати старий емігрантський спосіб: роздобути проїзну візу через Іспанію; але її видавали тільки тим, хто мав візу до Португалії; а португальська віза залежала од візи до іншої країни. На цьому шляху була ще одна зачіпка, найзагадковіша з усіх бюрократичних зачіпок: треба мати візу на виїзд із Франції.

Одного вечора нам пощастило. З нами заговорив якийсь американець. Він був напідпитку і шукав, з ким би побалакати по-англійськи. Через кілька хвилин він уже сидів коло нашого столика і частував нас різними напоями. Йому було років двадцять п'ять, і там він чекав пароплава, щоб повернутись до Америки.

— А чом би вам не поїхати разом зі мною? — спитав він.

Якусь мить я мовчав. Своїм наївним запитанням він прямо-таки спантеличив мене. Переді мною сиділа людина ніби з іншої планети. Те, що для нього було таке ж просте, як балачки, для нас — недосяжне, як сузір'я Плеяди.

— У нас немає віз, — нарешті відповів я.

—-То візьміть завтра. Адже тут, у Марселі, є наше консульство. Там дуже симпатичні люди.

Я знав тих симпатичних людей. Для мене вони були напівбогами; щоб побачити якогось там секретаря, доводилось по кілька годин вистоювати на вулиці. Згодом дозволили чекати в підвалі, бо нерідко на вулиці емігрантів перехоплювали агенти гестапо.

— Завтра я сам піду з вами туди, — пообіцяв американець.

— Гаразд, — я погодився, хоч і не дуже вірив йому.

— Давайте вип'ємо за удачу!

Ми випили. Я дивився в свіже, наївне обличчя американця, і мені ставало не по собі. В той вечір, коли він розповідав нам про море вогнів на Бродвеї, Гелен мало не світилася наскрізь. То був вечір казок у похмурому місті. Прислухаючись до імен артистів і назв п'єс та ресторанів, до розповідей про чарівний вир життя у місті, яке ніколи не

знало війни, я спостерігав за обличчям Гелен; на серці в мене було болісно і все ж радісно від того, що вона уважно слухає, бо досі на все, зв'язане з Америкою, Гелен відповідала пасивною мовчанкою. В цигарковому диму ресторану її обличчя поступово поверталось до життя, вона вже сміялася й обіцяла сходити з тим молодиком на якусь виставу, і це особливо сподобалось йому; ми пили вино і знали, що завтра вранці все те забудеться.

Та воно не забулось. О десятій годині з'явився американець — він зайшов за нами. У мене на похмілля тріщала голова, а Гелен відмовилась іти з нами. Надворі йшов дощ; ми з американцем підійшли до густої юрби емігрантів, що стояли перед консульством. То був наче якийсь сон; натовп розступився перед нами, як Червоне море перед єврейськими емігрантами, що тікали від фараона. Зелений паспорт американця діяв, наче казковий золотий ключик, що відмикає всі ворота.

Сталося неймовірне. Почувши про умови, за яких видаються візи, молодий американець невимушеним тоном заявив, що хоче поручитись за нас. Мені це здавалося безглуздям: адже він ще такий молодий. Я гадав, що для такої ролі треба бути старшим за мене. Ми пробули в консульстві близько години. А до того я кілька тижнів писав пре те, що нам загрожує небезпека; через офіційних і неофіційних осіб я дістав зі Швейцарії підтвердження того, що в Німеччині мене кинули до концтабору, і ще другу довідку про те, що Ґеорґ переслідує нас із Гелен і хоче силою повернути назад.

В консульстві мені сказали прийти через тиждень. На вулиці молодий американець потиснув мені руку.

— Радий знайомству з вами. Ось візьміть. —_ Він видобув з кишені візитну картку. — Подзвоніть мені, коли приїдете туди.

Американець салютував мені і хотів уже йти.

— А раптом станеться щось непередбачене? Якщо буде потрібна ваша допомога? — запитав я.

— Що ж може статися? Все буде гаразд. — Він посміхнувся: — Мій батько — досить впливова людина… Я прочув, що завтра якийсь бот вирушає до Орана; мені хочеться проїхати туди, перш ніж я повернуся в Америку. Невідомо, коли ще доведеться побувати тут. Треба подивитись усе, що тільки можна.

Він подався геть. Зграйка емігрантів оточила мене, випитуючи прізвище та адрес того американця; вони збагнули, чим тут пахне, і хотіли добитися того ж самого для себе. Коли я сказав, що не знаю, де він зупинився в Марселі, мене вилаяли. А я справді не знав. Показав їм візитну картку з американською адресою. Вони записали її собі. Я пояснив, що це однаково нічого не дасть.

— Адже чоловік той збирається їхати до Орана.

— То ми його почекаємо біля пароплава! — заявили вони.

Додому я йшов розстроєний. Мабуть, усе зіпсував, показавши його візитну картку. Що далі я йшов, то безнадійнішою здавалась мені ця справа.

Вдома я сказав про це Гелен. Вона посміхалась і взагалі в той вечір була тиха й лагідна. В нашій маленькій кімнатці, яку мі наймали в одного чоловіка, що й сам був квартирантом, — та ви знаєте ті адреси, їх емігранти передавали один одному, — невтомно співала зелена канарейка, за якою ми зобов'язались доглядати. Щовечора туди приходила приблудна кішка і, сівши на вікні, не зводила своїх жовтих очей з пташки у дротяній клітці, підвішеній під самою стелею. Було вже холодно, проте Гелен не хотіла зачиняти вікна. Я знав, що в неї знов приступ болю; то була одна з ознак його.

В домі все стихло тільки вночі.

— Ти ще не забув того маленького замка ? — спитала Гелен.

— Я пригадую його так, ніби мені хтось розповідав про нього, — відповів я. — Наче не я, а хтось інший був там.

Вона поглянула на мене.

— Може, це так і є… Кожен поєднує в собі кількох осіб, — мовила вона трохи згодом. — І зовсім різних. Іноді вони стають самостійними й одна з них на певний час бере керівництво до своїх рук, — тоді ти стаєш ніби іншою людиною, якої раніше ніколи й знав. Але завжди згодом повертаєшся назад! Чи, по-твоєму, не повертаєшся? — настирливо питала Гелен.

— У мені ніколи не було кількох осіб, — заявив я. — Я завжди незмінний і той самий.

Вона палко заперечила, похитавши головою:

— Ой, як ти помиляєшся! Ти тільки згодом переконаєшся, як помилявся.

— Що ти маєш на увазі?

— А, забудь про це. Поглянь ось на кішку на вікні і на пташку, яка співає, нічого не підозрюючи! Бач, як жертва веселиться!

— Та кішка ж її ніколи не дістане. У своїй клітці пташка у повній безпеці.

Гелен зареготала.

— Повна безпека у своїй клітці… — повторила вона. — Кому ж хочеться безпеки у клітці?

Над ранок ми прокинулись. Консьєржка зчинила галас. Одягтись і приготувавшись тікати, я відчинив двері, проте поліції не побачив.

— Кров! Кров! — галасувала жінка. — Хіба вона не могла це зробити десь-інде? Яке свинство! А тепер ще прийде й поліція! От яка тобі дяка, коли до людей ставишся з відкритим серцем! Тебе тільки експлуатують! А вона ж мені винна квартплату за п'ять тижнів!…

В сутінках вузького коридору тіснилися пожильці з усього будинку, заглядаючи в сусідню з нашою кімнату. Там жінка років шістдесяти вчинила самогубство. Вона перерізала собі артерію на лівій руці. Кров текла прямо на постіль.

— Покличте лікаря, — озвався Лахман, емігрант із Франкфурта, який у Марселі торгував чотками та образками.

— Якого там лікаря! — застрекотала консьєржка. — Вона вже давно мертва, хіба ви не бачите? Отаке лихо мені на голову за те, що надала вам притулок! Тепер ось іще прийде поліція! Бодай вона всіх вас заарештувала! А постіль — хто її буде прати?

— Ми самі наведемо тут лад, — сказав Лахман. — Тільки не вплутуйте в цю справу поліцію.

— А плата за квартиру? Хто мені її віддасть?

— Ми можемо зібрати гроші і заплатити вам за неї, — відповіла літня жінка в червоному кімоно. — Куди ж нам іще подітись? Хоч ви змилуйтесь над нами!

— Я була надто милосерда! Але інші користуються з цього. Які речі лишились від неї? Анічогісінько.

Консьєржка почала обшукувати кімнату. Єдина гола електрична лампочка заливала кімнату жовтаво-блідим світлом. Під ліжком стояв дешевий фібровий чемодан. Консьєржка стала навколішки в ногах залізного ліжка, де не було крові, і витягла чемодан. Її товстий зад у смугастому халаті нагадував зад велетенської огидної комахи, яка збирається пожерти свою жертву. Вона розкрила чемодан.

— Нічого нема! Кілька ганчірок… Стоптані черевики…

— А ось! — озвалась літня жінка. Її звали Люція Леве. Вона торгувала бракованими панчохами і склеювала побитий порцеляновий посуд.

Консьєржка одкрила шкатулочку. Там, на рожевій ваті, лежав разочок намиста і перстень з малесеньким червоним камінцем.

— Золотий? — запитала вона. — Напевно, тільки позолочений!

— Золотий, —підтвердив Лахман.

— Якби він був золотий, вона б давно продала його, перш ніж учинити самогубство, — заявила консьєржка.

— Не завжди до цього вдаються лише через голод, — спокійно відповів Лахман. — Це золото. А той камінець — рубін. Коштує він щонайменше сімсот-вісімсот франків.

— Дурниці!

— Якщо хочете, я сам продам перстень для вас.

— І при тому обдурите мене — так? Ні, голубе, не на таку напали!

Їй таки довелося покликати поліцію. Без цього обійтись було неможливо. Емігранти, що жили в будинку, на той час зникли. Більшість із них пішли в своїх справах — до консульства або щось продавати чи шукати роботи, — а решта до найближчої церкви, щоб там діждатись вістей від колеги, якого лишили на розі вулиці, як на спостережному посту. В церквах було безпечно.

Там саме служили месу. В бокових проходах, зігнувшись, стояли навколішках жінки — маленькі горбочки у чорному вбранні, — вони сповідалися. Горіли свічки, гримів орган; священик підняв блискучу золоту чашу з кров'ю Христа, який врятував світ… А до чого це привело? До кривавих хрестових походів, релігійного фанатизму, катувань інквізиції, колесування "відьом" та спалення єретиків — і все це в ім'я любові до ближнього…

— Може, підемо на вокзал? — запропонував я Гелен. — У залі чекання тепліше, ніж у церкві.

— Почекай ще трошки.

Вона підійшла до лави під самим амвоном і стала там навколішки. Не знаю, молилась вона чи ні і до кого зверталася, якщо молилась; мені раптом пригадався той вечір, коли я чекав на неї в оснабрюкському соборі. Тоді я вдруге знайшов людину, якої до того не знав і яка мені з кожним днем ставала дедалі чужішою і водночас ближчою., Тепер це ніби повторювалось, але я відчував, що вона вислизає з моїх рук, вислизає в ту сферу, де вже немає імен, а тільки пітьма і, можливо, є якісь невідомі закони пітьми; вона цього не хотіла і весь час поверталась назад, але мені вже не належала, та й що це взагалі означає — щасливе подружжя, ці слова, що прикривають безнадійні міщанські ілюзії? Але кожного разу, коли вона, як сама говорила, поверталась назад — на годину, на мить, на одну ніч, — я сам собі

здавався бухгалтером, якому не слід рахувати, а без жодних запитань приймати все те хистке, нещасне, кохане й прокляте, що лишилось йому. Я знаю, для цього існують інші наймення — дешеві, необдумані й негативні, але ті я полишаю для інших стосунків і для тих людей, які вважають, ніби їхні егоїстичні закони заповідані самим Богом. Самотність шукає собі товариша, не питаючи, хто він. Хто цього не знає, той ніколи не був самотнім, а був хіба що наодинці сам з собою.

— За що ти молилася? — запитав я і в ту ж мить пожалкував про це.

Гелен якось дивно глянула на мене.

— За візу до Америки, — відповіла вона, і я зрозумів, що сказала вона неправду.

У мене промайнула думка, що молилася вона за протилежне, бо весь час я відчував її пасивний опір тій подорожі.

— Америка? — почала вона якось уночі. — Чого тобі там треба? Навіщо так далеко тікати? З Америки тобі доведеться тікати до іншої Америки, а тоді ще кудись на чужину… Хіба ти цього не бачиш?

Гелен уже нічого нового не хотіла, ні в що не вірила. Смерть, яка пожирала її зсередини, не відступалась. Вона заволоділа Гелен, як вівісектор, що пробує, експериментує: а що буде, коли змінити або знищити ось цей орган, а потім ще й отой, або оцю клітину, а потім ще й оту?

Хвороба гралася з нею у страшний маскарад, як ми в замку простодушно гралися з маскарадними костюмами. І часом з худого личка на мене дивилися іскристі очі людини, що ненавиділа мене, часом такої, що була мені розпачливо віддана; часом то був одчайдушно сміливий гравець, часом — жінка, зголодніла і сповнена відчаю; але завжди то була людина, яку тільки я один міг повернути з темряви і яка

була мені за це безмірно вдячна у своєму боязкому і водночас безстрашному чеканні кінця.

Прийшов наш дозорець і повідомив, що поліція пішла геть.

— Треба було йти до музею, — сказав Лахман, — там хоч опалюють приміщення…

— А хіба тут є музей? — спитала молода горбата жінка; її чоловіка схопили жандарми, і вона чекала його вже тижнів шість.

— Авжеж є.

Мені спав на думку небіжчик Шварц.

— Що ж, підемо туди? — спитав я в Гелен.

— Не тепер. Ходімо до себе…

Я не хотів, щоб вона ще раз побачила покійницю, але втримати її було неможливо. Коли ми ввійшли, консьєржка вже заспокоїлась. Можливо, їй уже назвали справжню ціну намиста й каблучки.

— Бідна жінка, — мовила консьєржка, — тепер у неї навіть імені немає.

— Хіба в неї не було документів?

— Була тільки перепустка. Її вже забрали інші, ще до приходу поліції, та й розіграли на жеребки. Ота маленька, рудоволоса виграла.

— Ах, так… Ну, звичайно, у неї ж не було ніяких документів. А померлій це вже байдуже.

— Хочете її побачити?

— Ні, — відповів я.

— Так, — сказала Гелен.

Пішов і я з нею. Небіжчиця геть стекла кров'ю. Коли ми зайшли до кімнати, дві емігрантки саме заходилися її обмивати. —Вони безцеремонно перевертали її, наче дошку. Волосся небіжчиці звисало на підлогу.

— Геть звідси! — просичала на мене одна з жінок.

Я вийшов. Гелен залишилась. Через деякий час я повернувся, щоб витягти її звідти. Вона була сама у вузенькій комірчині, стояла в ногах ліжка, втупившись очима у біле, запале обличчя, на якому одне око лишилося незаплющеним.

— Ну, тепер ходімо, — сказав я.

— Отакий, значить, матимеш тоді вигляд, — прошепотіла вона. — Де її поховають?

— Не знаю. Там, де ховають злидарів. Якщо на це потрібні якісь кошти, консьєржка назбирає.

Гелен нічого не відповіла. В одчинене вікно віяло холодне повітря.

— Коли її поховають? — запитала Гелен.

— Завтра або післязавтра. А може, її ще заберуть на розтин.

— Навіщо? Хіба не вірять, що вона вчинила самогубство?

— Та ні, напевно, вірять.

Ввійшла консьєржка.

— Завтра її заберуть до клініки на розтин. На таких трупах молоді лікарі вчаться оперувати. Їй це вже байдуже, а тим і добре — адже на дурничку. Хочете, може, чашку кави?

— Ні, — відповіла Гелен.

— А мені треба випити чашечку, — заявила консьєржка. — Дивна річ, чому це нас так хвилює, га? Адже всім нам доведеться померти.

— Воно-то так, — мовила Гелен. — Але ніхто не хоче цьому вірити.

Вночі я прокинувся. Гелен сиділа на ліжку і ніби до чогось прислухалася.

— Ти теж почуваєш запах?

— Який?

— Та померлої. Вона смердить. Зачини вікно.

— Нічого не чути, Гелен. Це так швидко не буває.

— Ні, таки чути.

— То, може, пахнуть гілки…

Емігранти назбирали трохи грошей і поставили коло померлої букет з лаврових гілок і свічку.

— Навіщо вони поставили ті гілки? Адже завтра її пошматують, а потім викинуть шматки у відро і продадуть їх, як м'ясні відходи, на харч собакам.

— Вони їх не продають. Розітнуті трупи звичайно спалюють або закопують, — пояснив я, обнімаючи Гелен.

Вона вирвалася з моїх обіймів.

— Я не хочу, щоб мене порізали на шматки, — заявила вона.

— Та чого б це тебе різали?..

— Обіцяй мені, що ти не дозволиш цього, — не слухаючи мене, наполягала Гелен.

— Це я можу тобі з певністю пообіцяти.

— Зачини вікно. Я знову відчуваю це саме.

Я встав і причинив вікно. Надворі ясно світив місяць, а коло вікна сиділа кішка. Коли віконна рама зачепила її, вона пирхнула і відскочила геть.

— Що то було? — запитала Гелен.

— Кішка.

— От бачиш, вона теж чує запах.

Я обернувся.

— Вона сидить тут щоночі і чекає, щоб канарейка вилетіла з клітки. Спи собі, Гелен. Це тобі приснилося. Насправді нічого з тієї кімнати не чутно.

— Тоді це тхне від мене?

Я вирячився на неї.

— Ні від кого тут не тхне, Гелен, це тобі приснилося.

— Коли це не від неї, то, значить, від мене. Не бреши мені! — раптом різко крикнула вона.

—-Боже мій, Гелен, та ні від кого не тхне! Якщо й може чимось тхнути, то тільки часником з ресторану під нами. Ось я зараз… — Я взяв маленький флакончик одеколону — тоді я потай торгував ним — і побризкав навколо по кімнаті. — Отепер повітря чисте.

— Я знаю, про що ти думаєш, — заперечила вона. — Ти гадаєш, ніби від мене тхне. Не бреши мені! Я це бачу по твоїх очах, давно вже бачу! Ти гадаєш, я не відчуваю на собі твоїх поглядів, коли тобі здається, ніби я цього не бачу? Я-знаю, ти гидуєш мною, я знаю це, бачу і відчуваю щодня!

Кілька хвилин я стояв мовчки. Якщо вона ще мала що сказати, нехай би сказала. Та вона теж замовкла. Я помітив, що вона тремтить. Вона сиділа в ліжку, зігнувшись у дугу і спершись на руки, з блідим, невиразним обличчям: очі великі і темні, уста густо підмальовані — аж ніби чорні у тьмяному світлі, — уже декілька днів вона їх підмальовувала й на ніч, — сиділа і пильно стежила за мною, наче поранений звір, готовий кинутись.

Вона довго не могла,заспокоїтись. Кінець кінцем я постукав у двері до Баума, що жив на другому поверсі, і купив у нього маленьку пляшку

коньяку. Ми сиділи на ліжку і пили, чекаючи ранку. Ранком прийшли за небіжчицею. Носії тупотіли важкими чоботями по сходах, стукали марами об стіни вузького коридору. Крізь тонку стінку чути було їхні дотепи. А за годину кімнатку зайняли вже нові мешканці.

17

Декілька днів я торгував її кухонним начинням — бляшаними тертушами, ножами, овочерізками та різним дріб'язком, який не треба було носити в громіздких чемоданах. Разів зо два я повертався до нашої кімнати трохи раніше, ніж звичайно, і не заставав Гелен. Я чекав її, непокоївся, але консьєржка пояснила мені, що ніхто за Гелен не приходив і що вона часто виходить надовго з дому.

Одного разу вона повернулася пізно ввечері. Обличчя її було суворе, на мене вона й не глянула. Я не знав, що робити, але не розпитувати її було б ще дивніше, аніж запитати. Тому я все ж таки спитав:

— Де це ти була, Гелен?

— Ходила на прогулянку, —-відповіла вона.

— В таку погоду?

— Так, у таку погоду. Не стеж за мною!

— Я не стежу, — сказав я. — Тільки турбувався, чи не схопила тебе поліція.

Вона сухо засміялась.

— Поліція мене вже не схопить.

— Я хотів би вірити в це.

Гелен пильно подивилась на мене.

— Якщо ти й далі будеш питати, я знову піду. Я не терплю, коли за мною стежать, розумієш чи ні? Будинки на вулицях не стежать за мною, їм до мене байдуже. І людям, які проходять повз мене, теж байдуже. Вони не питають мене і не стежать за мною!

Мені стало ясно, що вона мала на увазі. На вулиці ніхто нічого не знав про її хворобу. Там вона була просто жінка, а не пацієнтка. А їй хотілось бути жінкою, хотілось жити; бути пацієнткою означало для неї повільну смерть.

Вночі вона плакала уві сні. А вранці все забувала. Вона не зносила сутінок. Вони душили її налякане серце, наче отруйне павутиння. Я бачив, що вона дедалі більше вживає наркотичних засобів. Я звернувся до Леві, що колись був лікарем, а тепер гендлював гороскопами. Він пояснив мені, що лікувати вже пізно. Те ж саме казав і Дюбуа.

Тепер вона частіше поверталася додому пізно ввечері. Боялася, щоб я її не розпитував. А я вже ні про що й не питав. Одного разу, коли я був удома сам, хтось прислав букет червоних троянд. Я пішов з дому, а коли повернувся, букета вже не було. Гелен почала пити. Дехто вважав за потрібне повідомити мене, що її бачили в барах, та й не саму… Я все вештався коло американського консульства. Тепер мені вже дозволяли чекати у вестибюлі, та дні минали, а нічого нового не було.

Потім мене спіймали. Метрів за двадцять від консульства поліція раптом оточила емігрантів. Я спробував прорватись до консульства, але це тільки викликало ще більшу підозру до мене. Побачивши, як Лахман зник у дверях, я рвонувся, пробився крізь кордон, але впав, зачепившись за підставлену жандармом ногу.

— Отого суб'єкта — за всяку ціну! — сказав, посміхаючись, якийсь чоловік у цивільному. — Він щось надто вже поспішає.

Перевірили наші документи. Шістьох із нас затримали. Поліція зникла, а нас раптом оточили люди в цивільному. Нас відтіснили, запхнули в закриту вантажну машину і привезли до якогось будинку в передмісті, що одиноко стояв у садку. Коли я тепер вам розповідаю, все це схоже на поганий кінофільм, — сказав Шварц. — Але хіба всі ці останні дев'ять років не були якимось бездарним кривавим фільмом?

— Ви потрапили до гестапо? — спитав я.

Шварц кивнув.

— Тепер мені здається чудом, що вони не схопили мене раніше. Я ж бо знав, що Ґеорґ не перестане шукати нас. Молодик, що весь час посміхався, забравши в мене документи, проговорився про це. На нещастя, паспорт Гелен теж був у мене — я взяв його, йдучи до консульства.

— Нарешті ми впіймали одну з наших рибок, — сказав тоді молодик. — Друга теж незабаром буде в нас. — Посміхаючись, він ударив мене в обличчя рукою, на якій було повно перснів. — Ви, може, іншої думки, Шварце?

Я витер кров — перснями він роздер мені губу. У кімнаті, крім того молодика, було ще двоє в цивільному.

— Чи, може, ви не хочете самі дати нам адреси? — запитав з усмішкою молодик.

— Нема її в мене, — відказав я. — Я сам шукаю свою дружину. Тиждень тому ми посварилися, і вона кудись утекла.

— Посварилися? Як це негарно! — молодик ще раз ударив мене в обличчя. — Ось тобі, щоб не сварився!

— Може, його погойдати, начальнику? — спитав один з тих бовдурів, що стояли позад мене.

Молодик з дівочим обличчям знову посміхнувся.

— Поясніть йому, Меллер, що то означає погойдати.

Меллер пояснив, що мене підв'яжуть за статеві органи і потім будуть колихати…

— Ви знайомі з цією забавою? Адже один раз ви вже були в таборі, — звернувся до мене молодик.

Такого я ще не знав.

— Це мій винахід, — признався він. — Але спершу ми можемо зробити простішу операцію. Просто візьмемо та й перев'яжемо ваші коштовності так міцно, що в них не проникне жодна крапля крові. Уявляєте собі, як через годину ви будете галасувати? А щоб ви тоді поводилися пристойно і спокійно, ми напхаємо вам повний рот тирси.

У нього були якісь незвичайні, наче скляні, світло-блакитні очі.

— У нас є багато різних веселих штукерій, — вів далі молодик. — Вам відомо, наприклад, які витівки можна робити з вогнем?

Обидва підлеглі йому бички зареготали.

— Скажімо, що можна зробити тоненькою розжареною дротинкою? — посміхаючись, розповідав молодик. — Продіваючи її в вуха або в

ніздрі, можна багато чого досягти, псевдо-Шварце! Вся вигода в тому, що тепер ви Цілком і без обмежень перебуваєте в нашому розпорядженні для всяких експериментів.

Він боляче наступив мені на ноги. Коли він стояв отак перед самим моїм носом, на мене війнуло французькими парфумами. Я не ворухнувся. Знав, що чинити опір безглуздо, а удавати з себе героя — ще безглуздіше. Зламавши мою мужність, кати мали б велику втіху. Після наступного удару, який завдали мені палицею, я, застогнавши, упав. Пролунав регіт.

— Підбадьоріть його трохи, Меллер, — ніжним голосом наказав молодик.

Меллер затягнувся сигаретою, нахилився до мене і приклав до моєї повіки. Я відчув такий біль, ніби мені сипнули в око гарячого приску. Всі троє зареготали.

— Вставай, хлопчику, — сказав молодий сміхун.

Похитуючись, я підвівся. Не встиг я ще стати на ноги, як він ударив мене знову.

— Це лише вправи, щоб зігрітися, — пояснив він. — Поспішати нікуди, попереду ще ціле життя, я хотів сказати — ваше життя, Шварце. Якщо й далі будете симулювати, то ми для вас маємо чудову несподіванку. Станете рачки літати в повітрі!

— Я не симулюю, — відповів я. — Я тяжко хворий на серце. Може статися, що наступного разу я зовсім не підведусь, щоб ви там не робили.

Сміхун обернувся до своїх бичків.

— То наш хлопчик хворий на серце? Щось не віриться.

Він ще раз ударив мене, але я відчув, що своїми словами справив на нього певне враження. Передати мене Георґові мертвим він не міг.

— Ще не пригадали адреси? — запитав він. — Для вас простіше сказати її зараз, аніж потім, коли вже не буде зубів.

— Не знаю я її. Хоч дуже хотів би знати.

— Та наш хлопчик просто герой! Чудово! Шкода тільки, що, крім нас, цього ніхто й не побачить.

Він топтав мене, аж поки стомився. Я лежав на Підлозі й намагався захистити обличчя та статеві органи.

— От так, — сказав він нарешті, — а тепер замкнемо нашого хлопчика в підвал. Потім повечеряємо, а тоді вже візьмемося до справи як слід. Буде славне нічне засідання!

Все це було мені знайоме. Ті тортури, поряд з Гете і Шіллером, належали до культури фашистських молодчиків, і я вже пройшов був таку школу в німецькому концтаборі. Але в мене була ще отрута. Мене обшукали досить поверхово, і ампулки не знайшли. Лишилось у мене і лезо безпечної бритви, вправлене в шматочок пробкового дерева й зашите в підкладку штанів; його теж не знайшли.

Я лежав у пітьмі. Дивна річ — розпач у таких ситуаціях виникає не від того, що тебе ще чекає, а від того, що ти був такий дурний і попався.

Лахман бачив, як мене схопили. Правда, він не знав, що то було гестапо, бо ж у тій акції брала участь і французька поліція; але коли я за кілька днів не повернуся, Гелен спробує довідатись через поліцію, хто мене тримає під арештом. І тоді вона сама прийде. Питання лиш у тому,

чи схоче той сміхун ждати. Я міркував собі, що йому треба було б якнайшвидше поінформувати Ґеорґа. Якщо Ґеорґ у Марселі, то він допитає мене ще цього вечора.

Ґеорґ був у Марселі. Гелен таки не помилилася. Він приїхав і взявся за мене. Не хочу про це розповідати. Коли я знепритомнів, мене одливали водою. Потім відтягли. назад до підвалу. Тільки отрута, що була в мене, допомогла перетерпіти муки. На щастя, Ґеорґові бракувало терпіння на всі ті вишукані тортури, що їх обіцяв сміхун, але у своєму роді і Ґеорґ був на висоті.

— Уночі він прийшов ще раз до мене, — вів далі Шварц. — Сів на табуретку, розчепірив ноги — то був символ абсолютної влади, якого ми, здавалося, позбулись уже давно, ще в дев'ятнадцятому столітті, і який, проте, став прикметою двадцятого. За один день я побачив зло у двох варіантах — того сміхуна і Ґеорґа, зло абсолютне і зло брутальне. З них сміхун був гірший, якщо можна тут розрізняти якісь нюанси, — він катував заради втіхи, а Ґеорґ — щоб добитися свого.

Тимчасом я придумав один план. Мені якимось чином треба було вибратися з того будинку. Отож, коли Ґеорґ сидів коло мене, я удавав, ніби мене зломлено. Я, мовляв, ладен сказати все, якщо він мене пощадить. На його обличчі з'явився ситий, презирливий оскал людини, що ніколи не перебувала в подібній ситуації, а тому вважає, ніби вона вийшла б з неї, як герой у шкільній читанці. Але такі типи ніколи не витримують.

— Знаю, — докинув я. — Я чув колись, як заволав один гестапівський офіцер, коли прищикнув собі пальця, вбиваючи в'язня сталевим ланцюгом. А той, кого вбивали, мовчав.

— Ґеорґ пнув мене чоботом, — розповідав Шварц.

— То ти ще хочеш ставити свої умови? — запитав він.

— Я не ставлю умов, — заперечив я. — Але якщо ви повернете Гелен до Німеччини, вона знову втече або вчинить самогубство.

— Дурниці! — засопів Ґеорґ.

— Гелен не дорожить життям, — сказав я. — Вона знає, що в неї рак і що їй уже не вилікуватись.

Ґеорґ вирячився на мене.

— Брешеш, стерво! У неї жіноча хвороба, а не рак!

— У неї рак. Про це дізналися ще в Цюриху, при першій операції. Уже тоді було запізно лікувати. І їй про це сказали.

— Хто сказав?

— Лікар, який оперував її. Вона вимагала від нього правди.

— От свиня! — проревів Ґеорґ. — Ну, я ще доберуся до тієї сволоти! За який-небудь рік ми зробимо Швейцарію німецькою! От недолюдок!

— Мені хотілося, щоб Гелен повернулась додому, — сказав я. — Та вона відмовилась. Але гадаю, вона погодилась би, якби я їй сказав, що нам треба розлучитися.

— Просто сміх!

— Я зміг би повестися так огидно, що вона зненавиділа б мене на все життя.

Я бачив, як напружено думав Ґеорґ. Я сперся на руки і не зводив з нього очей. Мені заболіло перенісся, так намагався я нав'язати йому свою волю.

— Як це? — нарешті вимовив він.

— Вона боїться, що від неї вже тхне і що нею гидують. Якби я таке сказав, вона б мене зреклася навіки.

Ґеорґ роздумував. Я, здається, міг навіть прослідкувати за ходом його думок. Він розумів, що моя пропозиція сприятлива для нього. Навіть коли б він і вибив з мене адресу Гелен, вона ще більше зненавиділа б його; якщо ж я поставлюся до неї як негідник, вона зненавидить мене, а він зможе виступити в ролі рятівника і сказати їй: "Хіба я не казав тобі завжди про це?"

— Де вона мешкає? — спитав він.

Я назвав вигадану адресу.

— Будинок має з півдесятка виходів, — додав я. — Через підвал і суміжні вулиці. Вона зможе легко втекти, якщо з'явиться поліція. Та вона не втече, якщо прийду я сам.

— Або я, — перебив Ґеорґ.

— Вона подумає, що ви мене вбили. А в неї є отрута.

— Дурощі!

Я чекав.

— — А що ти за це хочеш? — спитав Ґеорґ.

— Щоб ви мене^відпустили.

Він осміхнувся. Його посмішка нагадувала оскал звіра. І я одразу зрозумів, що він нізащо в світі не відпустить мене.

— Гаразд, — трохи згодом сказав він. — Поїдеш зі мною. Я буду стежити, щоб ти не викинув якогось коника. Ти скажеш це їй при мені.

Я кивнув.

Ну, давай! — Ґеорґ підвівся з табуретки. — Умийся он там під краном.

— Я беру його з собою, — кинув Ґеорґ одному з гестапівських бовдурів, що сидів у кімнаті і, забавляючись, приміряв собі оленячі роги.

Той викинув руку у нацистському вітанні і побіг відчинити дверцята Ґеорґової машини.

— Сідай сюди, поряд, — наказав Ґеорґ. — Дорогу знаєш?

— Звідси ні. Знаю тільки від Cannenbiere.

Ми помчали крізь вітряну й холодну ніч.

Я сподівався, що коли машина їхатиме повільніше або десь зупиниться, мені вдасться якось вискочити з неї; але Ґеорґ мої дверцята замкнув. Кричати теж було марно — ніхто не прийде на допомогу людині, яка гукає з німецької машини; крім того, поки я двічі гукну з закритого лімузина, Ґеорґ приб'є мене.

— Гляди мені, я сподіваюсь, що ти сказав правду, — пробурчав Ґеорґ. — А якщо дуриш мені голову, то я звелю зідрати з тебе шкіру й посипати перцем…

Я сидів, зіщулившись, на своєму місці, коли машина загальмувала перед якимсь возом, що несподівано виринув із темряви, я навмисне клюнув носом об стінку кабіни.

— Ти мені не придурюйся, боягузе, не прикидайся непритомним! — гаркнув Ґеорґ.

— Я зовсім заслаб, — відповів я, поволі підводячись.

— Жалюгідна ганчірка!..

Тимчасом я відірвав підкладку за поясом штанів; коли машина загальмувала вдруге, я намацав рукою лезо бритви; на третій раз я, вдарившись головою об запобіжне скло, уже встиг вийняти лезо; в темряві машини Ґеорґ не міг побачити, що у мене в руці.

Шварц підвів голову. У нього на чолі виступили дрібненькі крапельки поту.

— Він би нізащо в світі не відпустив мене… — мовив Шварц. — Адже і ви так гадаєте?

— Звичайно, не відпустив би.

— На повороті я раптом голосно гукнув: "Обережно! Зліва!.." Мій несподіваний крик подіяв швидше, ніж Ґеорґ устиг щось подумати. Голова його мимоволі сіпнулась ліворуч, і він загальмував, міцніше охопивши руками кермо. В ту ж мить я кинувся на нього. Лезо, вправлене в шматочок пробки, було невелике; але я різонув ним збоку по шиї і з силою потягнув через дихальне горло. Випустивши кермо,

Ґеорґ схопився рукою за горло. Потім безсило похилився до лівих дверцят. Машина рвонулась і врізалася в густий чагарник. Дверцята розчинилися навстіж, і Ґеорґ випав з машини. З нього цівкою текла кров, він тільки хрипів.

Я вибрався з машини і прислухався. В навколишній тиші мотор, здавалося, аж ревів. Я вимкнув його, і тоді тиша зашуміла, наче вітер. То шуміла кров у моїх вухах. Спостерігаючи за Ґеорґом, я шукав своє лезо. Воно блищало на підніжці машини. Я взяв його в руки і став чекати. Я не був певен, що Ґеорґ не схопиться на ноги; трохи згодом він дриґнув кілька разів ногами і завмер. Я кинув лезо, потім знову підняв і встромив у землю. Вимкнув світло й знову прислухався. Навколо було тихо. Я не продумав заздалегідь, що робитиму далі, отож тепер мусив діяти якомога швидше. Чим пізніше розкриється вбивство, тим краще для мене.

Я роздягнув Ґеорґа і спакував його речі. Потім відтягнув труп у кущі. Поки його знайдуть, мине певний час, а далі мине ще якийсь час, поки з'ясують, чиє то тіло. Може, мені пощастить і його просто не впізнають.

Перевіривши машину, я переконався, що вона справна. Я вивів її знову на дорогу. Тут мене занудило, і я вирвав. У машині знайшовся кишеньковий ліхтарик. Сидіння і дверцята були забризкані кров'ю. Але все те було обтягнуто шкірою, тому кров стиралася легко. Ставши біля канави, я Ґеорґовою сорочкою помив машину. Змив кров і з підніжки. Підсвічуючи собі ліхтариком, я витирав машину, поки вона стала зовсім чиста. Потім помився сам і знову сів за кермо. Мені гидко було сидіти на місці Ґеорґа; у мене було таке відчуття, ніби він ось-ось стрибне з темряви мені на спину. Я ввімкнув мотор і поїхав.

Машину я лишив на певній відстані від квартири, у провулку. Саме йшов дощ. Я перетнув вулицю й глибоко зітхнув. Поступово знову став відчувати, як болить моє побите тіло. Я зупинився перед вітриною продуктового магазину, у якій лежала риба, і збоку побачив дзеркало. На сріблястій поверхні неосвітленого скла важко було розгледіти себе

як слід, та все ж я побачив, що обличчя моє розпухло й рясніє синяками. Я глибоко вдихнув вологе повітря. Здавалося неймовірним, що я лише кілька годин тому був на цій вулиці — відтоді ніби минула ціла вічність.

Мені вдалося непомітно пройти повз консьєржку. Вона вже спала і тільки щось пробурмотіла уві сні. Пізній прихід пожильців для неї не був чимось незвичайним. Я хутко подався сходами нагору.

Гелен у кімнаті не було. Я поглянув на ліжко, на одежну шафу. Канарейка, розбуджена світлом, почала співати. В ту ж мить на вікні з'явилась кішка і вп'ялася блискучими очима в кімнату, наче проклята душа. Я почекав кілька хвилин. Потім Тихенько прокрався до кімнати Лахмана й обережно постукав у двері. Той одразу ж прокинувся. Біженці сплять сторожко.

— Це ви… — промовив Лахман, потім глянув на мене і замовк.

— Ви що-небудь сказали моїй дружині? — спитав я.

Він похитав головою.

— Її не було вдома. Я заходив годину тому, вона ще не повернулась.

— Ну, слава Богу.

Лахман дивився на мене, як на божевільного.

— Слава Богу, — сказав я ще раз. — Тоді її, напевно, не схопили. Вона просто-кудись вийшла.

— Просто кудись вийшла, — повторив Лахман. — А що сталося з вами? — спитав він.

— Мене допитували. А потім я втік.

— Поліція?

— Гестапо. Але те вже минулося. Лягайте знову спати.

— Гестапо знає, де ви?

— В такому разі я не був би тут. Ще до світанку я зникну звідси.

— Секундочку! — Лахман видобув кілька образів і чоток. — Візьміть. Часом це впливає чудодійно. Гіршу вдалося з цими речами перейти кордон. Народ у Піренеях дуже побожний. Ці речі благословив сам Папа Римський.

— Справді?

Лахман відповів мені з чарівною посмішкою:

— Якщо вони рятують нас, то їх благословив сам Бог. До побачення, Шварце.

Я повернувся до своєї кімнати й почав спаковувати речі. Я відчув себе спустошеним, але нерви у мене були напружені, як струни. В шухлядці у Гелен я знайшов пачку листів з адресою на марсельський поштамт "до запитання". Я машинально поклав їх у її чемодан. Знайшов паризьку вечірню сукню Гелен і теж поклав туди. Потім сів до умивальника й запустив руку у воду. Обпечені пальці нестерпно боліли. Коли я глибоко вдихав, боліло і в грудях. Я бездумно дивився на вологі дахи будівель.

Нарешті почулися кроки Гелен. Вона стала в дверях, як прекрасний вмираючий ангел.

— Що це ти робиш? — Вона ще нічого не знала. — Що трапилось?

— Нам треба тікати, Гелен, — відповів я. — І якнайшвидше.

— Ґеорґ?..

Я мовчки кивнув. У думці вирішив розповідати про свою пригоду якомога менше.

— Що з тобою сталося? — злякано спитала вона, придивляючись до мене.

— Мене арештували. Потім я втік. Вони шукатимуть мене.

— То треба втікати?

— Негайно.

— Куди?

— До Іспанії.

— Як?

— Поки можна буде — на автомашині. Ти можеш швиденько зібратись?

— Можу.

Гелен похитнулась.

— Болить? — здогадався я.

Вона кивнула. "Хто це стоїть отам біля дверей?" — промайнуло у мене в голові. Вона видалась мені зовсім чужою.

— У тебе ще є ампули? — запитав я.

— Вже мало.

— Ми дістанемо ще.

— Вийди на хвилинку з кімнати, — попросила вона.

Я стояв у коридорі. То тут, то там трохи прочинялися двері. Крізь щілини блищали очі лемурів. Витикались обличчя одноких поліфемів-карликів зі скривленими устами.

Лахман, у довгих сірих підштаниках, наче трав'яний коник, вискочив по сходах нагору і втиснув мені в руки пляшку коньяку.

— В дорозі знадобиться, — прошепотів старий.

Я зразу ж надпив трохи з пляшки.

— У мене є гроші, — мовив я. — Ось нате! І принесіть мені ще одну повну пляшку.

Перед цим, оглядаючи кишені Ґеорґа, я взяв собі його бумажник, у якому було чимало грошей. Хотів був викинути його, але потім передумав. Знайшов у ньому й Ґеорґів паспорт, що лежав поряд з паспортом Гелен та моїм.

Костюм Ґеорґа я зв'язав у вузол, запхнув усередину каменюку й кинув у воду в гавані. Оглянувши при світлі кишенькового ліхтарика той паспорт, я поїхав до Грегоріуса, підняв його з постелі й попросив

замінити фотокартку Ґеорґа моєю. Спершу він вжахнувся і не хотів нічого робити. Підробляти емігрантські паспорти було його ремеслом, і в цьому ділі він вважав себе справедливішим за Бога, якого винив у всіх наших нещастях; але паспорта високого гестапівського чиновника він ще ніколи й не бачив.

Я пояснив, що йому, як митцеві, не обов'язково скріпляти своїм підписом той витвір. За все, мовляв, відповідаю я, і про його роль у цьому ніхто не дізнається.

— А якщо вас катуватимуть?

Я показав йому свої руки і вказав на обличчя.

— Через годину я виїду звідси, — мовив я. — Як емігрант, я з таким обличчям не проїду й десяти кілометрів. А мені треба тікати через кордон.

Це єдиний для мене вихід. Ось мій паспорт. Зніміть копію з мого фото і приліпіть у цей паспорт. Скільки це коштуватиме? У мене є гроші.

Зрештою Грегоріус погодився.

Лахман приніс другу пляшку коньяку. Я заплатив йому й повернувся до своєї кімнати. Гелен стояла біля свого нічного столика. Шухляда, з якої я вийняв листи, була відкрита. Гелен закрила її й підійшла до мене.

— Це все зробив з тобою Ґеорґ? — запитала вона.

— Там був цілий консорціум, — відповів я.

— Прокляття на його голову! — Вона підійшла до вікна й одчинила його. Кішка стрибнула геть. — Прокляття на його голову! — повторила

Гелен так переконливо й запально, ніби замовляла нечисту силу в якомусь містичному ритуалі. — Будь він проклятий на все життя, довіку!..

Я взяв її за стиснуті в кулаки руки й відвів од вікна.

— Нам треба тікати звідси.

Ми спустилися вниз по сходах. З усіх дверей нас проводжали поглядами. З однієї кімнати нам помахав сірий рукав.

— Шварце! Тільки не беріть рюкзака. Жандарми пильні до рюкзаків. У мене є чемодан з дешевої штучної шкіри, дуже шикарний…

— Спасибі, — відповів я. — Тепер мені не потрібен ніякий чемодан. Потрібне лише щастя.

— Ми всі бажаємо вам успіху.

Гелен уже вийшла на вулицю. Звідти чутно було розмову: якась промокла повія радила Гелен повертатись додому: мовляв, дощ зіпсував усе — немає жодного клієнта.

"От і добре", — подумав я; мені якраз і потрібні були безлюдні вулиці.

Побачивши автомашину, Гелен оторопіла.

— Я вкрав її, — пояснив я. — На ній ми повинні від'їхати якомога далі звідси. Сідай.

Надворі ще було темно. Дощ лив такий, що по вітровому склу вода текла струмками. Якщо на підніжці де й лишилася кров, тепер усе змиє дощем. Я зупинив машину оддалік будинку, в якому жив Грегоріус.

— Стань ось тут у захистку, — звернувся я до Гелен, вказавши на скляний піддашок магазина, в якому продавали рибальські снасті.

— А хіба не можна посидіти в машині?

— Ні. Якщо хтось підійде, удавай, ніби чекаєш тут клієнтів. Я скоро повернуся.

Грегоріус уже зробив усе, що треба. Його страх поступився перед гордістю митця.

— Клопоту завдав тільки мундир, — розповідав він. — Ви ж зняті в цивільному костюмі. Ось погляньте. Я просто взяв та й відрізав голову гестапівця,..

Виявляється, він одклеїв фотокартку Ґеорґа, вирізав з неї голову і шию, а те, що лишилось, — груди Ґеорґа в мундирі — наклав на мою картку, і весь цей монтаж перефотографував.

— Оберштурмбанфюрер Шварц, — пишаючись, мовив він.

Фотокартка вже просохла, і він приліпив її на місце.

— Печатка не дуже вдалася. Якщо хтось добре придивиться, то може помітити підробку. Але в такому випадку вам однаково не уникнути біди — навіть коли б печатка була справжня. А ось вам і ваш старий паспорт: повертаю непошкодженим.

Він віддав мені обидва паспорти і рештки фотокартки Ґеорґа. Йдучи вниз по сходах, я порвав те фото на дрібненькі шматочки, а на вулиці викинув їх у воду, що текла в каналізацію.

Гелен чекала. Я ще раніше перевірив машину: баки були повні пального. Якщо все буде гаразд, заправки вистачить до самої Іспанії. Мені щастило і далі: в шухляді арматурного щитка лежала книжечка талонів на право переїзду франко-іспанського кордону; нею вже скористалися двічі. Я вирішив не переїздити кордон там, де машина вже побувала. В машині я ще знайшов схему шосейних доріг Франції, рукавички та атлас Європи для автомобілістів.

Машина мчала крізь дощ. До ранку лишалося ще кілька годин, ми їхали в напрямі Перпіньяна. Поки розвидниться, я мав намір нікуди не звертати з шосе.

— Може, я поведу машину? — запропонувала Гелен. — У тебе ж поранені руки!

— А ти зможеш? Ти цієї ночі зовсім не спала.

— Ти теж не спав.

Я поглянув на неї. Вона була на диво свіжа і зовні спокійна.

— Хочеш ковточок коньяку?

— Ні. Я буду вести машину, поки десь трапиться нагода випити кави.

— Лахман дав мені ще одну пляшку коньяку.

Я дістав з кишені пальта пляшку. Але Гелен похитала головою. Вона зробила укол і певний час пити не могла.

— Нехай пізніше, — лагідно сказала вона. — Спробуй заснути. Будемо вести машину по черзі.

Гелен вела машину краще за мене. Згодом вона почала тихенько наспівувати якихось монотонних пісеньок. Досі я був нервово збуджений, а тепер шелест машини і приглушений монотонний спів почали заколисувати мене. Я знав, що мені конче треба поспати, але щохвилини, здригаючись, прокидався. За вікнами машини пролітали сірі краєвиди, і ми ввімкнули фари, незважаючи на інструкції про затемнення.

— Ти вбив його? —і раптом спитала Гелен.

— Так…

— Ти змушений був це зробити?

— Так.

Ми їхали все далі. Я сидів, втупившись очима в шосе; в моїй голові роїлися різні думки, потім я поринув у сон. Коли прокинувся, дощ перестав, і в мене було таке відчуття, ніби все це мені приснилось.

— Все, що я допіру сказав тобі, неправда, — мовив я.

— Я знаю, — відповіла Гелен.

— То був не він, — додав я.

—-Знаю.

Вона й не глянула на мене.

18

В останньому перед кордоном містечку я вирішив узяти для Гелен іспанську візу. Юрба перед консульством справляла гнітюче враження. Довелося йти на риск: можливо, машину Ґеорґа вже розшукували; але іншого виходу не було. У паспорті Ґеорґа віза була.

Я поволі під'їздив до будинку. Юрба розступилася і дала нам дорогу тільки тоді, коли помітила німецький номер машини. Частина емігрантів зразу розбіглася. Машина просувалася до ґанку консульства по алеї ненависті. Якийсь жандарм відсалютував нам. Такого зі мною вже давно не траплялось. Я недбало кивнув йому і зайшов до консульства. Жандарм розштовхував людей, звільняючи мені дорогу.

"Виходить, щоб заслужити таку пошану, треба бути вбивцею", — гірко подумав я.

Варто мені було показати паспорт, як зразу ж видали візу. Віце-консул поглянув на моє обличчя. Моїх рук він побачити не міг, бо я надів рукавички, знайдені в машині.

— Сліди війни і рукопашного бою, — пояснив я.

Він кивнув, мовляв, розумію.

— Ми теж пережили роки тяжкої боротьби. Хайль Гітлер! Велика людина ваш фюрер, як і наш каудильо.

Я вийшов на вулицю. Навколо машини утворився вільний простір — ніхто не наважувався підійти близько. На задньому сидінні прищулився зляканий хлопчик років дванадцяти. Він забився в куточок, і видно було тільки його очі та притиснуті до рота руки.

— Ми повинні взяти його з собою, — мовила Гелен.

— Чому?

— У нього є лише посвідка, термін якої кінчається через два дні. Якщо його спіймають, то відішлють до Німеччини.

Я відчув, як у мене по спині побігли струмки поту. Гелен спокійно поглянула на мене.

— Ми загубили одне життя, — сказала вона англійською мовою, — тому повинні врятувати хоч одне.

— Де твій документ? — запитав я хлопця.

Він мовчки простягнув мені дозвіл на проживання. Я взяв той папірець і знову пішов до консульства. Повертатись туди ще раз мені було дуже важко; наша машина, здавалося, сотнею гучномовців розголошувала свою таємницю. Секретареві я сказав невимушеним тоном, що мені потрібна ще одна віза, а я мало не забув про це — для певної рекогносцировки по той бік кордону. Побачивши папірець, він спершу остовпів, потім осміхнувся, підморгнув мені одним оком і дав візу.

Я сів у машину. Емігранти проводжали мене ворожими поглядами. Певно, люди гадали, ніби я збираюсь одвезти хлопця в табір.

Я залишив місто з надією, що щастя й надалі не зрадить мене. Кермо в моїх руках ставало дедалі гарячішим. Я побоювався, що скоро доведеться кинути машину, але ніяк не міг придумати, що ж робити потім.

Гелен при тій погоді не могла пробиратися через кордон гірськими стежками; вона була надто слаба, до того ж втрата машини означала б втрату тієї примарної охорони, яку нам дали в руки наші вороги. Ніхто з

нас не мав дозволу на виїзд із Франції. Пішки переходити кордон — це зовсім не те, що на дорогій машині.

Ми поїхали далі. Видався чудовий день. Світ земний і світ потойбічний, здавалося, звалились у безодню, а ми їхали по вузькому хребту через високогірну, окутану хмарами місцевість, наче в кабіні канатної дороги. Нашу подорож можна було б порівняти хіба що з китайськими малюнками, на яких герої мандрують крізь хмари поміж гірських вершин та водоспадів. Хлопчина прищулився на задньому сидінні машини і майже не ворушився. Окрім недовір'я до всього, життя ще не встигло нічого навчити його. То було справжнє дитя двадцятого століття: коли культуртрегери "третьої імперії" пробили його дідусеві череп, хлопцеві було всього три роки; коли повісили батька — минуло сім років; а коли матір задушили в газовій камері — дев'ять. Він якось, вислизнув із концентраційного табору і самотужки прокладав собі шлях через кордони. Коли б його схопили, то, певно, повернули б до концтабору і там повісили як втікача. Тепер він хотів потрапити до Лісабона; в останній вечір перед смертю мати сказала йому, що там у нього є дядько-годинникар: ідучи до газової камери, вона благословила сина і сказала йому останнє напутнє слово.

Нам таки щастило. На французькому кордоні ніхто не спитав про дозвіл на виїзд. Я лише показав свій паспорт і зареєстрував машину. Жандарми салютували нам, піднявши шлагбаум, і Франція лишилась позаду. Через кілька хвилин іспанські митні чиновники з захопленням оглядали нашу машину і розпитували, яку вона розвиває швидкість. Як тільки міг, я задовольнив їхню цікавість, і вони почали розводитись про нову марку своєї вітчизняної машини фірми "Іспано-Сюїза". Я заявив, що в мене була така машина, і змалював їм фірмовий значок на радіаторі: летючий журавель. Вони були у захваті від моєї брехні. Коли я поцікавився, де можна заправити машину, чиновники пояснили, що для друзів Іспанії виділено спеціальний фонд бензину. А що в мене не було пезет, то вони зразу ж обміняли мені мої франки. Ми попрощалися хоча й офіційно, але сердечно.

Я відкинувся на спинку сидіння. Хребет і хмари зникли з горизонту. Перед нами лежала невідома країна, вже не схожа на Європу. Ми ще не втекли від небезпеки, але між Францією і цією країною ніби лежала безодня. Я дивився на дороги, на віслюків, на людей і їхній одяг, на суворий, кам'янистий ландшафт, і мені здавалося, що ми вже в Африці. Справжній Захід лишився по той бік Піренеїв, це я зразу відчув. І тут помітив, що Гелен плаче.

— Ось тепер ти потрапив куди хотів, — прошепотіла вона.

Я не зрозумів, що вона мала на увазі. Мені ще й досі не вірилось, чи справді все так легко вдалося. З голови не виходили ввічливість, привітання, посмішки... вперше за багато років я побачив таке ставлення до себе, — але для цього мені довелося стати вбивцею.

— Чого ти плачеш? — запитав я. — Ми ще не врятувалися. В Іспанії повно гестапівців. Нам треба якомога швидше проскочити її.

Ночували ми в невеличкому селі. Я хотів був залишити де-небудь машину і їхати далі залізницею. Та я цього не зробив. Іспанія була небезпечна для нас; мені хотілося швидше покинути її. Та машина якимсь незбагненним чином стала для нас наче зловісним талісманом, її технічна досконалість навіть витіснила мій страх перед нею. Надто вже потрібна вона була мені; а про Ґеорґа я більше не думав. Він переслідував мене, як лиха доля, багато років, а тепер зник, і я усвідомлював лише це останнє. Часом я згадував про того сміхуна; він ще був живий і міг за допомогою телефону спробувати спіймати нас. Вбивців видавала кожна країна. Що то була самооборона, я мусив би довести на місці події.

Португальського кордону ми досягли наступної ночі. Візи я ще по дорозі дістав без особливих труднощів. Гелен лишилась у машині з невимкненим мотором. Коли б сталося щось небажане, вона мала рвонутись уперед, а я б на ходу скочив у машину, і так ми прорвалися б

до португальської митниці. Особливої небезпеки нам не загрожувало — ми були на маленькій станції, і перш ніж чиновники в темряві почали б стріляти, ми були б дуже далеко. А що на нас чекало в Португалії, то вже інша річ.

Проте нічого не трапилось. У темряві вітряної ночі чиновники стояли, наче постаті з картини Гойї. Вони відкозиряли нам, і ми спокійно поїхали до португальської митниці, де нас прийняли так само. Та тільки-но ми рушили далі, як один з чиновників побіг за нами, гукаючи, щоб ми зупинились. Я миттю все зважив у думці і зупинив машину; якби ми поїхали далі, нас могли б затримати в першому-ліпшому населеному пункті. Я загальмував. Ми затаїли подихи.

Чиновник наздогнав машину.

— Ось ваша книжечка з талонами, — сказав він. — Ви забули її. Як же ви без неї переїжджатимете знову через кордон?

— Щиро дякую!..

Позад мене хлопчик глибоко зітхнув. Я сам на якийсь момент став ніби невагомий — так мені полегшало.

— Тепер ти в Португалії, — звернувся я до хлопця.

Він поволі відірвав руки від рота і вперше за всю дорогу випростався на сидінні. До того весь час він так і їхав, згорнувшись у клубочок.

Мимо пролітали села. Гавкали собаки. Уже розвиднілося. В кузні блищав вогонь, коваль кував сірого коня. Дощ уже вщух. Я ждав давно очікуваного відчуття свободи, але воно чомусь не з'являлось. Гелен мовчки сиділа поруч. Я ждав радості, але відчував лише спустошення.

З Лісабона я подзвонив по телефону до американського консульства у Марселі. Коротко розповів про свою пригоду з гестапо до того моменту, коли з'явився Ґеорґ. Чоловік, з яким я розмовляв, зауважив, Що тепер я, мовляв, у повній безпеці. Єдине, чого я від нього добився, це обіцянки переслати візу до консульства в Лісабоні, якщо її випишуть.

Машину, яка так довго оберігала нас, треба було збути з рук.

— Продай її, — порадила Гелен.

— А може, краще її на повному ходу пустити в море?

— Це суті справи не міняє, — відповіла вона. — Але ж тобі потрібні гроші. Продай її.

Вона мала рацію. Таку машину продати було неважко. Покупець пообіцяв сам заплатити за неї мито і потім пофарбувати машину чорним лаком. То був перекупник. Я продав йому автомашину від імені Ґеорґа. А вже через тиждень побачив її на вулиці з португальським номером. У Лісабоні схожих на неї машин було чимало; я впізнав її тільки тому, що на лівій підніжці у неї каучуковий килимок здіймався невеличкою ґулею. А паспорт Ґеорґа я спалив.

Шварц поглянув на годинник.

— Про останні дні я розповім швидко. Раз на тиждень я навідувався до консульства. Певний час ми жили в готелі. На це у нас іще були гроші, виручені за машину. Мені хотілося, щоб Гелен, наскільки це було можливо, пожила трохи в розкоші. Ми знайшли лікаря, який допоміг дістати для неї наркотики. Ми навіть ходили до казино. Для цього я взяв собі напрокат смокінг, а у Гелен збереглося її паризьке вечірнє вбрання. Я купив їй ще злотаві черевички, бо її краще взуття ми забули в Марселі. Ви знаєте це казино?

— На жаль, знаю, — відповів я. — Заходив учора надвечір. Але краще мені було б не ходити туди.

— Я хотів, щоб Гелен зацікавилась рулеткою, — мовив Шварц. — Вона вигравала. Те незбагненне щастя тривало і далі. Вона байдуже кидала фішки, і майже завжди випадав виграшний номер.

Цей останній період проминув наче уві сні. Здавалося, ми знову потрапили в той покинутий замок. Ми удавали, ніби нас ніщо не турбує, але саме тоді я вперше почав відчувати, що Гелен неподільно моя, хоча з кожним днем вона все більше вислизала з моїх рук, віддалялася від мене до найневблаганнішого з усіх коханців. Вона ще не здавалась, але вже й не боролася. Часто вночі вона страждала від болю і часом плакала; а потім знову наставали майже неземні хвилини, коли насолода, розпука, мудрість і не обмежена тілом любов несподівано набирала такої сили, що я ціпенів перед ними.

— Любий мій, — сказала якось уночі Гелен, і то був єдиний випадок, коли вона заговорила про це, — обітованої землі, якої ти жадаєш, ми вже не побачимо разом…

Надвечір я повів її до лікаря. Нараз у мені, наче блискавка, спалахнув безсилий протест, який людина відчуває тільки тоді, коли вже не може втримати того, кого любить.

— Гелен, — задихаючись, мовив я, —— що з нами зробило наше життя?

Вона мовчала. Потім похитала головою і посміхнулась.

— Ми взяли від нього все, що могли, — відповіла вона. — І цього доволі.

Невдовзі настав день, коли з консульства прийшла неймовірна звістка: нам виписали дві візи. Примха п'яненького американця, з яким ми познайомилися цілком випадково, подіяла там, де ніяке горе, ніякі благання не допомагали! Я зареготав. То була істерика. Для того, хто ще може сміятися, в сучасному світі знайдеться багато смішного, хіба не так?

— Та настає час, коли вже не до сміху, — докинув я.

— Дивно, що нерідко ми сміємося в останні дні, — сказав Шварц. — Ми потрапили в гавань, як нам здавалось, захищену від усіх вітрів. Гіркота вичерпалась, не було вже й сліз, а сум став таким прозорим, що часом його важко було відрізнити від меланхолійно-іронічної веселості. Ми переселилися в невеличку квартиру. Осліплений незбагненною одержимістю, я не відступався від свого плану: втекти до Америки. Довгий час не відходило жодне судно; і ось, нарешті, цей пароплав… Я продав останній малюнок Дега і купив квитки, Я був щасливий. Гадав, що ми врятовані. Всупереч усьому! Всупереч передбаченням лікарів. Я вірив іще в одне чудо!

Відплиття відклали на кілька днів. Позавчора я ще раз пішов до судноплавної контори. Від'їзд було призначено на сьогодні. Я сказав про це Гелен і вийшов дещо купити в дорогу. Та коли повернувся додому, вона вже була мертва. Всі дзеркала в кімнаті були побиті. Її вечірнє вбрання лежало пошматоване на підлозі, а вона лежала поряд нього.

Спершу мені спало на думку, що її вбили якісь грабіжники… Потім я подумав, що це могли вчинити агенти гестапо; проте вони б шукали скоріше мене, а не її. І тільки побачивши, що все, крім дзеркал та вечірнього вбрання, ціле й непошкоджене, я збагнув, у чому річ. В ту мить я згадав про отруту, яку передав Гелен раніше і про яку вона сказала, ніби десь загубила її.

Я постояв трохи, втупившись у неї очима, потім почав шукати листа. Ніякого листа не було. Вона не лишила по собі нічого. Пішла від мене без єдиного слова. Ви можете це зрозуміти?

— Так, — озвався я.

— Ви це розумієте?

— Так, — повторив я. — А що ж вона мала писати вам?

— Хоча б що-небудь. Чому вона таке вчинила або…

Шварц замовк. Він, певно, мав на увазі якісь останні прощальні слова, останнє запевнення в вірності й любові, щось таке, що він міг би взяти з собою в свою самотність. Він навчився відкидати різні шаблонні поняття, але цього, здавалося, не міг позбутись.

— Якби вона сіла писати вам, то ніколи б не дописала до кінця, — мовив я. — А тим, що не написала нічого, вона сказала вам більше, ніж могла передати будь-якими словами.

Він трохи подумав.

— Ви бачили об'яву в судноплавному бюро? — згодом запитав він пошепки. — Відклали на один день… Якби вона про це знала, то прожила б іще день!

— Ні.

— Вона не хотіла їхати зі мною. Тому і вчинила так!

Я похитав головою.

— Вона не могла більше зносити болю, пане Шварц, — обережно почав я переконувати його.

— Не думаю, — відповів він. — Навіщо вона вдалася до цього якраз напередодні відплиття? А може, вона думала, що її хвору не впустять до Америки?

— Чому ви вважаєте, що людина при смерті не має права сама визначити, коли вже несила терпіти? — заперечив я. — Адже це найменше з того, що ми можемо вирішити!

Шварц мовчки дивився на мене.

— Вона витерпіла до кінця, — мовив я. — І заради вас, хіба ви цього не розумієте? Лише заради вас. І тільки переконавшись, що ви врятовані, здалася…

— А коли б я не був такий засліплений своєю метою? Коли б я не рвався до Америки?

— Пане Шварц, — мовив я, — це теж не затримало б розвитку хвороби.

Він якось дивно ворухнув головою.

— Вона пішла від мене, і раптом стало так, ніби її ніколи й не було, — прошепотів він. — Я довго дивився на неї, але жодної відповіді не побачив. Що я наробив? Убив її — чи дав їй щастя? Любила вона мене чи я для неї був лише палицею, на яку вона могла, спертися тоді, коли їй цього хотілось? Я не знаходжу ніякої відповіді.

— А вам вона потрібна?

— Ні, — несподівано відповів він тихим голосом. — Пробачте. Очевидно, ні.

— Та її і немає. Не може бути жодної іншої відповіді, крім тієї, яку ви самі даєте собі.

— Я розповів усе це вам, бо хотів дещо з'ясувати, — прошепотів Шварц. — Що це було? Пусте, марне життя, життя нікчеми рогоносця, вбивці?

— Цього я не знаю, — відповів я. —— Але, як хочете знати, то було водночас життя люблячої людини і, коли це для вас щось важить, — свого роду життя святого. А втім, до чого тут усі ці назви? Воно було. Хіба цього не досить?

— Було. Але чи є воно і досі?

— Воно є, поки живете ви.

— Тільки ми тримаємо його в собі, — пошепки мовив Шварц. — Ми з вами. Більше ніхто. — Він уп'явся в мене очима. — Не забувайте цього! Хтось та повинен його зберегти! Воно не повинно зникнути! Тепер нас уже тільки двоє. Але в мене, для нього ненадійне сховище. А воно не повинно вмерти? Воно повинно жити далі. І в вашій пам'яті йому ніщо не загрожує.

Незважаючи на мій скептицизм, мене охопило якесь моторошне відчуття. Чого хотів від мене цей чоловік? Передати мені разом з паспортом і своє минуле? Чи, може, він хотів покінчити з собою?

— А чому воно має у вас померти? — запитав я. — Адже ви і Далі житимете, пане Шварц.

— Я не збираюсь накласти на себе руки, — спокійно відповів Шварц. — Не думаю про це відтоді, як побачив сміхуна-гестапівця, і знаю, що він іще живе. Але моя пам'ять буде намагатись зруйнувати той образ. Вона розжує, розмеле і спотворить його так, як мені хочеться, і в ньому вже не буде нічого страшного. Уже через кілька тижнів я не зміг би розповісти вам того, що розповів сьогодні. Тому я хотів, щоб ви вислухали мене! Ви збережете його неспотвореним, бо для вас нічого небезпечного в цьому немає. Десь же повинен він лишитись… — з раптовим розпачем у голосі мовив Шварц. — Повинен лишитись у чиїйсь пам'яті таким, як був, принаймні на короткий час. — Шварц вийняв з кишені два паспорти й поклав передо мною. — Ось вам тут і паспорт Гелен. Квитки на пароплав уже у вас. А тепер маєте й американські візи. На двох осіб. — Він невиразно посміхнувся і замовк.

Я дивлюся на паспорти, не вірячи своїм очам.

— То вам і справді паспорт більше не потрібен? — насилу вимовив я.

— Ви можете взамін віддати мені свій, — відповів Шварц. — Мені потрібен який-небудь паспорт на один-два дні. Поки перейду кордон.

Я запитально поглянув на нього.

— В іноземному легіоні паспортів не питають. Ви знаєте, туди приймають емігрантів. І поки живуть на світі люди, подібні до того сміхуна, було б злочином позбавити себе життя, яке можна віддати для боротьби з такими варварами.

Я дістав з кишені свій паспорт і передав йому.

— Дякую, — мовив я. — Від щирого серця дякую вам, пане Шварц.

— Ось вам ще й трохи грошей. Мені тепер вони ні до чого. — Шварц поглянув на годинник. — Ви б могли зробити мені ще одну маленьку послугу? Через півгодини її заберуть. Чи не пішли б ви зі мною туди?…

— Гаразд.

Шварц заплатив по рахунку. Ми вийшли на вулицю, і в ту ж мить нас обійняв галасливий ранок.

На неспокійному Тахо вилискувало біле судно.

Я стояв у кімнаті поряд із Шварцом. Там ще висіли розбиті дзеркала. Тепер зяяли порожні рами. Скалки вже хтось підібрав.

— Може, я повинен був останню ніч лишитися з нею? — запитав Шварц.

— Ви були з нею.

Жінка лежала в труні, як і всі мерці. Ніщо її вже не цікавило — ні Шварц, ні я, ні вона сама. По тому обличчю вже не можна було уявити, як вона виглядала в житті. Там ніби лежала статуя, по якій один тільки Шварц міг уявити, чим вона була, коли ще дихала. Але Шварц гадав, що і я теж можу відтворити її живий образ.

— У неї є… — почав він, — там ще лишились… — Він вийняв із шухляди кілька листів. — Я не читав їх. Візьміть собі.

Я взяв ті листи й хотів покласти їх у труну. Потім передумав — адже тепер, на думку Шварца, небіжчиця належала тільки йому. Ті листи від сторонніх людей вже не мали до неї ніякого відношення, він не хотів їх віддавати їй, та не хотів і знищувати, бо ж вони колись належали їй.

— Я візьму їх собі, — сказав я, ховаючи листи до кишені. — Вони нічого не значать. Менше, ніж монета, яку віддають за тарілку супу.

— Милиці, — докинув Шварц. — Тепер я пригадав. Вона це називала милицями і вдавалась до листування тільки для того, щоб лишитись вірною мені. Ви це можете зрозуміти? Це ж суперечить здоровому глузду…

— Ні, — сказав я, а далі обережно, з глибоким співчуттям додав: — Чому ви, кінець кінцем, не дасте їй спокою? Вона любила вас і лишалася з вами, поки могла.

Шварц кивнув. Несподівано в ньому ніби щось зломилось.

— Оце я й хотів знати, — прошепотів він.

У кімнаті, де лежала небіжчиця, стояв важкий запах, дзижчали мухи, від нагорілих свічок і від нагрітих сонцем стін стало жарко. Шварц помітив, що я почав озиратись навколо.

— Мені допомогла одна жінка, — сказав він. — Самому важко в чужій країні. Треба було покликати лікаря. Потім поліцію. Небіжчицю були забрали. А вчора увечері знову принесли сюди. Досліджували, від чого померла. — Шварц безпорадно дивився на мене. — Її… вона вже тут не вся… Мені сказали, щоб я не розкривав її…

Прийшли носильники. Труну закрили. Шварц ледве тримався на ногах.

— Я поїду з вами, — сказав я.

До кладовища було не дуже далеко. Сяяв промениста^ ранок, і вітер свистів, підганяючи хмарки, — так вівчарка женеться за отарою овець.

На цвинтарі, під безмежним небом Шварц видавався маленьким і забутим.

— Ви хочете повернутися до своєї квартири? — запитав я.

— Ні.

Ідучи на кладовище, він захопив і свій чемодан.

— Ви не знаєте кого-небудь, хто міг би підправити паспорти? — запитав я.

— Грегоріус. Він уже з тиждень як тут.

Ми пішли до Грегоріуса. З паспортом, який призначався тепер для Шварца, Грегоріус упорався швидко; особлива точність тут була зайва. Шварц мав посвідку з вербувального бюро Іноземного легіону; йому лишалось тільки перейти кордон і, добравшись до казарми, викинути мій паспорт. В легіоні минулим не цікавились.

— А що сталося з тим хлопцем, якого ви привезли з собою? — поцікавився я.

— Дядько ненавидить його; але хлопець щасливий, що принаймні є хтось із рідні, а не тільки чужі люди.

Я поглянув на чоловіка, який тепер носив моє прізвище.

— Бажаю вам успіхів, — сказав я, уникаючи прізвища. Крім цієї тривіальної фрази, мені нічого не спало на думку.

— Ми вже більше не побачимося з вами, — відповів він. — Та це й краще. Я надто багато вам розповів про себе, щоб мені хотілося зустрічі з вами.

Я не був певен того. Можливо, пізніше він саме тому й захоче побачити мене. В уяві Шварца я був єдиною людиною, яка понесла з собою неспотворений образ його долі. Та могло статись і так, що він якраз за це зненавидить мене, бо пізніше йому може здатися, ніби я відібрав у нього дружину, на цей раз уже безповоротно і назавжди — адже він вірив, що власна пам'ять обдурює його, а в моїй — образ лишиться чистим.

Я дивився, як він пішов по вулиці з чемоданом у руці — жалюгідна постать, образ вічного рогоносця і вічного палкого коханця. Але чи не володів він своєю коханою сильніше, не любив її глибше, аніж тупі переможці? І чим ми володіємо насправді? Навіщо зчиняти стільки галасу з приводу речей, які ми щонайбільше позичаємо на певний час, і навіщо всі оті балачки про те, володіємо ми більше чи менше, коли облудне слово "володіти" означає всього-на-всього — обіймати повітря?

У мене була з собою фотокартка дружини; тоді ж бо завжди потрібні були фото для різних документів. Грегоріус негайно взявся за діло. Я не відступав від нього ані на крок. Не наважувався й на мить випускати паспорти з поля зору.

Опівдні вони вже були готові. Я майже бігцем кинувся до трущоби, в якій ми тулились тоді. Рут сиділа біля вікна, спостерігаючи за грою рибальських дітей у дворі.

— Програв? — запитала вона, побачивши мене у дверях.

— Завтра їдемо! У нас будуть інші прізвища, у кожного своє, і в Америці нам доведеться побратися вдруге.

Про те, що я тепер носив ім'я людини, яку, можливо, вже шукали як убивцю, я не думав. Наступного вечора ми відпливли і без жодних труднощів добрались до Америки. Але паспорти двох закоханих не принесли нам щастя; через півроку ми з Рут розірвали шлюб. Щоб узаконити цю процедуру, ми змушені були спершу одружитися вдруге. Згодом Рут вийшла заміж за багатого американця, який у марсельському консульстві поручився за Шварца. Все це йому здалося до такої міри кумедним, що він навіть виступив свідком, коли ми з Рут одружувалися вдруге. А через тиждень, у Мехіко, ми розлучилися з Рут.

До кінця війни я прожив у Америці. Як не дивно, але я почав цікавитись образотворчим мистецтвом, на яке раніше майже не звертав уваги, — так, наче успадкував цю рису від далекого покійного пра-Шварца. Я часто згадував і другого Шварца, який можливо, ще був живий; вони обидва в моїй уяві зливалися в одну особу, що у вигляді якоїсь невидимої хмаринки огортала мене й іноді, як мені здавалося, впливала на мене, — хоч я і знав, що все це дурниці. Зрештою я влаштувався на роботу в магазині, де продавали твори мистецтва, й повісив у себе в кімнаті кілька репродукцій з картин Дега, яким віддавав перевагу над усіма іншими.

Я часто думав і про Гелен, яку бачив тільки мертвою, а поки жив одинаком, вона іноді з'являлась мені навіть уві сні. Листи, які мені передав Шварц, я ще в першу ніч, коли судно пливло через океан, викинув за борт, навіть не прочитавши їх. Тримаючи листи в руках, в одному з них я намацав щось тверде, ніби камінець. У темряві я видобув його з конверта і потім при світлі розгледів, що то — шматочок янтарю, в якому темніла крихітна комашка; тисячі й тисячі років тому вона потрапила туди і там скам'яніла. Я зберіг знахідку — малесеньку комашку, яка в боротьбі за життя потрапила в клітку із золотих сліз і там збереглася, тоді як від її сестер давно не лишилось і сліду.

Після війни я повернувся до Європи. Установити мою особу виявилось не так то легко, бо в той час сотні людей "панівної раси" в Німеччині прагнули протилежного. Паспорт обох попередніх Шварців я

подарував якомусь біженцю, що мусив тікати зі своєї батьківщини, — адже тоді саме прокотилася нова хвиля емігрантів. Бозна-куди він подівся, той новий Шварц! Про свого випадкового знайомого Шварца я вже більше ніколи нічого не чув. Одного разу я навіть проїхав до Оснабрюка, щоб розпитати про нього, хоча його справжнє прізвище вже й забув. Проте місто було спустошене, ніхто про Шварца нічого не знав і не цікавився ним. По дорозі назад, на вокзалі, мені здалося, що я впізнав його. Я побіг навздогін; але то виявився поштовий чиновник на прізвище Янзен; він розповів мені, що одружений і має трьох дітей.